

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Siyaset Bilimi Bilim Dalı

**“YETMEZ AMA EVET”İN DÜŞÜNSEL ARKAPLANI OLARAK
POST-KEMÂLİZM**

Erhan SANDIKÇI

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

“YETMEZ AMA EVET”İN DÜŞÜNSEL ARKAPLANI OLARAK POST-KEMÂLİZM

Erhan SANDIKÇI

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Siyaset Bilimi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

KABUL VE ONAY

Erhan Sandıkçı tarafından hazırlanan "YETMEZ AMA EVET"İN DÜŞÜNSEL ARKAPLANI OLARAK POST-KEMÂLİZM başlıklı bu çalışma, 11.01.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. İlker AYTÜRK (Başkan)

Doç. Dr. Kadir DEDE (Danışman)

Prof. Dr. Berrin KOYUNCU LORASDAĞI (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezimin aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

~~Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihinden itibaren 2 yıl ertelenmiştir.~~⁽¹⁾

~~Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihinden itibaren ay ertelenmiştir.~~⁽²⁾

~~Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir.~~⁽³⁾

...../...../.....

Erhan SANDIKÇI

“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, grsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Doç. Dr. Kadir DEDE** danışmanlığında tarafımdan retilildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Erhan SANDIKÇI

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın her aşamasında akademik birikimi, tecrübesi ve anlayışlı tavrıyla bana rehberlik eden danışmanım ve hocam Kadir Dede'ye, tezin savunmasında eleştiri ve önerileriyle eksiklerimi ve hatalarımı gösteren Berrin Koyuncu Lorasdağı'ya, savunmadaki değerlendirmelerinin yanı sıra 2015'te post-Kemâlizm tartışmasını başlatarak teze ilham veren İlker Aytürk'e teşekkür ederim.

Hararet dolu tartışmalar da dahil olmak üzere kesintisiz bir fikir teatisiyle zihnimi diri tutan Emirhan Akman ve Saltuk Buğra Yurteri'ye, görüş, eleştiri ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen Özge İpek Esen'e ve çeşitli tavsiyeleriyle kaynakçayı zenginleştiren Ali Açıkgöz ile Çağrı Çeliköz'e de minnettarım.

Sci-Hub sitesinin kurucusu Aleksandra Elbakyan'a, Türkçe internetteki en geniş ve en güncel bibliyografyalardan birini oluşturan Serdar Güneş'e, bazı gazetelerin erişimi mümkün olmayan online arşiv sayfalarını orijinal linkleriyle birlikte toplayarak Github'a yükleyen "Belgeci"ye, ayrıca archive.org, Yeraltı Kütüphanesi, Library Genesis (LibGen) ve e-kitap.site'nin öncülerine ve emekçilerine sadece kendim için ve bu tez çalışması için değil bütün lisansüstü öğrencileri ve diğer araştırmacılar adına müteşekkirim. Bilimsel faaliyetin önündeki para ve zaman kısıtlarını akıl almaz ölçüde kaldıran bu çabaların gelişmesini ve çoğalmasını dilerim.

Son olarak, ilgi ve iştiğâl alanları farklı olduğu için hiçbir zaman okuyamayacağı bu çalışmanın ortaya çıkmasında dolaylı yoldan en büyük paya sahip olan sevgili anneme sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Osmanlı müellifleri yazdıkları kitapların sonunda "*En doğrusunu Allah bilir.*" diyerek hakikat karşısında tevazularını ifade ederlerdi. Bu çalışmanın eleştiriye açıklığını ve benden kaynaklanan muhtemel hatalarının varlığını baştan vurgulamak için söz konusu cümleyi biraz sekülerleştirerek buraya not düşmek istiyorum: En doğrusunu kimin bildiğini bilmem ama herhâlde ben bilmem.

ÖZET

SANDIKÇI, Erhan. “Yetmez Ama Evet”in Düşünsel Arkaplanı Olarak Post-Kemâlizm. Yüksek Lisans Tezi. Ankara, 2023.

Bu çalışma 2010 Anayasa Değişikliği Referandumu’nda bazı sol ve liberal fikrî-siyasî çevrelerin “Yetmez Ama Evet” (YAE) terkihiyle ifade ettiği politik tutumun düşünsel kökenlerini ve bu bağlamda post-Kemâlist paradigma ile olan ilişkisini ele almayı amaçlamaktadır. Seküler ideolojilere mensup YAE’ciler referandumdan önceki yıllarda iktidardaki İslâmcı kökenli Adalet ve Kalkınma Partisi’nin çeşitli politikalarına eklenmiş, referandumda da bu tavırlarını sürdürmüşlerdir. Bu eklenme süreçleri ve referandumdaki oy tercihi gerekçelendirilirken demokrasi ve Kemâlizm kavramlarına sıkça vurgu yapılmıştır. Bu kapsamda Türkiye’nin demokrasi problemi ile Cumhuriyet’in kuruluş döneminde uygulanan politikalar arasında çok sıkı bir bağlantı olduğuna dair iddialar dile getirilmiştir. Bu iddialar İlker Aytürk’ün 2015 yılında “post-Kemâlist paradigma” adını koyduğu ve 1980’lerden sonra Türkiye’nin entellektüel hayatına hakim olduğunu belirttiği yaklaşımlarla örtüşmektedir. Dolayısıyla YAE’yi anlamak için 1980’lerdeki değişim dinamiklerini analize dahil etmek gerekmektedir.

Kapitalizmin 1970’lerde yaşadığı krizden çıkış yolu olarak hayata geçirdiği neo-liberal sermaye birikim rejimi ulus-devletlere karşı piyasanın veya “sivil toplumun” özgürlük mücadelesi şeklinde yeni bir demokratikleşme ve özgürleşme anlayışının önünü açmıştır. Aynı dönemde Sovyetler Birliği’nin yıkılışı neticesinde sol hareketler geleneksel Marksist teoriden uzaklaşıp neo-liberal demokrasi yaklaşımının hegemonyası altına girmeye başlamıştır. Devlet-sivil toplum dikotomisini öne çıkaran bu ideolojik yenilenme, yine aynı dönemde gerçekleşen 1980 ihtilâlinin Atatürkçülüğü meşrulaştırma aracı olarak kullanmasının da etkisiyle, Türkiye’de yoğun bir Kemâlizm eleştirisine yol açmıştır.

Türkiye’nin demokratikleşmemesini Kemâlizmle ilişkilendirmenin doğal sonucu olarak bazı sol ve liberal çevreler “ortak düşman” Kemâlizme karşı farklı siyasî hareketlerle bir araya gelmiştir. “Eski” İslâmcı yeni “muhafazakâr demokrat” hareketin iktidara gelmesi bu bağlamda bir fırsat olarak değerlendirilmiş ve 2010’a kadar iktidarın “demokratikleşme” olarak sunduğu fakat muhalif kesimlerce otoriterleşme olduğu iddia edilen politik hamleler söz konusu çevreler tarafından destek görmüştür. YAE ise bu politik hamlelerin yeni ve kapsamlı bir örneğin olan yüksek yargı ile ilgili bir anayasa değişikliğine verilen destektir. Çalışmada bu desteğin meşrulaştırılma biçimleri ve post-Kemâlist paradigmanın buradaki rolü ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler:

Yetmez Ama Evet, Kemâlizm, Post-Kemâlizm, 2010 Anayasa Değişikliği, Sol Liberalizm

ABSTRACT

SANDIKÇI, Erhan. "Not Enough, But Yes" as the Intellectual Background of Post-Kemalism. Master Thesis. Ankara, 2023.

This study aims to discuss the intellectual origins of the political attitude expressed by some left-wing and liberal intellectual-political circles with the composition of "Not Enough, But Yes" (Yetmez Ama Evet, YAE) in the 2010 Constitutional Amendment Referendum, and in this context, its relation with the post-Kemalist paradigm. In the years preceding the referendum, YAE supporters belonging to secular ideologies had articulated various policies of the ruling Islamist-origin Justice and Development Party (AKP) and maintained these attitudes in the referendum. While justifying these articulation processes and the vote preference in the referendum, the concepts of democracy and Kemalism were frequently emphasized. In this context, claims have been expressed that there is a very close connection between Turkey's democracy problem and the policies implemented during the founding period of the Republic. These claims coincide with the approaches that İlker Aytürk called the "post-Kemalist paradigm" in 2015 and stated that it dominated the intellectual life of Turkey after the 1980s. Therefore, in order to understand YAE, it is necessary to include the dynamics of change in the 1980s in the analysis.

The neo-liberal capital accumulation regime implemented by capitalism as a way out of the crisis it experienced in the 1970s has paved the way for a new understanding of democratization and freedom in the form of the freedom struggle of the market or "civil society" against nation-states. In the same period, as a result of the collapse of the Soviet Union, left-wing movements began to move away from traditional Marxist theory and fall under the hegemony of the neo-liberal approach to democracy. This ideological renewal, which highlights the state-civil society dichotomy, has led to an intense criticism of Kemalism in Turkey, also due to the fact that the 1980 Coup, which took place in the same period, used Kemalism as a means of legitimization.

As a unsurprisingly result of associating Turkey's failure to democratization with Kemalism, some left-wing and liberal circles have come together with different political movements against the "common enemy" Kemalism. The coming to power of the "former" Islamist but new "conservative democrat" movement was considered as an opportunity in this context, and the political moves that the government presented as "democratization", but which were claimed to be authoritarianism by the opposition sections, were supported by these circles until 2010. YAE was the support given to a constitutional amendment regarding the supreme judiciary, which was a new and comprehensive example of these political moves. In this study, the ways in which this support is legitimized and the role of the post-Kemalist paradigm in this regard will be discussed.

Keywords

Not Enough But Yes, Kemalism, Post-Kemalism, 2010 Constitutional Amendment, Left-liberalism

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: SOĞUK SAVAŞ TÜRKİYE’SİNDE KEMÂLİZM ALGILAMALARI	8
1.1. KURULUŞ DÖNEMİNDE KEMALİZM(LER)	8
1.2. ATATÜRK’TEN SONRA KEMÂLİZM(LER)	11
1.2.1. Devletin Kemâlizmi: Komünizme Karşı Atatürkçülük	13
1.2.2. İslâmıcı-Muhafazakâr Reaksiyon	15
1.2.3. Merkezci Yorumlar: Modernleşme/Batılılaşma	16
1.2.4. Tarihsel Materyalist Okuma: Burjuva Devrimi	19
1.3. ARA DEĞERLENDİRME	22
2. BÖLÜM: POST-KEMÂLİZM	25
2.1. POST-MODERN ZAMANIN RUHU	28
2.2. SOL LİBERALİZM	31
2.2.1. Teorik Kökenler	35
2.2.2. Entellektüel Dönüşüm	38
2.2.3. Siyasî Dönüşüm	44
2.3. MUHAFAZAKÂR DEMOKRASİ	50
2.4. 90’LARIN POST-KEMÂLİST PLATFORMLARI	54
2.5. ARA DEĞERLENDİRME	64

3. BÖLÜM: “YETMEZ AMA EVET”İN ARİFESİ: POST-KEMÂLİZMİN BAHARI	66
3.1. BATI İLE ENTEGRASYON	69
3.1.1. Sol AB’cilik.....	70
3.1.2. AKP-Batı İlişkileri	72
3.1.3. Solda AKP-AB Tartışmaları.....	75
3.2. KİMLİK AÇILIMLARI VE GEÇMİŞLE HESAPLAŞMA.....	82
3.2.1. Resmî Tarih Eleştirisi.....	83
3.2.2. Kürt Açılımı	86
3.2.3. Muhafazakâr Demokratların Endişeli Modernlerle İmtihanı	91
3.3. ASKERÎ VESAYETİ YIKMA.....	94
3.3.1. AKP İktidarının Gecikmiş Bir Burjuva Devrimi Olarak Kuramlaştırılması	95
3.3.2. Ergenekon Davası	103
3.3.3. Post-Kemâlizmin Kalesi Taraf Gazetesi	110
3.4. BİR PARANTEZ: İDRİS KÜÇÜKÖMER’İN İADE-İ İTİBARI	115
3.5. ARA DEĞERLENDİRME	118
4. BÖLÜM: YETMEZ AMA EVET	120
4.1. ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİ TEKLİFİ	121
4.2. “YETMEZ”İ KABULLENEN “EVET”	126
4.3. SOL-LİBERAL-DEMOKRAT ÇEVRELERDE TARTIŞMALAR	128
4.3.1. Yetmese de “Evet”	128
4.3.1.1. Referandumdan Önce	129
4.3.1.2. Yetmez Ama Evet Platformu.....	133
4.3.1.3. “Yetmez Ama Evet”çilerin Görüşleri	134
4.3.2. “Hayır”	139
4.3.3. “Yetmez Ama ‘Hayır’ da Değil”: “Boykot.....	144
SONUÇ	148
KAYNAKÇA.....	153

EK-1. ORİJİNALLİK RAPORU	192
EK-2. ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU	194
EK-3. YETMEZ AMA EVET BİLDİRİSİNİN İLK İMZACILARI LİSTESİ	196

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı 2010 Anayasa Değişikliği Referandumu'na yönelik bir politik tutum olan "Yetmez Ama Evet" (YAE) ile 1980'lerden sonra Türkiye'de sosyal bilimlerin hakim paradigması olduğu iddia edilen post-Kemâlizm arasındaki ilişkiyi incelemektir. Post-Kemâlist paradigmadan kasıt Türkiye'nin demokratikleşmemesinin kökeninde Cumhuriyet'in kuruluş döneminde uygulanan ve daha sonra "resmî ideoloji" mahiyetinde kurumsallaşarak muktedir pozisyonunu sürdüren anti-demokratik düşünce ve politikaların mevcut olduğuna dair görüşlerdir. Söz konusu ilişkinin ele alınması YAE'yi ortaya çıkaran tarihsel ve düşünsel faktörleri anlamaya imkân vermektedir.

2010 yılında Türkiye'de iktidarda bulunan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin hazırladığı anayasa değişikliğinin oylandığı referandumda bazı sol ve liberal kesimler "*yetmez, ama evet*" diyerek onay vereceklerini açıklamış ve YAE sloganıyla referandum kampanyası yapmıştır. Referandum sürecinde sosyalist, sosyal demokrat, liberal, demokrat, Kemâlist vb. çeşitli seküler çevrelerde çokça tartışılan bu tercih takip eden yıllarda sık sık hatırlanmış ve tartışılmaya devam etmiştir. İktidarın otoriter politikalarını giderek daha aşikâr hâle getiren olaylardan sonra siyasette, basında, sosyal medyada ve gündelik hayatta pek çok kişi Türkiye'nin otoriterleşmesinde YAE'nin bir "kırılma noktası" olduğunu, zira bu referandumun onaylanmasıyla birlikte iktidarın yargıyı kontrolü altına aldığını vurgulamıştır. 2011'de gazeteciler Ahmet Şık ve Nedim Şener'in tutuklanması, 2013'te Gezi Parkı protestolarına yoğun polis şiddeti uygulaması, 2015'te 7 Haziran Genel Seçimleri'nin ardından AKP'nin Kürt meselesinde "müzakere" politikasını terk etmesi, 2016'da 15 Temmuz darbe girişimini takiben kurulan Olağanüstü Hâl rejimi, 2017'de yürütmeyi tek kişide toplayan ve olağanüstü güçlendiren bir hükûmet sistemine geçilmesi, 2019'da AKP adayının kaybettiği İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçiminin iptal edilmesi gibi vakalara verilen tepkilerde "Yetmez Ama Evetçiler" adeta birer "suç ortağı" olarak hatırlanmış ve şiddetle eleştirilmiştir.¹ (Mengi, 2011; Kongar, 2013; Aladağ, A., 2018)

¹ "Türk Aydınlarından "Yetmez ama Evet" Özeleştirisini", *VOA Türkçe*, 04.10.2021. Tepkiler o raddeye varmıştır ki sosyal medyada YAE'ye nazire olarak "*Yetmez ama Allah belanızı versin!*" sözü dolaşıma girmiştir. Bkz. "Yetmez ama evet'çilere yetti mi?", *Sol Haber*, 04.03.2011. 2020 yılında gazetelerde ve internet basınında yaşanan YAE tartışması için bkz. "Yetmez Ama Evet diyenler anlatıyor...", *Gazete Duvar*, 18.10.2020.

Sosyal ve beşerî bilimlerin çeşitli alt dalları içerisinde 2010 Anayasaya Değişikliği'ni ve bu değişikliğin oylamaya sunulduğu referandumu inceleyen çalışmalar (Çiçek ve Yaylagül, 2011; Devran ve Seçkin, 2011; Mermer, 2012; Duran Elhakan, 2012; Ceyhan, 2014) yapılmış olmakla birlikte başlı başına bir politik tutum olarak YAE'yi ve YAE'ci "zihniyeti" konu edinen herhangi bir eser mevcut değildir. Dolayısıyla yıllardan beri gündelik siyasî konuşmalarda sıkça tartışılan YAE'nin kökenleri ve fikrî kaynakları hakkında literatürde boşluk bulunmaktadır.

YAE'cilere yönelik eleştirilerin şiddetli olmasında ve yıllar sonra hâlâ "bitmemesinde" onların "öngörüsüzlüklerinin" payı olduğu kadar uzun yıllardan beri "demokrasi, özgürlük, insan hakları" gibi kavramları sahiplenmiş olmaları da etkili olmuştur. Bir başka ifadeyle, YAE'ciler demokratik değerlerle ilişkisinin "zaten" problemlili veya samimiyetsiz olduğu kabul edilen muhafazakâr-milliyetçi-İslâmcı yani "sağcı" kesimlerden farklı olarak bütün politik tutum ve değerlendirmelerinde demokrasi, özgürlük, insan hakları gibi kavramları merkeze alan kişilerdir. Dolayısıyla sosyalistlerden Kemâlistlere kadar çeşitli seküler kesimlerle belli ölçüde bir terminolojik örtüşmeye ve ideolojik "akrabalığa" sahiplerdir. Bu bağlamda YAE eleştirisi bir "aile içi tartışma"dır. YAE'cilere verilen tepkilerin hedefinde onların kişisel öngörüsüzlüklerinin veya siyasî iktidarla kurdukları bir tür "çıkar ilişkilerinin" ötesinde, söz konusu ortak kavramlar ve değerlerin yanlış yorumlanması, ters çevrilmesi, yozlaştırılması, iğnenin boşaltılması ve İslâmcı-otoriter bir siyasî ajandaya eklenmesi de yer almaktadır.

Aralarında ideolojik farklılıklar bulunan YAE'cilerin ortak noktalarından biri Kemâlizme yönelik eleştirel bakışlarıdır. Yukarıda zikredilen demokrasi, özgürlük vb. kavramları ele alışlarında Kemâlizmi problematize etmiş, Türkiye'nin demokratikleşmesinin önündeki temel engelin Cumhuriyet'in kuruluş döneminde uygulanan ve aradan geçen on yıllara rağmen "resmî ideoloji" olarak hâlâ hüküm süren politikalar olduğu görüşünü savunmuşlardır. Referanduma giderken YAE tercihini de bu görüş üzerine bina etmişlerdir. Bu bakımdan YAE "zihniyeti"nin araştırılması, demokratikleşme ve Kemâlizm kavramları hakkında belirli fikirler manzumesinin araştırılması anlamına gelmektedir.

Zülâl Kalkandelen'in 2011 yılında yayınlanan *İkinci Cumhuriyetçiliğin Temelleri: İdris Küçükömer'in Tezleri / İkinci Grup'tan Yetmez Ama Evetçi Liberallere 90 Yıllık İhanet Mirası* başlıklı ve Merdan Yanardağ'ın 2014'te yayınlanan *Liberal İhanet: Siyasal İslam'a Biat Edenler* başlıklı kitaplarının içeriğinde YAE'nin fikrî arkaplanına dair bazı görüşler ifade edilmekle birlikte bunlar akademik bir çalışmadan ziyade "popüler" tarzda olan kitaplardır ve zikredilen meseleye dair detaylı bir incelemeyi haiz değildirler. Doğan

Gürpınar'ın 2013'te yayınlanan *Dünya Veda: Türkiye'de Liberalizm ve Demokratlık (1980-2010)* başlıklı kitabında “demokrat” aydınların AKP'ye verdiği desteğe dair kapsamlı bir “entellektüel arkeoloji” çalışması yapılmakla birlikte konu toplumsal-maddî zemininden çok siyasî-entellektüel aktörleri düzeyinde ele alınmakta ve odak noktasında doğrudan doğruya referandum ve YAE bulunmamaktadır. Öte yandan Utku Uraz Aydın'ın 2009 tarihli ve *Sol, Liberalizm ve Türk Aydınlarının Dönüşümü (1980-2008)* başlıklı doktora tezi okumakta olduğunuz çalışmaya da rehber olacak şekilde “sol liberalizm” ile AKP arasındaki ilişkilerin kökenine dair yetkin bir araştırmayı teşkil etmiş fakat üretildiği tarih sebebiyle referandum ve YAE konusunu ihtiva etmemiştir. Benzer bir araştırma olan Öztürk Aladağ'ın 2012 tarihli yüksek lisans tezi *Sol Liberalizmin Muhafazakâr Demokrat Değişim Sürecine Eklemlenmesi: Taraf Gazetesi Örneği* ise başlığından da anlaşılacağı gibi *Taraf Gazetesi*'ne odaklanmaktadır.

2009 ile 2014 yılları arasında yapılan bu çalışmalar Türkiye'nin entellektüel hayatında 1980'lerden sonra Kemâlizm ve demokrasi ilişkisi hakkında yaygınlık kazanan belirli bir eğilimin AKP iktidarıyla kurduğu ilişkileri belli açılardan ele almıştır. 2015 yılında İlker Aytürk'ün (2015) *Birikim* Dergisi'ne yazdığı “*Post-post-Kemalizm: Yeni bir paradigmayı beklerken*” başlıklı makale ise söz konusu eğilimi “post-Kemalist paradigma” olarak adlandırmış ve Türkiye'nin demokrasi problemi ve Kemâlizm konusunda paradigmatik bir tartışma başlatmıştır. Aytürk 1980'lerden sonra Türkiye'nin entellektüel hayatını hegemonize eden “*post-Kemalist paradigma*”nın yani Türkiye'nin demokrasi sorununun önündeki temel engelin Kemâlizm olduğu yönündeki yaklaşımların cari tarih itibarıyla yanlışlandığını ve Türkiye'nin post-Kemâlist bir dönem yaşamasına rağmen demokratikleşmediğini, bilakis otoriter bir rejimin kurulduğunu belirterek sosyal bilimcilere post-Kemâlizmi sorgulama çağrısı yapmıştır. Söz konusu çağrı basitçe Kemâlizmin “iyi” veya “kötü” oluşunu yeniden değerlendirmekten daha geniş bir şekilde Türkiye'nin yakın tarihini ve Türkiye'de demokrasi meselesini analiz ederken kullanılacak metodolojiye dair bir arayıştır. Aytürk örneğin post-Kemâlist literatürün Türkiye'de demokrasi eksikliğinin nedenlerini araştırırken tek parti dönemine aşırı odaklanmasını eleştirmekte ve bu konuda Soğuk Savaş dönemine yeterli ilginin gösterilmediğini belirtmekteyse de post-Kemâlist paradigmanın yerine yeni bir paradigma önermemekte, “*ne şekil alacağını bugünden kestiremediğimiz yeni bir yaklaşım*”a duyulan ihtiyacı dile getirmektedir.

Aytürk'ün makalesi, yayımlandıktan hemen sonra olmasa da süreç içerisinde post-Kemâlizmi akademik çevrelerde yaygın (ve 2023 yılı itibarıyla hâlâ “devam eden”) bir

tartışma hâline gelmiştir (Aytürk, 2019; 2020a; Açıkgoz ve Şensönmez, 2020; Atagenç, 2021; Gürpınar, 2021; Kağan, 2022; Acun, 2022). Bu doğrultuda yayınlanan en kapsamlı çalışma Aytürk'ün Berk Esen ile birlikte editörlüğünü yaptığı *Post-Post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar* kitabıdır (Aytürk ve Esen, 2022a). Bu kitapta demokrasi ve vesayet konularının yanı sıra laiklik ve kadın hareketi gibi konularda da post-Kemâlist paradigma içinde üretilen eserlerdeki tezler ve yaklaşımlar sorgulanarak yeni değerlendirmeler ortaya konmuştur. Öte yandan post-Kemâlizm tartışmalarında eleştirel yaklaşımlar da mevcuttur. Levent Köker (2020b), Menderes Çınar (2020) ve Ömer Turan (2019) post-Kemâlistler diye bir kategorinin var olup olmadığı, Cumhuriyet'in kuruluş döneminin sonraki dönemlere yönelik etkisi, demokratikleşme sorununun ("vesayet" in) tarihsel kaynakları gibi konularda Aytürk'e kapsamlı eleştiriler getirmiştir. Nuray Mert (2021) post-Kemâlist paradigmanın yerini mezkûr yaklaşıma da içkin olan kültüralist yaklaşımın almamasını, bunun yerine politik ekonomiyi "geri getirme"yi önermiştir. Seçkin Çelik (2022) post-Kemâlizmin 1980 öncesine uzanan entellektüel arkeolojisine yönelik çalışmalara duyulan ihtiyaca vurgu yapmış ve bu bahiste örnek olarak Şerif Mardin ile İdris Küçükömer'i zikretmiştir. Fatih Yaşlı (2022) ve Fatma Eda Çelik (2022) post-Kemâlizmin fikrî altyapısında toplumsal sınıfları ve "maddî bağlam"ı reddeden bir tarih okuması olduğunu iddia etmiş ve mevcut "post-post-Kemâlizm" arayışlarını bu noktaya gerekli önemi vermemekle eleştirmiştir. Asım Öz (2019) ve Öner Buçukçu (2022) ise post-Kemâlizm tartışmalarını Kemâlizmi -güncel siyasî gelişmelere cevaben belirli değişikliklerle- ihya etmeye yönelik bir çalışma olarak nitelendirmiştir.

Anılan metinler post-Kemâlist paradigma hakkında verimli bir tartışma ve post-post-Kemâlist dönem için giriş niteliğinde bir külliyat ortaya çıkarmışsa da bu çalışmalarda post-Kemâlizmin en "popüler" olduğu bir dönemde vuku bulan YAE olgusuna özel olarak odaklanılmamıştır. Bu tezde hem 2010 Anayasa Değişikliğine dair literatürün Kemâlizm konusundaki boşluğunu hem de post-Kemâlizme dair literatürün YAE konusundaki boşluğunu bir ölçüde kapatmaya yönelik bir araştırma hedeflenmektedir. Bu kapsamda post-Kemâlist paradigmayı oluşturan yaklaşımların tasviriyle sınırlı kalınmayarak bu yaklaşımların yaygınlık kazandığı tarihsel-toplumsal zemine de yer verilecektir. Bir başka ifadeyle post-Kemâlist fikirlerin "ne" olduğuyla birlikte sosyal bilimleri ve entellektüel hayatı "neden" hegemonize ettikleri de incelenecektir.

Tezin argümanı YAE'nin Kemâlizmi Türkiye'nin demokratikleşmesi önündeki başlıca engel olarak gören bir yaklaşıma sahip olduğu, dolayısıyla post-Kemâlist paradigmaya içkin bir politik tutum olarak ortaya çıktığıdır. Daha net bir ifadeyle YAE'nin fikrî

arkaplanının post-Kemâlizm olduğu öne sürülmektedir. Ayrıca demokratikleşememe probleminin kökeninde Kemâlizme başat rol atfeden yaklaşımın post-Kemâlistleri, Kemâlizme muhalif İslâmcı geleneğe mensup iktidar partisinin demokratikleşme aleyhindeki politik hamlelerine karşı kayıtsız kalmaya veya bunlara destek vermeye sevk ettiği savunulmaktadır. Post-Kemâlist paradigma ise 1980'lere doğru küresel ve ulusal ölçekte kapitalizmin yaşadığı krizden çıkış yolu olarak geliştirilen neo-liberal politikaların ideolojik tezahürü olarak değerlendirilmektedir.

Çalışma literatür taramasına dayalı nitel araştırma yöntemiyle yapılmıştır. Kemâlizmin algılanma biçimlerinin ve post-Kemâlist paradigmanın incelenmesinde daha çok kitaplar ve dergi yazıları; post-Kemâlist çevrelerin AKP iktidarı dönemindeki siyasî tartışmalara yaklaşımının ve referandum sürecinde benimsenen tutumların incelenmesinde ise kitap ve dergilerin yanı sıra büyük ölçüde gazete yazıları ve haberler kullanılmıştır.

Tezin “*Soğuk Savaş Türkiye’sinde Kemâlizm Algılamaları*” başlıklı ilk bölümünde Soğuk Savaş atmosferinde Kemâlizmin nasıl algılandığı ve yorumlandığı üzerine duruldu. Burada yerel faktörlerin yanı sıra ABD ve SSCB’nin liderliğindeki kapitalist ve sosyalist sistemlerin giriştiği küresel hegemonya mücadelesinin etkileriyle şekillenen çeşitli siyasî akımların ve fikir çevrelerinin Cumhuriyet’in kuruluş dönemini kendi “meşreplerince” nasıl yorumladıklarını göstermeye çalıştım.

“*Post-Kemâlizm*” başlıklı ikinci bölümün konusu esas olarak Soğuk Savaş’ın Türkiye ölçeğindeki bitişi sayılabilecek 12 Eylül 1980 askerî darbesi ve dünya ölçeğindeki bitişi olan 1991’de Sovyetler Birliği’nin yıkılışı ile girilen yeni dönemde sol hareketin dönüşümü ve liberalizmin ilk kez tek başına kendi adıyla bağımsız bir kimlik kazanmasıdır. Zira bu dönemde yükselişe geçen post-Kemâlist paradigmanın teorik üretiminde büyük ölçüde geçmişte sosyalizmi benimsemiş ve 1980’lerden sonra dünyayı sınıf mücadelelerinden ziyade devletle sivil toplum arasındaki mücadeleyle analiz etmeye başlamış kişiler ve çevreler vardır. Bu kişi ve çevrelerin demokrasi, özgürlük, ilerencilik gibi kavramlara bakışı -Batı’daki muadillerine paralel olarak- giderek liberalizmin perspektifine yaklaşmıştı. 1990’lı yıllarda İslâmcı hareket de kendisini geleneksel/kültürel/dinî kimliğin müdafaası yerine liberalizmin “evrensel” kavram setiyle ifade etmeye başlamıştı. Bu nedenle İslâmcıların “muhafazakâr demokrat”laşması da bu bölümde ele alındı. Ayrıca söz konusu ideolojik dönüşümlerin Türk düşünce dünyası içerisindeki kökleri olarak değerlendirilebilecek fikir ve yaklaşımları 1980’lerden önce ortaya koyan İdris Küçükömer ve Şerif Mardin gibi yazarların post-Kemâlist paradigmanın oluşumundaki rolüne değinildi. Özetle çalışmanın teorik olarak en “yükü” kısmı olan bu bölümde post-

Kemâlist paradigmanın kökenlerini, oluşumunu, metodolojisini ve 2000'lere kadar olan dönemde oluşturduğu platformlarını anlatmaya çalıştım.

Tezin üçüncü bölümü olan “*Yetmez Ama Evet’in Arifesi: Post-Kemâlizmin Baharı*”nda teorik dönüşümlerin pratikte girdiği hâller ve siyasetin somut olayları karşısında tercih ettiği tutumlar konu edildi. Burada AKP'nin iktidara geldiği 2002 yılından 2010 Anayasa Değişikliği Referandumu öncesine kadar olan dönemde sol-liberal-demokrat aydınların iktidara eklemlenme süreci üzerinde duruldu. İkinci bölümde bahsedilen teorik dönüşümlerin yarattığı post-Kemâlist ittifak, post-Kemâlist bir partinin tek başına iktidarda olduğu bu dönemde kuvveden fiile geçmişti. Özellikle AKP'nin üst üste ikinci genel seçimini kazandığı ve Cumhurbaşkanlığı'na kendi içinden birini seçtiği 2007 yılından itibaren iktidar partisi ile ordu-yargı bürokrasisi arasındaki hegemonya mücadelesinin şiddeti yükseldi. Sol-liberal-demokrat çevrelerin söz konusu mücadelede tercih ettiği pozisyonlar ise post-Kemâlist paradigmaya olan mesafelerine göre şekil aldı. Özellikle sol (kökenli) düşünce ve siyaset çevrelerinde “Kemâlist otoriter yapı”ya karşı iktidarın “demokratikleşme” olarak sunduğu politik adımlarına destek verenler ile iktidarın demokrasi, özgürlük ve eşitlik karşıtı niteliğine vurgu yaparak muhalif bir pozisyonda duranlar arasında keskin bir kopuş yaşandı. Bir başka ifadeyle geleneksel Marksist çizgi ile sol liberalizm arasındaki tartışma bu dönemin siyasî gelişmeleriyle birlikte kalıcı bir ayrışmaya dönüştü.

“*Yetmez Ama Evet*” başlığını taşıyan, dördüncü ve son bölümde 2010 Anayasa Değişikliği Referandumu'nun içeriği, gelişimi ve fikrî-siyasî çevrelerin bu referandumdaki tutumları incelendi. Bir anlamda “tarihçesi” üçüncü bölümde anlatılan yaklaşık 8 yıllık ilişkiler ve “saflaşma”lar referandum sürecinde tahkim edildi. Referanduma sunulan anayasa değişikliğini -olumlu veya olumsuz yönde- büyük bir kırılma olarak değerlendiren sol-liberal-demokrat kesimler “hayır” ve “yetmez ama evet” tercihlerini kararlılıkla savundu. Referanduma sunulan değişiklik paketini etrafında saflaşmaya değer görmeyen çevreler ise “boykot” çağrısı yaptı. Tezin önceki bölümleriyle birlikte ifade etmek gerekirse, bu bölümde, esas olarak 1980'lerden sonra sol fikir çevrelerinin ideolojik dönüşümünün ürünü olan, Cumhuriyet'in kuruluş döneminin Türkiye'nin güncel demokrasi problemindeki tarihsel, merkezî ve olumsuz yöndeki rolüne dair görüşleri yani post-Kemâlist paradigmayı benimseyen çevrelerin referandum sürecinde Yetmez Ama Evet parolasıyla ifade ettikleri görüş ve tutumlar ortaya kondu.

Bu “*Giriş*” bölümünde görüldüğü gibi tez yaklaşık 90 yılı kapsayan bir süreçte Cumhuriyet'in kuruluş döneminin demokrasi, özgürlük, eşitlik, insan hakları gibi

kavramlar ve değerler bakımından tabi tutulduğu çeşitli yorumları ihtiva etmektedir. Ayrıca hem post-Kemâlizm hem de Yetmez Ama Evet gibi siyaset bilimi literatüründe henüz yeterince olgunlaşmamış, görece “yeni” tartışmaları derinleştirmeye çalışmaktadır. Bu nedenlerden ötürü çalışma iki önemli “sınırlılığa” sahiptir. Birincisi, ortalama bir yüksek lisans tezine göre nispeten geniş denebilecek hacmine rağmen tezde birçok kavram, dönem, faktör ve yaklaşım istenilen ölçüde detaylandırılmamıştır. İkinci olarak, Türkiye’deki politik iklimden etkilenen “yeni” tartışmaların gelecekteki politik iklim değişiklikleri neticesinde kazanacağı yeni bakış açılarından ve gelecekte literatürü zenginleştirecek eserlerden doğal olarak faydalanılmamıştır. Zikredilen sınırlılıklarına rağmen bu tezin post-Kemâlizm ve Yetmez Ama Evet konuları hakkında akademik ve akademi dışı çevrelerde var olan fikir ve yaklaşımlara katkı yapmasını temenni ediyorum.

1. BÖLÜM

SOĞUK SAVAŞ TÜRKİYE'SİNDE KEMÂLİZM ALGILAMALARI

Bu çalışmanın konusu 1980'lerden sonra yaygınlaşan, Kemâlizme dair spesifik bir "fikirler manzumesi" ve bu manzume çerçevesinde 2000'li yıllarda oluşan bir politik tutumdur. Dolayısıyla Cumhuriyet'in kuruluş döneminden on yıllar sonra söz konusu dönemde uygulanan politikaların ve bu politikaları temsil eden Kemâlizm kavramının retrospektif olarak yani geçmişe doğru bir bakış açısıyla nasıl değerlendirildiği meselesi bu çalışma için hayati önemdedir. Bu nedenle kuruluş döneminden sonra ama 1980'lerden önce yani 30-40 yıllık bir dönemde toplumun, siyasetin ve entelektüel dünyanın Kemâlizmi nasıl algıladığını ele almak gerekmektedir. Böylece 1980'lerden sonra ilgili konu hakkındaki algılama biçimleri hem karşılaştırmalı olarak incelenebilecek hem de Kemâlizm algılamalarının değişimi daha açık bir şekilde ortaya konabilecektir.

1.1.KURULUŞ DÖNEMİNDE KEMALİZM(LER)

"Kemâlist/Kemâlizm" kavramı ilk kez 1919'da Anadolu ve Trakya'nın İtilaf Devletleri tarafından işgâl edilmesine ve parçalanmasına karşı mücadele etmek üzere ortaya çıkan hareketi adlandırmak için kullanılmıştır. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Temsil Heyeti Başkanı Mustafa Kemâl Paşa'ya atıfla oluşturulan bu kavram Türk Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra Mustafa Kemâl'in Cumhurbaşkanı olması ve köklü reformları ihtiva eden bir "inkılâp" gerçekleştirilmesiyle birlikte yeni rejimin adı hâline gelmiştir. Kavramın içeriği 1919 ile 1922 arasında milliyetçilik-bağımsızlık ile doldurulmuş, 1923'ten itibaren ise milliyetçiliğin/ulus inşasının yanı sıra Batı tipi seküler bir toplum ve laik bir devlete yönelme vurgusu ön plâna çıkmıştır.

Kemâlizm kavramı Cumhuriyet'in kuruluş döneminde hem resmî yayınlarda benimsenmiş hem de çeşitli gazete-dergi yazılarıyla kitaplarda kullanılmıştır (Burgaç ve Halıcı, 2016: 31-78). Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik, Devrimcilik şeklindeki 6 Ok'un kabul edildiği 1935 tarihli Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayı'nda onaylanan Parti Programı'nda da partinin çeşitli konulardaki kararlarının ve görüşlerinin bütünü "*Kemâlizm prensipleri*" olarak zikredilmiştir (CHP, 1935: 2). Özellikle uluslararası kurumların zayıfladığı ve 1929 Buhranı'nın etkisiyle içe kapanmacı eğilimlerin arttığı 1930'lar dünyasında Kemâlizmi teorileştirme girişimleri hız kazanmıştır.

Osmanlı'nın uzun parçalanma sürecinin sonunda Balkan Savaşı, Dünya Savaşı ve Bağımsızlık Savaşı tecrübelerini yaşamış kurucu kadrolar söz konusu 1930'lar atmosferinde yeni devletin dış tehditlerden azade şekilde ayakta kalabilmesi için "ideolojik bağımsızlık" hassasiyetiyle Kemâlizmi diğer siyasî düşüncelerden bağımsız, "yerli" bir fikir olarak işlemeye gayret göstermiştir (Kinross, 1984: 527). Ancak bu konjonktürel realite Kemâlizmin benzeri olmayan, tamamıyla özgün, "evrensel" ideolojilerden bağımsız, yeni, iç bütünlüğü olan, monolitik bir ideoloji olduğu konusunda tek başına açıklayıcı bir güce sahip değildir.

Her ne kadar 19'uncu yüzyıl Osmanlı'sındaki yenileşme hareketlerinin ve 1908'de başlayan İkinci Meşrutiyet'in bıraktığı bir politik-düşünsel mirastan ve Jean Jacques Rousseau, Emile Durkheim, Namık Kemâl, Ziya Gökalp gibi yerli ve yabancı fikir insanlarının Cumhuriyet'e etkilerinden (Toprak, 2020) söz etmek mümkün olsa da Kemâlizmin ortaya koyduğu veya kendisini dayandırdığı somut ve tekil bir teorik kaynak yoktur. Somut olan şey 1919 ile 1938 arasında Mustafa Kemâl ve bağlılarının söz ve eylemlerinin oluşturduğu pratiktir. Ancak bu tarihsel pratik de çeşitli koşullar altında farklılaşmış hatta birbirine zıt öğeleri içinde barındırmıştır. Örneğin 1923-1929 arasında liberal iktisat politikaları, 1930-1938 arasında ise devletçi politikalar uygulanmıştır; tek partili bir dönem yaşanmakla beraber 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası ile çok partili hayata geçiş denemesi yapılmıştır; 1934'te yasaklanan klasik Türk müziği 1936'da yeniden serbest bırakılmıştır; 1920 meclisi uzun süren dinî tören ve ritüellerle açılmış, 1937 meclisinin açılış konuşmasında "gökten indirildiği sanılan kitapların dogmaları"na karşı "doğrudan doğruya hayattan" ilham alma fikri savunulmuştur.

Kuruluş döneminde siyasî pratikler gibi Kemâlizm tasavvurları da heterojendir. Hakkı Uyar'a (2007) göre kuruluş döneminde Kemâlizmin Mahmut Esat Bozkurt tarafından sol milliyetçi, Ahmet Ağaoğlu tarafından liberal, *Kadro* Dergisi tarafından Marksizan/devletçi, *Ülkü* Dergisi tarafından köycü-otoriter yorumları yapılmıştır. Bu grupların dışında Nazım İrem'in (2002) "cumhuriyetçi muhafazakâr" dediği akım da dönemin Kemâlizm "yorumları" arasında zikredilebilir. Adı geçenlerden Ahmet Ağaoğlu 1933'teki bir makalesinde Kadrocuları "Onlar Kemalist, inkılapçı ve devletçi olduklarını söylüyorlar. Ben de Kemalist, inkılapçı ve devletçiyim, fakat bunları katiyen onların anladığı gibi anlamıyorum." ifadeleriyle eleştirmektedir (Ülken, 1994: 412). Bu dönemde monolitik bir ideoloji olarak Kemâlizm yerine "Kemalizmin hâkim tanımını yapma mücadelesi"nden bahsetmek daha makûl görünmektedir (Doğan ve Saylan, 2017: 47).

Kemâlizmin tanımlanmasında temel referans olan Atatürk'ün liderliğindeki dönem 10 Kasım 1938'de Atatürk'ün ölümüyle kapanmıştır. Bu tarihten sonra bir ideoloji veya dünya görüşü veya tarihsel-politik miras olarak Kemâlizmden ve Kemâlist Devrim'den bahsedebilmek için, ortaya çıkacak yeni olaylar, süreçler, problemler karşısında "Atatürk olsaydı ne yapardı"ya, bir başka ifadeyle Kemâlist bir tavrın ne olacağı sorusuna cevap vermek gerekmektedir. Görüldüğü gibi kuruluş döneminin düşünsel yapısı ve siyasî pratiği homojen olmadığı için anılan sorulara tekil yanıtların verilmesi zordur.

Kuruluş döneminin fikrî ve siyasî açıdan tek biçimli bir yapıda olmadığı ve bu dönemden hareketle Kemâlizmin yeknesak bir ideoloji olarak tanımlanamayacağı görüşü, Kemâlist yazarlar da dahil olmak üzere, çeşitli kesimler tarafından dile getirilmiştir. 1930'larda *Kadro* Dergisi'nin Başyazarı olan Şevket Süreyya Aydemir (2014: 413) 1963-65 yıllarında yayınlanan üç ciltlik *Tek Adam* kitabında, "ideolojiye esas olacak fikrî prensipleri" barındırmakla birlikte Kemâlizmin sistematik bir şekilde teorileştirilmediğini, o dönem bu amaçla yola çıkan *Kadro*'nun da bu projeyi tamamlayamadığını belirtmektedir. Tarık Zafer Tunaya (1988: 223) da Atatürkçülüğün bir teori olmadığını söyleyerek resmî ideoloji gibi tekil bir yoruma hapsedilmesine karşı çıkmaktadır. Uğur Mumcu'ya (2011: 345) göre de Kemâlizm "Marksizm gibi" bir ideoloji değildir ve Atatürk döneminde Kemâlizmi katı bir ideolojiye dönüştürme çabasına girilmemiştir. Niyazi Berkes'e (2018: 84) göre Atatürk döneminde ideolojilere karşı genel bir kuşku vardır ve Kemâlizm bir ideoloji olmaktan ziyade sosyalizm ve liberalizm gibi ideolojilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayacak "tarihsel bir olay"dır.

Ahmet Taner Kışlalı (1995: 120; 2001: 19, 61) ise Mustafa Kemâl'in "liberalizm ve sosyalizmden yararlanarak" yerel şartlara göre bir ideoloji oluşturduğunu ancak Kemâlizmin bir "doktrine" sahip olmadığını savunmaktadır. Buna göre dogmalaşmayı önleyen devrimcilik oku sayesinde Kemâlizm sürekli yenilenmeye açık olan bir ideolojidir. İsmet Giritli (1991: 52) de Atatürkçülüğün "dogmatik bir sisteme ve katı bir doktrine dayalı" olmayan bir ideoloji olduğunu ifade etmektedir. Kemâlizmi doktrinden soyundurup ideoloji kategorisine yerleştirenlerin dayandığı başlıca "anekdot"lardan biri Yakup Kadri Karaosmanoğlu partinin bir doktrine sahip olması gereğinden bahsettiği zaman Atatürk'ün "donarız çocuk" cevabını vermesidir. Ancak ilgili hatıradaki Yakup Kadri (1991: 150) yalnızca doktrinden değil ideolojiden de bahsetmektedir: "Paşam, bu her bakımdan

bir İnkılâp Partisidir. İnkılâp Partileri ise bir ideolojiye, bir doktrine dayanmaksızın yürüyemez.” Atatürk’ün yanıtı ise “O zaman donar kalırız.” şeklinde olmuştur.²

Doktrine ve dogmaya sahip olup olmama ayırımına benzer bir şekilde Şerif Mardin de ideoloji kavramını yenilenmeye açık olma ve olmama üzerinden ikiye ayırır. Mardin’e (2012: 14) göre sert ideoloji *“sistematik bir şekilde işlenmiş, temel teorik eserlere dayanan, seçkinlerin kültürüyle sınırlandırılmış, muhtevası kuvvetli bir yapı”* iken yumuşak ideoloji *“kitlelerin çok daha şekilsiz inanç ve bilişsel sistemleri”*dir. Metin Heper (2018: 114-119) ideoloji kavramının farklı anlamlarından hareketle, Atatürkçü düşüncenin *“en fazla ‘yumuşak’ bir ideoloji”* olabileceğini söylemekte ve bu düşüncüyü yeni öğelere ve çeşitlemelere açık bir *“dünya görüşü”* olarak tanımlamaktadır.

Kışlalı ve Giritli’nin Kemâlizmin bir doktrin veya dogma olmadığı fakat yeniliklere açık bir ideoloji olduğuna dair yorumu kuruluş döneminden sonra kimin veya kimlerin hangi ölçütlerle Kemâlizmi “yenileme” hakkına sahip olacağı sorusunu beraberinde getirmektedir. Bu yaklaşım kabul edildiğinde bile ilk kuşak Kemâlistlerin söz ve eylemlerindeki çoğulluk sebebiyle sonraki dönemlerde Kemâlizmin yorumlanmasında veya “yenilenmesinde” de çoğul bir yapının var olabileceği sonucu ortaya çıkar.

Fakat “çoğul bir şekilde yorumlama”nın metodolojik meşruiyeti sonsuz bir “yorumlama alanı”nın mevcut olduğu anlamına gelmemektedir. Bir siyasî düşüncenin kendisini tutarlı bir şekilde Kemâlizme referansla inşa edebilmesi veya dışarıdan bir gözlemci tarafından Kemâlizme ilişkilendirilebilmesi için kuruluş dönemine dair birtakım tarihsel devamlılıklara, “hareket noktalarına” ihtiyacı vardır. Böylelikle siyasî evrenin üyeleri Kemâlizm ile olan ilişki ekseninde kategorize edilebilecektir. Aksi takdirde aralarında zaman farkı bulunan herhangi iki düşüncenin birbirinin devamı olduğuna/olabileceğine dair keyfî bir yönteme varılmış olur. Keyfî ve bilim dışı bir metodolojiden kaçınmak için kuruluş dönemini, içerdiği çelişkili tutumlara rağmen genel itibarıyla tarihsel olarak yerine getirdiği siyasî-toplumsal işlevi saptayan bir okumaya tabi tutmak gerekmektedir.

Bu bağlamda Atatürk’ten sonra Kemâlizmin, daha doğrusu Kemâlizmlerin tanımlanması, kuruluş dönemindeki pratiğin siyasî-ideolojik değerlendirilmesine bağlı olarak değişecektir.

² Hatıranın “ideoloji” kelimesi olmadan alıntılındığı örnekler için bkz. (Meydan, 2014: 19; Yaltırak, 2004).

1.2. ATATÜRK'TEN SONRA KEMÂLİZM(LER)

Atatürk'e yönelik yaratılan kişilik kültü (Kaynar, 2009) ve özellikle yüksek siyaset alanında (Kemâlizm kavramının değilse bile) Atatürk imgesinin çok güçlü bir meşruiyet kaynağı oluşu Atatürk'ten sonra politik-entellektüel ortamın şekillenmesinde Türkiye'ye özgü dinamiklerin varlığını hesaba katmayı meşru kılar. Ancak ABD ile SSCB'nin öncülüğünde kapitalist sistem ile sosyalist sistemin küresel bir rekabet içinde olduğu 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde kapitalist Batı bloku içinde yer alan Türkiye'nin politik-entellektüel ortamındaki gelişmeleri Soğuk Savaş dinamiklerinden azade şekilde değerlendirmek mümkün değildir. Kuruluş dönemi, Atatürk, Kemâlizm vb. meselelerin oturtulduğu reel siyaset zemini yani 1945 sonrası siyasî karşıtlıklar, tartışma konuları, mücadele alanları Soğuk Savaş koşulları altında biçimlendiği gibi politik-entellektüel ortamın öznelininin Kemâlizm algılamaları da aynı şekilde güncel politik mücadelelerdeki pozisyonlara göre biçimlenmiştir.

Mesut Yeğen'in (2009) belirttiği gibi Kemâlizm 1950'den sonraki dönemde *“genel siyasî programların hemen hiçbirinin başat ideolojik adlandırana”* olmamıştır. Özellikle 1960'lardan itibaren Türkiye'de ideolojik anlamda çoğul bir siyasî atmosfer meydana gelmiş; sosyal demokrasi, Ortanın Solu, Ülkücü Hareket, Türkçülük, Millî Görüş, sosyalizm, Marksizm, muhafazakârlık, cumhuriyetçilik gibi farklı isimleri benimseyen çeşitli hareketler var olmuştur. Keza aynı dönemde yayıncılık faaliyetlerinde de bir “patlama” yaşanmış, DP iktidarı ve 12 Mart rejimi başta olmak üzere çeşitli cezalar, yasaklar ve kapamalara rağmen bugüne ulaşacak zengin bir “Soğuk Savaş dönemi külliyyatı” ortaya çıkmıştır. Bu külliyyat içerisinde de kuruluş dönemi ve Kemâlizm farklı yorumlara tabi tutulmuştur.

Söz konusu siyasî-entellektüel çalışmaların faillerini kabaca tasnif etmek gerekirse; NATO üyeliğinin sonucu olarak Batı blokunun anti-komünist güvenlik konseptine eklemlenen yüksek bürokrasi ve onunla girift ilişkileri olan milliyetçi-siyasî devletçi çevrelerden, İslâmci-muhafazakâr ideolojiye mensup geleneksel/gelenekçi yapılardan, mevcut sistem içerisinde farklı “reform” eğilimlerine ve farklı toplumsal katmanlarla ittifaklara sahip çevrelerin oluşturduğu merkezci akımlardan, var olan toplumsal düzene alternatif projeleri olan sosyalist ve diğer anti-kapitalist hareketlerden bahsetmek mümkündür. Her tasnif gibi bu tasnif de belirli ayrımları tebarüz ettirirken belirli ayrımları silikleştirerek gözlem kapasitemizi sınırlamakla malûldür. Fakat Soğuk Savaş dinamiklerinin siyasî-düşünsel hayata yansımalarını tetkik etmek için en yararlı kategorizasyonun bu olduğu kanaatindeyim. Sınıflandırmada bu noktaya öncelik verilmiş

olsa da söz konusu grupların hem kendi içinde farklılaşabildiğini hem de diğer gruplarla bazı ortak özelliklere ve işlevsel olarak “tamamlayıcılık” ilişkilerine sahip olabildiğini belirtmeliyim.

Takip eden alt bölümlerde, yukarıda anılan çevrelerin Kemâlizme yönelik yaklaşımları değerlendirilecektir. Mezkûr çevrelerden son ikisinin (merkezci ve anti-kapitalist) yaklaşımları bu çalışma açısından daha büyük bir önem arz etmektedir. Zira çalışmanın devamında görüleceği gibi post-Kemâlist paradigma ile Yetmez Ama Evetçiliğin kuramsal-fikrî “üretimi” büyük ölçüde geçmişte sosyalist, sosyal demokrat, liberal/demokrat kimliklerle ifade olunan çevreler tarafından üretilmiştir. Çalışma açısından taşıdıkları önemin sonucu olarak son iki gruba ayrılan alt bölümler daha kapsamlı olacaktır.

1.2.1. Devletin Kemâlizmi: Komünizme Karşı Atatürkçülük

Türkiye 2. Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden kurulan dünya düzeninde kapitalist Batı blokuna dahil olmuştur. 1945-1950 arası CHP iktidarında Truman Doktrini ve Marshall Planı ile başlayan ABD/Batı ile bütünleşme süreci 1950'den sonra DP iktidarında devam etmiş, 1950'de Kore Savaşı'na asker gönderilmiş, 1952'de Türkiye NATO'ya katılmıştır. Bu dönemde ekonomi ve askeriye dahil olmak üzere çeşitli alanlarda Batı bloku içindeki uluslararası işbölümüne uygun ve ABD'li uzmanların rehberliğinde bir “yeniden yapılanma” yaşanmıştır (Örnek, 2021: 21; Boratav, 2005: 100).

Cumhurbaşkanı mevkiiinde Atatürk'ün iki Başbakanı'nın (İsmet İnönü ve Celal Bayar) bulunduğu bu süreçte “resmî Kemâlizm” olarak da adlandırılabilir devlet merkezli bir Kemâlizm bir düşünce de Batı kampının anti-komünizm programına uygun biçimde şekillendirilmiştir (Örnek, 2021: 27). Takip eden yıllarda, özellikle de “*soldan gelen tehdit*”lerin arttığı 1960'ların sonuyla birlikte (Akyaz, 2009) bürokrasi ve bürokrasiyle ilişkili çevreler tarafından “komünizm tehdidi” ile mücadeleyi önceleyen, güvenlik odaklı, “devletlû” bir Atatürkçülük/Kemâlizm³ anlayışı savunulmuştur. Örneğin Atatürk imgesinin bir “meşruiyet kaynağı” olarak en üst seviyede benimsendiği TSK, Cemal Tural'ın Genelkurmay Başkanlığı döneminde *Komünizmle Mücadele El Kitabı* adlı bir kitap bastırması, 1971'de (sonradan “9 Martçılar” olarak anılacak) sol Kemâlist çizgide asker-sivil grupların ihtilâl girişimlerini akim kılmak üzere komuta kademesi tarafından yapılan

³ Bu bölümde bahsedilen çevreler sosyalizm-komünizm-Marksizmi çağrıştıran “izm” ekinden kaçınmış ve genellikle Kemâlizm yerine Atatürkçülük tabirini kullanmıştır.

12 Mart müdahalesinin muhtırası Atatürkçülüğe dayandırılmıştır. Atatürk'e ait olduğu iddia edilen “Şurası unutulmamalıdır ki Türk âleminin en büyük düşmanı komünistlikdir... Her görüldüğü yerde ezilmeli.” sözünün dolaşıma sokulması (Altan, Ç., 1999: 73-81) ve Atatürk'ün “sofrasının” müdavimlerinden Behçet Kemal Çağlar'ın Atatürk'ün Bolşevizmle ilgili birtakım sözlerini tahrif etmesi (Naci, 1967: 40) gibi olaylar bu dönemin “resmî” düzeyde kabul gören/üretilen Atatürkçülüğü çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Menderes-Bayar ikilisinden sonra uzun yıllar merkez sağa liderlik yapan Süleyman Demirel'in gerek sola karşı bürokratik unsurlarla ittifak kurarak gerekse Milliyetçi Cephe hükümetlerini yöneterek sağ Kemâlizmin önemli bir figürü olduğu söylenebilir (Özkandaş, 2016: 271).⁴ Komünizmle mücadele kapsamında uygulanan otoriter siyasetleri meşrulaştıran devlet merkezli Kemâlizmin en halis temsilcilerinden biri, CHP'deki Ortanın Solu yönelimine tepki olarak partiden ayrılanların kurduğu, “*bürokratik elite de irtibatlı olan*” (Aytürk ve Bora, 2020) Cumhuriyetçi Güven Partisi'dir. Partinin lideri Turhan Feyzioğlu'nun liberal teoriyle belirgin bir ilgisi olsa da (Atagenç, 2019: 119 vd.) siyasî profili komünizm tehdidinde karşı milliyetçi ve siyasî devletçi bir mücadele çizgisinde şekillenmiştir. CGP 1973'te kendisini “*Atatürk'ün açtığı yolda*” olan ve “*yıkıcı faaliyetlere, anarşiye, komünizme karşı mücadeleyi vatan vazifesi sayan, inançlı, bilgili, cesur milliyetçilerin partisi*” olarak tarif etmektedir (Eren, 2016: 43). Partinin 1975-1977 arasındaki 1. Milliyetçi Cephe hükümetinde yer alması, Tanıl Bora ve Yüksel Taşkın'a (Bora ve Taşkın, 2009) göre “*devlet otoritesinin/rejimin muhafazasına odaklanma*” eğiliminin uç noktasıdır. Feyzioğlu'nun siyasî devletçiliği onun Atatürkçülük tasvirine de yansımış, örneğin “*Devlet Adamı Atatürk*” başlıklı yazısında Atatürkçülüğün 1960 sonrası yorumlarına (“*tefsir gayretlerine*”) karşı “sahih” bir Atatürkçülük tarifi yapmıştır. Burada Atatürkçülüğü çeşitli ideolojilerle ve teorilerle sentezleme girişimlerini eleştirerek dönemin politik hareketliliğini depolitize etmeye çalışan Feyzioğlu, Atatürk'ün milliyetçiliği ve Batıcılığı miras bıraktığından bahsederek hem Türkiye'nin Batı blokundaki varlığını hem de içerideki anti-komünist “devlet politikasını” Atatürkçülükle meşrulaştırır (Nabi, 1965: 151).

Terminolojisinde Atatürkçülük/Kemâlizm kavramına genellikle yer vermese de Ülkücü Hareket, Soğuk Savaş döneminde devlet merkezli Kemâlizmin “operasyonel” unsurlarından biridir. Ülkücü Hareket'in partisi olan MHP komünizm tehdidinde karşı devlet otoritesini tahkim etme politikalarını desteklemiş, sokak gücü olan Ülkü Ocakları

⁴ Okan İrtem (2021) 1960'ların ikinci yarısından itibaren TSK'da çekişme hâlinde olan iki kanattan, “Cumhuriyet Partisi” ile “Karşı Devrim Partisi”nin mücadelesinden ve Demirel'in ikinci kanatla birlikte çalıştığından bahsetmektedir.

ise söz konusu tehditle mücadelenin “hukuk sınırlarını aşan” operasyonlarını (sokağın tahriki ve terörizasyonu, cinayet, katliam vb.) icra etmiştir.⁵ Alparslan Türkeş’in kendisi gibi 27 Mayıs’ta görev alıp ihtilâlden sonra tasfiye olmuş ve emekli edilmiş bazı subaylarla birlikte katıldığı ve yönetimine geldiği CKMP’deki ilk yıllarında Türk milliyetçiliğine “*korporatist, kalkınmacı-modernist bir Kemalist restorasyon tasarımı*”, laiklik ve sosyal adalet vurguları eşlik ederken partinin MHP’ye dönüşeceği yıllarda İslâmî-muhafazakâr öğeleri de barındıran bir politik söylem oluşturulmuştur (Bora ve Can, 2000: 53). MHP ve etrafındaki aydınların Soğuk Savaş döneminde Atatürk’e dair yorumlarının “anafikri”, solcuların Atatürk’ü sahiplenmesinin “sahtekârlığı” ve Atatürk’ün sosyalizmle bir arada anılamayacak, milliyetçi bir devlet adamı olduğudur (Bora ve Can, 2000: 367; Öztan, 2014; Yılmaz, M., 2008).

1.2.2. İslâmcı-Muhafazakâr Reaksiyon

Kemâlist modernleşmenin laik devlet ve seküler toplum projesinin doğal muhalifi olan İslâmî-muhafazakâr ideoloji Soğuk Savaş döneminde dünyayı darülhary-darüislâm çatışmasıyla anlamlandıran, laiklik, Batılılaşma, komünizm, Masonlar, dönmeler, azınlıklar gibi “yabancı tehdit”lere karşı “öz” kültürü ve Sünni-geleneksel otantisiteyi - gerektiğinde şiddetle- müdafaa etmeye çalışan “taşralı” bir fikriyat idi. Bu fikriyat içinde Kemâlizm “*yalnızca geleneksel toplumu ya da dini ortadan kaldırmayı hedefleyen bir hareket*” olarak algılanmıştır (Bağce, 2004).

Necip Fazıl, Mehmet Şevket Eygi, Osman Y. Serdengeçti, Kadir Mısıroğlu gibi Kemâlizmin “yabancılığına” karşı “özümüz” Osmanlı’yı öne çıkaran yazarlar; İlim Yayma Cemiyeti, Millî Türk Talebe Birliği, Komünizmle Mücadele Dernekleri, Mücadele Birliği gibi dernekler; Nurculuk, Süleymancılık, İskenderpaşa gibi dinî cemaatler gevşek bir ağ olarak düşünülürse bu ağın en belirgin politik misyonu “din düşmanlığıyla mücadele” ve bunun konjonktürel bir pratiği olarak anti-komünist seferberliktir. Bu bağlamda kuruluş dönemi de komünizmin “kaynağı” olan müfrit bir yabancılaşma dönemi olarak değerlendirilir (Örnek, 2021: 327 vd.; Bora, 2017: 430).

Devlet merkezli Kemâlizmi/Atatürkçülüğü temsil eden bazı bürokratik çevrelerin solun yükselişini önlemek için İslâmî yapılarla çeşitli ilişkiler kurduğu, hatta kimi yazarlara göre devlet eliyle “İslâmizasyon” politikası uyguladığı bilinmektedir (İrtem, 2021; Özakıncı,

⁵ Ülkücü hareket ve şiddet olayları hakkında bir değerlendirme için bkz. (Aytürk, 2020b).

2008: 13-30; Özkan, 2021; Yaşlı, 2014: 62-92). Fakat daha ziyade bürokratik-istihbarî nitelikte olan bu ilişkiler İslâmcılığın kamuya açık beyan ve yayınlarında Kemâlizm konusunda bir değişiklik yapmamıştır.

İslâmcılığın “bağımsız” ve “sivil” unsurları değil ama TBMM’de siyaset yapmaya çalışan partisi olan MSP, öncülü MNP’nin kapatılmasının da etkisiyle pragmatik bir yaklaşım benimsemiş, Kemâlizm konusunda daha ılımlı bir siyasî terminoloji kullanmıştır. Örneğin Erbakan partisini “*Cumhuriyet’in ve rejimin bekçisi*” olarak tarif emiştir (Eren, 2016: 89). MSP’nin Milliyetçi Cephe hükûmetlerinde yer alması anti-komünizm bağlamında sistem tarafından “kabul görmesini” kolaylaştıracaktır. Devlet merkezli Kemâlizmle anti-komünizm ortak paydasının yanı sıra Erbakan’ın hararetli sanayileşme söylemi de çözülmesi zor ihtilaflar barındıran din/gelenek/kültür konularının uzağında “teknik” bir sahada kalkınmacılık üzerinden Kemâlistlerin “dilinden” konuşmayı mümkün kılmıştır.

MSP, Milliyetçi Cephe hükûmetlerinden önce 1974 yılında kuruluş döneminin tek partisi CHP ile 10 aydan kısa bir süre ayakta durabilecek bir koalisyon hükûmetinde de yer almıştır. Cumhuriyet’in 50. yılı şerefine çıkarılan ve uzun tartışmalar sonunda yürürlüğe girebilen Genel Af Kanunu’nda MSP kanadı Türk Ceza Kanunu’nun 141. ve 142. maddelerinden hüküm giyenleri yani sosyalistleri kapsam dışında bırakmış ve Osmanlı ailesinin yurda girişine imkân sağlayan maddeyi kanuna eklemiştir (Çeliker, 2009: 65 vd.).

Özetle Soğuk Savaş döneminde İslâmcı-muhafazakâr çevrelerin Kemâlizme dair genel yaklaşımı onu din/gelenek karşıtı “yabancı” bir hareket olarak kodlamaktır.

1.2.3. Merkezci Yorumlar: Modernleşme/Batılılaşma

Cumhuriyet’in kuruluş dönemiyle ilgili en yaygın kabullerden biri bu dönemde Osmanlı’nın son yüzyılındaki yenileşme hareketlerinin birikiminden de faydalanılarak Türkiye’nin Batı Avrupa’daki siyasî, toplumsal, kültürel, iktisadî modele doğru şekillendirilmeye çalışıldığıdır. İslâmcı reaksiyonun temel gerekçesi de budur. Kuruluş döneminde “muasırlaşma”, “asrileşme”, “Batılılaşma” olarak ifade edilen bu niteliğiyle Kemâlizm, 1950’lerde ABD’de ortaya çıkan Modernleşme Okulu çerçevesinde Batı dışı dünyada modernleşmenin en radikal örneklerinden biri olarak görülecektir. Geleneksel toplumdaki seküler, şehirli, okur-yazar, burjuva toplumuna geçişin demokratikleşmeyle paralel olduğuna dair bu teorinin (Doğan ve Saylan, 2017: 69) merceğinden bakıldığında Cumhuriyet’in kuruluş dönemi de ilerici bir tarihsel adım olarak değerlendirilmektedir.

Türkiye'nin 2. Dünya Savaşı sonrası Batı blokunda ("hür dünya"da) yer alması ve kuruluş döneminin tek partisi olan CHP'nin 1950 Genel Seçimleri sonunda iktidarı kansız kavgasız bir şekilde DP'ye devretmesi bu yaklaşımın en önemli argümanlarından biri olmuştur. Buna göre tek parti iktidarının demokratikleşmenin sosyal ve kurumsal altyapısını hazırladığı sürecin sonunda çok partili bir rejim hayata geçmiştir.

Modernleşme Teorisi'nin popüler olduğu 1950'lerde ve 1960'larda Bernard Lewis, Dankwart Rustow, Daniel Lerner, Lord Kinross (1984: 576), Standford Shaw ve Ezel Kural Shaw (Shaw, E. K. ve Shaw, S. J., 2005) gibi Batılı yazarların Türkiye'ye dair çalışmalarında Türkiye demokratik Batı modelini benimsemiş bir ülke ve kuruluş dönemi de bu sürecin hazırlayıcısı olan başarılı bir geçiş süreci olarak değerlendirilmiştir (Doğan ve Saylan, 2017: 71-74; Örnek, 2021: 157-165). ABD'nin Türkiye'ye yönelik bu bakış açısı sanata da yansımış, örneğin 1958 yılında ABD'liler tarafından hazırlanan ve Kemâlist Devrim'i konu alan *The Incredible Turk* (Muhteşem Türk) adlı belgeselde kuruluş dönemindeki reformlar demokratikleşmeye ve kalkınmaya yönelik uzun vadeli bir süreç olarak anlatılmış ve Atatürk'ün "*Türkiye'nin bir daha asla diktatör görmemesi için*" diktatör olduğu savunulmuştur.⁶

Bu dönemde Batı'da siyasetin merkezî akımları olan sosyal demokrasi ve liberalizme yakın siyasî fikirlere sahip Türk araştırmacı, yazar ve düşünürler de Kemâlizmi bu bağlamda ele almıştır. Soğuk Savaş döneminde Kemâlizmin bu bağlamda yorumlandığı ilk çevrelerden biri 1954-1970 arasında yayınlanan⁷ *Forum* Dergisi'dir. Aydın Yalçın, Turhan Feyzioğlu, Turan Güneş, Bahri Savcı, Mümtaz Soysal, Şerif Mardin, Bülent Ecevit, Bilge Karasu, Muammer Aksoy, Sadun Aren, Doğan Avcıoğlu gibi sonraki yıllarda birbirinden farklı teorik-siyasî eğilimlere yönelecek aydınların bir araya geldiği dergi, kadrosundaki çeşitlilikten de anlaşılacağı gibi farklı fikirlerin diyalog içinde olduğu bir mecradır. Fakat Aydın Yalçın başta olmak üzere dergi yönetiminin genel çizgisi liberal demokrasidir. Kuruluş dönemi de liberal demokrasiyi hazırlayan bir süreç olarak olumlu bir şekilde değerlendirilmiştir (Örnek, 2021: 270-291; Atagenç, 2019: 70-82). Hamit Emrah Beriş (2005), *Forum*'u "*Kemalist-liberal sentez çabası*" olarak adlandırır:

[*Forum*'da] Çok partili düzene geçiş, Atatürk'ün kurduğu çağdaş düzenin doğal sonucu olarak görülür ve bu düzenin yaşayabilmesinin Kemalizmin ilkelerinin

⁶ "The Incredible Turk (1958)", *Youtube* videosu, <https://www.youtube.com/watch?v=0x5tQnVFvwl> (Erişim: 09.02.2023)

⁷ Buradaki değerlendirmeler derginin 1958'e kadar olan dönemine yöneliktir. 1958'de Aydın Yalçın'ın ABD'ye gitmesiyle derginin kadrosunda ve söyleminde değişiklikler olmuştur. Bkz. (Atagenç, 2019: 70-71).

korunmasıyla mümkün olacağı fikri üzerinde durulur. Hatta bunlar bir “milli beka” sorunu olarak ele alınır ve ülkenin varlığını ve bağımsızlığını korumasının zorunlu koşulu olarak gösterilir.

Kuruluş döneminin liberal eğilimli partisi Serbest Cumhuriyet Fırkası’nda yer almış olan Ahmet Hamdi Başar da 1962-1970 arasında çıkardığı *Barış Dünyası* Dergisi’yle “Kemâlist-liberal sentez çabası”nın özgün bir örneğini teşkil eder. Kapitalizmin evrenselliğine ve biricik kalkınma yolu olduğuna inanan Başar’ın komünizm karşıtlığı, dönemin resmî ideolojisindeki anti-komünizminden farklıdır. Örneğin Türkiye İşçi Partisi’nin yükselişini birçok açıdan “zararlı” görmekle birlikte demokrasinin gereği olarak bu partinin mevcudiyetini savunur ve kapatılmasına karşı çıkar (Başar, 1963). Başar’a (1964) göre yalnızca kanunlarla yerleşmesi mümkün olmayan demokratik rejim kanunlardan önce toplumsal yapıda birtakım değişiklikleri gerektirir. Batı’da uzun bir süreç içinde gelişen bu koşullar (toplumun olgunlaşması, demokrasi bilincinin gelişmesi, birtakım demokratik kurul ve kuralların yerleşmesi) Türkiye’de devrimci bir “sıçrama” ile oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda kuruluş döneminin otoriter rejimi “geçici” bir süre için toplumu demokratik Cumhuriyet’e hazırlamaya yöneliktir.

Emre Bağce (2004) Kemâlizme yönelik akademik değerlendirmeleri sınıflandırdığı makalesinde bu yaklaşımı “savunmacı yaklaşım” olarak adlandırmaktadır. Levent Köker (2007: 211 vd.) de söz konusu yaklaşımı “vesayetçi demokrasi tezi” olarak anmaktadır.⁸ Her iki yazarın da bu yaklaşımın temsilcileri arasında zikrettiği Tarık Zafer Tunaya 1980 öncesi dönemde Türkiye’de sosyal bilimciler üzerinde etkili olan bir akademisyendir. Batı üniversitelerinde deneyimi olan, Türkiye’de 2. Meşrutiyet, ideolojiler ve siyasî partiler gibi konularda öncü çalışmaları yapan, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde çalışmış ve İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi’nin kurucu Dekanı olan Tunaya için Mete Tunçay “*biz hepimiz onun paltosundan çıktık*” ifadesini kullanmaktadır (Alkan, 2004).

Tunaya’nın (1964: 134) kuruluş dönemine bakışı “demokratik bir gelecek için zorunlu otoriterlik dönemi” şeklindedir:

Atatürk’ün siyasî iktidarını ve kuvvetini, diktatörlük olarak değil, geri müesseseleri yıkma ve medenî bir düzeye çıkma vasıtası olarak kabul etmek gerekir. O, medenî değerleri ortadan kaldırma çabasının âleti olmamıştır. Atatürkçülük medenî bir düzeyde, XX. Yüzyılın şartları içinde kurulacak demokratik bir sisteme ulaşmayı

⁸ Köker’in ve diğer yazarların Kemâlizm-vesayet-demokrasi ilişkisine dair fikirleri bu çalışmanın üçüncü bölümü olan “2010 Anayasa Değişikliğine Giderken Türkiye: Post-Kemâlizmin Baharı” bölümünde ele alınmıştır.

gaye edinmiş bir akımdır. Ama O, herşeyden önce, Ortaçağ kalıntısı kuvvetlerin medenî bir toplumu daima baltalayacaklarına olan inançtan hareket etmiştir. Bu kalıntılarla, onların siyasal hayatta birer kuvvet olmalarıyla kurulabilecek bir rejimin ne derece demokratik olabileceğini araştırmak, demokrasi ile ilgisi bile olamayacağını belirtmek de, bugün bize düşen görevdir.

Tunaya, Türkiye'nin Batı kampındaki yerini sorgulayarak, bu başlıkta ele alınan "merkezci yorumlar"ın önemli bir kısmından ayrılmaktadır. Dolayısıyla Tunaya'nın kuruluş dönemiyle demokrasi arasında kurduğu ilişki mevcut sistemi onaylamaya yönelik değildir. Tunaya aksine Türkiye'nin bağımsızlık, kalkınma, sosyal devlet gibi ilkelerden koparak az gelişmişlik batağına saplandığını belirtir. 12 Mart'ın arifesinde yazdığı bir yazıda büyük sermayenin çıkarları için takip edilen otoriter politikaların Türkiye'yi faşizme götürdüğünü söylemekte ve bunun karşısına kalkınma ve sosyal devlet çerçevesinde "*Atatürkçülüğün yolu*"nu koymaktadır (Tunaya, 1988: 59). Bu bağlamda Tunaya her ne kadar Marksizme mesafeli olsa da (Tunaya, 1988: 132) bir sonraki başlıkta ele alınacak "burjuva devrimi yaklaşımı" içinde değerlendirilmesi de mümkündür.

Tunaya'ya benzer şekilde mevcut sistemi ABD ile ilişkiler ve iktisadî eşitsizlikler üzerinden eleştiren ve sosyal demokrat veya demokratik sosyalist denebilecek bir çizgiye sahip Kemâlist yorumlar bu dönemde yaygındır. Bunların başında kuşkusuz Bülent Ecevit ve Ortanın Solu hareketi gelmektedir. İsmet İnönü'nün liderliği döneminde CHP'nin ürettiği Ortanın Solu kavramını Ecevit Genel Sekreterliği döneminde sahiplenmiş ve Genel Başkan olduğu dönemde parti programını ve söylemini buna göre şekillendirmiştir. Ecevit kuruluş dönemine dair (öz)eleştiriler getirse de (Bora, 2017: 576) en nihayetinde CHP'nin lideridir ve kuruluş dönemi ile sosyal demokrasi/demokratik sol arasında uyumlu bir tarihsel ilişki kurar. Ortanın Solu çizgisindeki ODTÜ Sosyal Demokrasi Derneği'nin (1970) 1970'te yayınladığı, kapitalizm ve komünizme karşı sosyal demokrasiyi savunan kitapçığın adı da "*Kemalist Yeni Düzen*"dir. "Komünist olmayan" sosyalist bir çizgiyi savunan Muammer Aksoy (1990: 35) da 1970'li yıllardaki yazılarında özellikle altı oktaki devletçilik ve halkçılık ilkelerinden hareketle Kemâlizmi "ortanın solunda" konumlandırır.

1.2.4. Tarihsel Materyalist Okuma: Burjuva Devrimi

2. Meşrutiyet devrinde ve Cumhuriyet'in kuruluş döneminde Türkiye'de sosyalist çevreler mevcut olmakla birlikte fikrî ve siyasî hayatta sosyalizmin nispeten geniş bir varlık sahası kazanması 1960'larda mümkün olmuştur. 2. Dünya Savaşı sonrası statükoda SSCB'nin

“iki kutup”tan birini temsil etmesi; Üçüncü Dünya’da meydana gelen düzen arayışları ve ihtilâlcî hareketler; Türkiye’de DP’nin otoriterliğine tepki olarak hazırlanan 1961 Anayasası’nın üniversite özerkliği, fikir özgürlüğü, örgütlenme hakkı gibi konularda özgürlükçü bir ortam yaratması gibi faktörlerin etkisiyle imkân bulan sol atılım, kuruluş dönemine yönelik Marksist metodolojiyle yani tarihsel materyalizmle yapılan yorumları da yaygınlaştırmıştır.

Marksist sosyolojide tarihsel gelişme iktisadî sınıflar arasındaki mücadelelerinin ürünüdür. Verili toplumsal yapı içerisinde üretici güçler geliştikçe üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişkiler derinleşir ve yeni bir üretim biçimi ortaya çıkar. Bu bağlamda kapitalizmi de diyalektik bir biçimde ele alan Marksizme göre kapitalist toplum feodal topluma göre ileri bir tarihsel aşamadır. Karl Marx ve Friedrich Engels, Komünist Parti Manifestosu’nda “*Burjuvazi[nin] tarihte son derece devrimci bir rol oyna[dığı]*” belirtirler. Buna göre burjuva devrimleri “*feodal, ataerkil, kırsal*” ilişkileri ortadan kaldırarak tarihi ilerlemiştir. Üretim araçlarının ve mülkiyetin temerküz edildiği kapitalist düzende siyasî-kültürel merkezleşme ve homojenleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Parçalı ve dağınık yapı “*tek bir ulus, tek bir hükûmet, tek bir yasa, tek bir ulusal sınıf çıkarı, tek bir gümrük hattı altında*” birleşmiştir (Engels ve Marx, 2014: 40).

“Burjuva devrimi”, Kemâlizmin tarihsel materyalist yorumunda anahtar kavramdır. Kemâlist Devrim’le aynı dönemde gerçekleşen ve İngiliz emperyalizmine karşı Türk Bağımsızlık Savaşı’nı destekleyen Bolşevik Devrimi’nin yöneticileri ve dönemin Türk sosyalistleri Türkiye’deki hareketi burjuva devrimi olarak adlandırmıştır. Henüz Kurtuluş Savaşı döneminde SSCB lideri Vladimir Lenin, Dışişleri Bakanı Georgi Çiçerin, Ankara Büyükelçisi Semyon Aralov ve Ukrayna SSC’nin Türkiye’deki temsilcisi Mihail Frunze; Mustafa Kemâl ve Ankara hükûmetinin burjuva devrimini yürütmekte ve feodal güçlerle savaşmakta olduğunu, kadın-erkek eşitliğinden dinî gericilikle mücadeleye bir dizi ilerici politikaları takip ettiğini söylemişlerdir (Aralov, 2010: 27, 125). SSCB’nin ve Komintern’e bağlı TKP’nin 2. Dünya Savaşı’na kadar olan dönemde (konjonktürel olarak zikzaklar çizmekle beraber) genel yaklaşımı ise bir yandan Kemâlistleri “gericilere” karşı desteklemek, bir yandan da Kemâlist politikaların burjuva niteliğine karşı işçiler arasında sosyalist bilinci geliştirmek şeklinde ikili stratejidir. Aynı şekilde Kurtuluş Savaşı’nda oluşan Türk-Sovyet işbirliği politikası da takip eden yıllarda Türkiye’yi İngiltere’ye karşı (daha sonra Almanya’ya karşı) SSCB’nin yanına çekmek üzere devam ettirilmiştir.⁹

⁹ Sovyetler Birliği ve TKP’nin bu dönemdeki faaliyetleri ve görüşleri için bkz. (Tunçay, 1992).

Sosyalist akımın yükselişe geçtiği 1960 sonrası yıllarda, özellikle 1971 askerî müdahalesine kadar olan dönemde, Kemâlizmin sosyalistler tarafından değerlendirilmesi anılan teorik çerçeve içinde kalmıştır. 1960'larda sosyalizmin üç ana unsuru Türkiye İşçi Partisi, MDD hareket(ler)i ve Yön-Devrim hareketidir (Bektaş, 2015: 312-323; Şener, M., 2015: 77).

Bu üç akımın kendi içinde ve birbirleri arasında yapılan en önemli tartışmalardan biri sosyalist iktidar stratejisine yöneliktir. Bu tartışmada Marksist literatürün ve Türkiye'deki tarihsel gelişme pratiğinin farklı yorumlarından hareketle iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. TİP'in savunduğu Sosyalist Devrim tezi, Türkiye'de bir burjuva devrimi yaşandığı ve verili toplumsal formasyonda doğrudan sosyalist bir devrimin yapılması gerektiğini savunmaktadır. MDD tezini savunanlar ise 1940'lardan sonra burjuva devriminin yarım bırakıldığını, dolayısıyla henüz sosyalist devrime uygun koşulların ortaya çıkmadığını belirtmektedirler. MDD'nin öncü teorisyeni Mihri Belli burjuva devrimi kavramını Türkiye'ye Millî Demokratik Devrim olarak uyarlar. Zira Türkiye, Batı Avrupa'dan farklı olarak emperyalizmin boyunduruğu altındadır ve Batı tarihindeki "devrimci" burjuvazi yerine emperyalizmle ve feodal güçlerle işbirliği yapan bir burjuva sınıfına sahiptir. Belli'ye göre Sosyalist Devrim'in nesnel koşullarının oluşması için emperyalist ve feodal ilişkileri tasfiye edecek, anti-emperyalist ve anti-feodal, yani millî ve demokratik bir devrime ihtiyaç vardır (Şener, M., 2015: 173 vd.). Yön-Devrim hareketinin yaklaşımı MDD ile benzer olmasına rağmen ondan farklı olarak iktidar stratejisinde orduya önemli bir yer ayrılmaktadır (Şener, M., 2015: 77 vd.).

Görüldüğü gibi üç akım da Cumhuriyet'in kuruluş dönemini Türkiye'nin burjuva devrimi olarak görmektedirler. İktidar stratejisi bağlamında temel ayırım noktası bu "aşama"nın tamamlanıp tamamlanmadığıdır. Her iki durumda da Kemâlizm, Türkiye'nin tarihsel gelişiminde feodalizmden kapitalizme geçişi yani tarihsel olarak ilerici bir adımı temsil etmektedir. Kemâlizm kavramını en yoğun şekilde sahiplenen *Yön-Devrim* başta olmak üzere söz konusu üç hareket de Kemâlizme olumlu referanslar vermektedir (Şener, M., 2015: 349 vd.; Çayan, 2008: 110).¹⁰ Bununla birlikte sosyalistler açısından kapitalizm tarihsel gelişmenin son noktası ve "nihaî hedef" olmayıp bilakis sosyalist devrimle son verilecek bir "aşama" olarak görüldüğü için Cumhuriyet'in kuruluş dönemi aynı zamanda sosyalist bir eleştirinin de konusu olmuştur. Özellikle MDD akımı içindeki bölünmelerden biri olan TİKKO'nun kurucusu İbrahim Kaypakkaya (2016: 366) bu dönemde Kemâlizme olan karşıtlığıyla farklı bir noktada durmakta, Kemâlizmi "*faşist bir diktatörlük*" olarak

¹⁰ "Bildiri" (1961), *Yön*, 1, 12.

tanımlamaktadır). Bununla birlikte adı geçen akımların Kemâlizme en yakını olan Yön-Devrim hareketinin teorisyeni Doğan Avcıoğlu (1996: 340-511) dahi kuruluş dönemindeki birçok politikaya, özellikle ekonomi konusunda ciddi eleştiriler getirmiştir.

12 Mart askerî müdahalesinden sonra 1961 Anayasası'ndaki özgürlüklerin tırpanlanması, TİP'in kapatılması, MDD akımı içindeki THKO, THKP-C ve TİKKO gibi silâhlı örgüt liderlerinin öldürülmesi, Yön-Devrim hareketi mensuplarının tutuklanması gibi olaylar sosyalist harekete büyük bir darbe vurmuştur. Devlet merkezli Kemâlizmi/Atatürkçülüğü temsil eden 12 Mart dönemi sosyalist harekette belirli ölçüde bir "Kemâlizmden kopuş" eğilimine yol açmıştır. 1970'lerin çok daha bölünmüş sosyalist hareketinde Kemâlizme yönelik eleştirel bakışlar artmıştır (Bora, 2017: 667, 675, 691; Çulhaoğlu, 2016: 87).

1970'lerde devlet merkezli Kemâlizme tepki ve Kürt meselesi üzerinden geliştirilen eleştirilerden önce 1960'larda sosyalist çevrelerde tartışılan Asyatik Üretim Tarzı (AÜT) konusu da belirli ölçüde Kemâlizmin sorgulanmasına yol açmıştır.¹¹ AÜT tartışmasından ayrı olarak Emin Türk Eliçin (1970) gibi bağımsız entellektüellerin Kemâlizme yönelik eleştirilerini de burada anmak gerekir. Aynı şekilde dönemin en özgün aydınlarından Niyazi Berkes'in (2018: 98 vd.) de kuruluş dönemindeki birçok politikaya, özellikle de ekonomi konularında, önemli eleştirileri vardır. Fakat Berkes yukarıda da değinildiği gibi Kemâlist Devrimi bir modern ideolojilere yol açan bir modernleşme süreci olarak görmektedir.

1.3. ARA DEĞERLENDİRME

Cumhuriyet'in kuruluş döneminde hem teorik olarak hem de siyasî pratik açısından yeknesak ve üzerinde mutabakata varılmış kapsamlı bir Kemâlizm mevcut değildir. Kemâlizmin bu esnekliği Atatürk'ten sonraki dönemlerde de birbirinden farklı Kemâlizm yaklaşımlarının oraya çıkmasına neden olmuştur. 2. Dünya Savaşı'nı takiben başlayan Soğuk Savaş döneminde de kuruluş dönemi birbirinden farklı şekillerde yorumlanmış ve ilgili döneme farklı tarihsel misyonlar biçilmiştir.

En başta, Türkiye'deki hakim sınıfların ve Türkiye'nin içinde yer aldığı kapitalist blokun çıkarları doğrultusunda komünizmle mücadeleyi önceleyen ve bu kapsamda milliyetçilik

¹¹ AÜT'ün post-Kemâlist paradigma üzerindeki etkisi bağlamında bu çalışmanın ikinci bölümü olan "Post-Kemâlizm" bölümünde ele alınmıştır.

ve siyasî devletçilik tonu güçlü olan devlet merkezli bir Kemâlizm/Atatürkçülük oluşturulmuştur. Bürokrasinin ve bürokrasiyle yakın ilişkilere sahip sağcı çevrelerin benimsediği bu yaklaşım Kemâlizmi 1960'ların yeni "cereyanlarından" ayırtmaya ve onların üzerindeki otoriter uygulamaları Kemâlizmle meşrulaştırmaya gayret göstermiştir.

Kemâlizme yönelik bir başka yorum veya yorumlar manzumesi ise Batı ülkelerindeki ana akım siyasetlerin Türkiye'deki izdüşümü olan liberal ve sosyal demokrat çevrelerde benimsenmiştir. Bu "merkezci" yorumların özellikle sosyal demokrat veya demokratik sosyalist denebilecek versiyonlarını üreten ve sahiplenen esas mecralar CHP ve *Cumhuriyet* Gazetesi gibi kuruluş döneminin unsurları olmuştur. Bu bakımdan, sağ partilerin de içinde olduğu bürokratik bir çevre ile sosyal demokrat/demokratik sosyalist çevreler arasında bir tür "miras kavgası"ndan söz etmek mümkündür. Örneğin Nadir Nadi (1965) 1965'te yazdığı ünlü "*Ben Atatürkçü Değilim*" başlıklı yazısında bağımsızlık, laiklik, devletçilik, halkçılık gibi ilkeleri terk ederek gericiliğe prim veren, ifade özgürlüğünü ihlâl eden, halkın zenginler tarafından sömürülmesini savunduğu hâlde kendisini Atatürkçü olarak tanımlayan çevreleri eleştirmektedir.

Merkezci yorumlar arasındaki liberalizme yakın çevreler ise Türkiye'nin kapitalist "hür dünya"daki yerini Atatürk'ün "yüzünü Batı'ya dönme" politikasının bir sonucu olarak desteklemekle birlikte devletin anti-komünizm programına tam olarak eklenmemişlerdir. Liberal/demokrat bir çizgide, "aşırı sol"un yanı sıra "aşırı sağ"a da karşı olan bir söylem kullanmaktadırlar.

Kuruluş döneminin üçüncü bir yorumu, kaynağını Marksizmden alan "burjuva devrimi" yaklaşımıdır. Bu yaklaşım tarihsel materyalist çerçevede feodalizmden sosyalizme ulaşacak tarihsel gelişmenin uğrağı olarak Kemâlist burjuva devrimini (veya onun Batı dışı dünyaya uyarlanmış versiyonu olan Millî Demokratik Devrim'i) ilerici bir adım olarak değerlendirmektedir. TİP, MDD ve *Yön-Devrim* çevrelerinde genel olarak benimsenen bu yaklaşım 12 Mart'tan sonra popülerliğini kaybetmeye başlayacaktır. *Yön-Devrim* hareketinin öncü teorisyeni Doğan Avcıoğlu'nun sosyal uyanışı zorlaştıran koşullarda askerî darbeye iktidarı ele geçirip toplumcu bir düzen kurma tezini başarısızlığa uğratan 12 Mart rejimi Kemâlizm ile sosyalizm arasında kurulan bağlarda erozyona yol açmış ve devlet merkezli Kemâlizmi/Atatürkçülüğü farklı Kemâlizm yorumları karşısında hegemonik hâle getirmiştir.

Son olarak ise İslâmcı-muhafazakâr yaklaşım kuruluş dönemini "milletin değerleri"nin dışlandığı, geleneksel-dinî kurumların ve yaşayış tarzının hedef alınarak zarara

uğratıldığı bir süreç olarak görmektedir. Darülharp-darüislâm, hak-batıl, Müslümanlar-kâfirler ikiliklerinde vücut bulan özcü bir kimlik siyasetini takip eden bu fikriyat Kemâlizmin karşısında yer almakla birlikte Soğuk Savaş atmosferi içerisinde devlet merkezli Kemâlizmin temsilcisi olan güçlerle bazı İslâmcı gruplar arasında “komünizme karşı” bir işbirliği de geliştirilmiştir.

Bu farklı yaklaşımlar demokratikleşme bağlamında ele alındığında ise otoriter ve özcü niteliklere sahip devlet merkezli Kemâlizm ile İslâmcılıktan ziyade diğer iki yaklaşım önem kazanmaktadır. Gerek modernleşme/Batılılaşma paradigmasının içinden konuşan merkezci yaklaşım gerekse de Marksist metodolojiyi benimseyen burjuva devrimi yaklaşımı kuruluş dönemini genel manada tarihsel bir ilerleme olarak görmüştür. Kuşkusuz bu yaklaşımların demokrasiye bakış açıları da birbirinden farklıdır. Liberal çevrelerden sosyal demokratlara, sosyal demokratlardan sosyalistlere gittikçe demokrasi anlayışındaki sosyal ve sınıfsal içerik zenginleşmektedir. Dolayısıyla kendi siyasî projesi ile mevcut yapı arasındaki fark daha büyük olan sosyalist çevrelerin geçmişe yönelik eleştirel bakışları da daha güçlüdür. Ömer Atagenç'in (2019: 148) belirttiği gibi sağ Kemâlizm “*Kemâlizme dair yeni bir söz söylemeye kapalı*” iken sol Kemâlizm “*eleştirerek sahiplenme*” tutumuna sahiptir. Öte yandan özellikle laiklik ilkesi ve “akıl ve bilimin egemen kılınması” çerçevesinde Kemâlizmin “ilerici” niteliğine yapılan vurgunun söz konusu farklı yaklaşımların ortak noktası olduğu söylenebilir.

2. BÖLÜM

POST-KEMÂLİZM

Post-Kemâlizm, siyasî ve kamusal alanda Kemâlizmin popüleriğinin azalması ve Kemâlizme eleştirel bakan hatta meydan okuyan eğilimlerin popüerlik kazanmasına paralel olarak 2000’li yılların ikinci yarısından itibaren giderek daha fazla kullanılmaya başlanan bir kavramdır.

Post-Kemâlizmin kapsamlı bir siyasî analizin içinde ve başlığında zikredildiği ilk çalışma Sungur Savran’ın (1993) 1993’te yazdığı “*İkinci Cumhuriyet ya da Post-Kemalizm*” makalesidir. Savran başlıktan da anlaşılacağı üzere Post-Kemâlizm kavramını İkinci Cumhuriyet hareketiyle eş anlamlı olarak kullanmıştır. Yazara göre Türkiye kapitalizminin devlet desteğiyle iç pazara odaklı büyüme stratejisi 1970’lerin sonunda tıkanınca küresel eğilimlere de paralel olarak benimsenen “dünyaya açılma” stratejisi “devleti küçültme” yönünde bir ideolojik söylem üretmiştir. Kemâlizm eleştirisi ile temellendirilen bu fikir özünde emekçilerin haklarını ve kazanımlarını elinden almaya yönelik neo-liberal stratejiye uygun bir toplumsal-siyasî dönüşümü hedeflemektedir.

Savran’ın makalesi “kıyıda köşede” kalmış, ancak aynı dönemde İslâmiyet’in ve Kürt kimliğinin kamusal alana giderek daha fazla dahil olması ve bu iki eğilimi güçlendiren Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) 2002’den sonra 2007’de ikinci genel seçim zaferiyle iktidarını pekiştirerek yüksek bürokrasiyle daha sert bir “muktedir olma” mücadelesine girmesi post-Kemâlist “durum”un varlığına dair analizlerin sayısını arttırmıştır (Bilici, 1999; Gülalp, 2004; Gökner, 2006; Asgharzadeh, 2008).

Kavram uzun bir dönem boyunca bir “durum tespiti” olarak kullanılmıştır. Akademik ve popüler mecralarda, Türkiye’nin kuruluş döneminden gelen birtakım temel politikaların kamuoyunda sorgulanması, iktidarlar tarafından terk edilmeye başlanması ve bu politikaların taşıyıcısı olduğu varsayılan yüksek bürokrasinin güç kaybetmesi post-Kemâlist bir durumun göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Terk edildiği ifade edilen “temel politikalar” ise genel olarak iki konu etrafında, laiklik ve ulus-devlette toplanmaktadır. Bu sürecin biçimsel yönü ise ilgili politikaların koruyucusu olarak görülen TSK başta olmak üzere genel olarak devlet bürokrasisinin (sivil-)toplum üzerindeki egemenliğine meydan okunmasıdır. Bu bağlamda yapılan post-Kemâlizm analizlerinin çoğunun ortak özelliği bahsedilen sürecin Türkiye’nin demokratikleşmesine veya liberal

demokrasiye doğru ilerlemesine katkı yapacağına dair iyimserliktir. Böylece, demokratikleşme yolunda Kemâlist laiklik ve milliyetçilik politikalarının ve bunların taşıyıcısı olan bürokratik yönetimin tasfiye edilmesi şeklinde pozitif değer yüklü bir post-Kemâlist durum tespiti ortaya çıkmaktadır.

İhsan Dağı'nın (2008) *Turkey Between Democracy And Militarism: Post Kemalist Perspectives* başlıklı kitabının yayınlandığı 2008 yılı post-Kemâlizm kavramı yaygınlaşmaya başladığı bir dönemdir. Dağı post-Kemâlizmi sonu liberal demokrasiye varacak bir süreç olarak tarif etmektedir. Kitabı teşkil eden ve Batılı fikir çevrelerine hitap edecek şekilde İngilizce yazılan makalelerde Kemâlizmle mücadele eden İslâmcılar demokrasi ve insan hakları gibi modern Batılı değerlerin savunucusu olarak, Kemâlistler ise bu değerlere korku duyan anti-Batıcı, anti-küreselleşmeci, hatta Hugo Chavez ve Kim Jong-İl benzeri, bazen de Stalinist kişiler olarak resmedilmiştir. Dağı'nın kitabından bir yıl sonra Nuh Uçgan (2009) tarafından *Türkiye Siyasetinde Kemalizm'den Post-Kemalist Döneme Geçiş* başlıklı yüksek lisans tezi tamamlanmıştır. Yine "Kemâlist laiklik ve milliyetçilik politikalarının terk edilmesi yoluyla demokratikleşme" anlatısının hakim olduğu bu çalışmada post-Kemâlizmin miladı olarak Turgut Özal'ın Anavatan Partisi (ANAP) ile iktidara gelmesinden bahsedilmiştir.¹² Takip eden yıllarda çoğunluğu basında yer alan yüzeysel köşe yazıları olmak üzere post-Kemâlizm tabiri yukarıda çizilen çerçeve içinde kullanılmıştır (Bulaç, 2010; Göka, 2011; Çağaptay, 2012; Kızılyürek, 2013; Akyol, M., 2013; Hanioglu, 2014, 2015; Bilici, 2014; Yaslıçimen, 2014).¹³

Fakat esas olarak İlker Aytürk'ün 2015'te yazdığı "*Post-post-Kemalizm: Yeni bir paradigmayı beklerken*" başlıklı makale ile birlikte post-Kemâlizm daha yaygın bir tartışma hüviyeti kazanmıştır. Aytürk'ün makalesi kendisinden önceki yaklaşık 10 yıllık literatürden farklılaşarak post-Kemâlizmi birtakım politik gelişmeler bütününden ziyade bu gelişmelerin "önünü açan" bir akademik paradigma olarak ve eleştirel bir şekilde ele almaktadır. Yani Aytürk'ün çalışması post-Kemâlizm olarak adlandırılan siyasî sürecin

¹² Post-Kemâlizmi farklı bir bağlamda, "*Yurtta sulh cihanda sulh!*" ilkesiyle özetleyebileceğimiz geleneksel savunmacı dış politika anlayışı yerine "*aktivist*" bir dış politikanın uygulanması anlamında kullanılan bazı çalışmalar da yine milat olarak Özal iktidarını işaret etmektedir. Bkz. (Ruseckas, 2000; Kratsev ve Leonard, 2010: 45 vd.). 2009'da yayınlanan -eleştirel- bir köşe yazısında ise post-Kemâlizm demokrasiyi lâfzen savunan fakat esasında Büyük Orta Doğu Projesi'nin gereği olarak tasarlanan bir program olarak değerlendirilmiş ve post-Kemâlizmin ideolojik miladı olarak yine 1980'ler zikredilmiştir. Bkz. (Hakyemez, D., 2009)

¹³ "Türkiye'de post Kemalist dönemde laiklik ne durumda?", *Habertürk*, 09.08.2012. Bu dönemde post-Kemâlizm hakkındaki çalışmalardan biri de 2011'de Kudüs İbranî Üniversitesi Asya ve Afrika Çalışmaları Enstitüsü Türk Çalışmaları Forumu'nun düzenlediği ve konuşmacılardan Massimo Rosati'nin 2015'te yayınlanacak olan *The Making of a Postsecular Society* kitabının bir bölümüne de temel teşkil eden *A Post-Kemalist Turkey?* başlıklı workshop'tur.

kendisinden çok bu sürece post-Kemâlist bir nitelik kazandıran ve bu süreci olumlu olarak değerlendiren yazar-düşünür profillerini konu edinmektedir. Elbette lâfzen post-Kemâlizm kavramını kullanmasa da mezkûr perspektife sahip olan entellektüeller bahsedilen çalışmanın kapsamındadır. Aytürk (2015) makalenin hemen girişinde bu perspektifin Türk düşünce hayatındaki hegemonyasının 1980'lerden bu yana sürdüğünü iddia etmektedir:

Türkiye’de bilimsel standartta iş yapan sosyal ve beşeri bilimcilerin hemen hemen tamamı son 30 yıldır post-Kemalist paradigmanın etkisi altındalar ve bu paradigma çerçevesinde ders veriyorlar, basın yoluyla halka sesleniyorlar, kitap ve makale yazıyorlar. Bu durumdan, keza, uzmanlık alanı modern Türkiye olan yabancı bilim insanlarını da hariç tutamayız. Modern Türk tarihi ve toplumu üzerine, tarihçilerin, sosyologların, siyaset bilimcilerin, antropologların, kültür, müzik, folklor araştırmacılarının yaptığı en önemli bilimsel çalışmalar artık büyük ölçüde post-Kemalist paradigma içinde şekilleniyor. (...) Türk milliyetçiliği çalışmalarının da son 30 yılına damgasını vuran post-Kemalist paradigma...

Bu paradigmanın temel tezi Türkiye’nin demokratikleşmesinin önündeki engelin Kemâlizm olduğu idi ve Aytürk’e göre 1908-1945 dönemine odaklanan post-Kemâlistler bu dönemin öncesi ve sonrasını araştırmalarında ihmâl etmişlerdi. Aytürk “yanlış teşhis” olarak adlandırdığı bu tezin zamanla hayata geçerek “yanlış tedavi”ye dönüştüğünü, özellikle 2007’den sonra başlayan otoriterleşme emarelerinin sonunda demokrasi ve hukuktan söz edilemeyecek bir rejimin ortaya çıktığını belirtmektedir. Dolayısıyla, her ne kadar post-Kemâlist paradigma içinde üretilen eserler kendi alanlarında bilimsel birikime önemli katkı sunmuş olsalar da Türkiye’nin son yıllarda yaşadığı olaylarla birlikte bu paradigma “*Türkiye gerçekleriyle uyumlu olma özelliğini kaybetti.*” (Aytürk, 2015).

Aytürk’e göre post-Kemâlist paradigma özellikle icraatını koyu bir Atatürk vurgusuyla meşrulaştıran 12 Eylül darbesine tepki olarak toplumun ve farklı siyasî kesimlerin Kemâlizmi sorgulamaya yöneldiği bir ortamda Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher, Şerif Mardin, Nilüfer Göle, Büşra Ersanlı-Behar, Taha Parla, Levent Köker gibi yazarların çalışmalarıyla entellektüel hayatta hakimiyetini kurmaya başladı. 12 Eylül’ün etkisi dışında, Aytürk, post-Kemâlist paradigmanın ortaya çıkışında “*bazen birbirinden bağımsız, bazen de birbiriyle örtüşen*” çok sayıda faktörden söz etmektedir: (1) İslâmcı-muhafazakâr akımın ve Kürt hareketinin güçlenmesi, Türkiye solunda Yön çizgisi ve Kemal Tahir-İdris Küçükömer çizgisi arasındaki ayrımın katılaşması, kimi sol ve liberal aydınların meşruiyet arayışıyla İslâmcılarla yakınlaşması gibi yerel siyasî faktörler; (2) post-modernizm, küreselleşme, iletişim devrimi, neo-liberalizm gibi uluslararası faktörler; (3) Sovyetler Birliği’nin dağılması, ABD’nin Orta Doğu’ya askerî müdahalesi, Kürt ayrılıkçılığının yükselmesi gibi bölgesel faktörler; (4) post-oryantalizm, maduniyet çalışmaları ve 1980’lerden sonra Orta Doğu’daki rejimlerin tabandan gelen İslâmcı

muhalafetle demokratikleşebileceği fikrine yakınlaşan Orta Doğu Çalışmaları gibi akademik faktörler.

Yetmez Ama Evet sol ve liberal kesimler tarafından üretilen ve yine sol ve (önemli ölçüde sol kökenli) liberal kesimlerde tartışma konusu yapılan bir politik tutum olduğu için bu çalışmada daha çok solun Kemâlizm algısındaki dönüşüme odaklanacağım. Bu dönüşümü görmek bize *Yetmez Ama Evetçiler* fenomeninin arkasındaki bakış açısını verecektir. 1980 sonrasında ortaya çıkan post-Kemâlizm ile 2010'daki *Yetmez Ama Evet* arasındaki yaklaşık 30 yılda belirli aktörler ve eğilimler üzerinden gerçekleşen süreklilik ilişkisinin (bu ilişki kapsamında gözlemler bir sonraki bölümde yapılacaktır) teorik altyapısını bu bakış açısı oluşturmaktadır. Dolayısıyla post-Kemâlizmi anlamak *Yetmez Ama Evet*'i anlamak olacak, bu da bize demokrasi-otokrasi, Kemâlizm-sosyalizm-liberalizm, Batı-Doğu, devlet-toplum-sınıflar gibi kavram gruplarına dair birtakım fikirleri yakın tarihin imbiğinden geçirme imkânı tanıyacaktır.

2.1. POST-MODERN ZAMANIN RUHU

Post-Kemâlizme bakarken ihmâl edilmemesi gereken konulardan biri post-modernizmdir. İki kavram arasında fikrî anlamda önemli bağlar mevcuttur. Jean-François Lyotard (1797) 1979'da yayınlanan *Postmodern Durum* adlı kitabında “*Tin'in diyalektiği, insanın özgürleşmesi*” gibi “*üst anlatı*”lara gönderme yaparak kendisini meşrulaştırma tutumu olan modernliğin gözden düştüğünü, bilgi üretiminde bu tür evrensel/kapsayıcı meşrulaştırma kaynaklarının terk edildiğini ifade etmektedir. Post-modernizme göre, “*nesnel bir bilim, evrensel bir ahlâk, evrensel bir yasa, özerk bir sanat*” gibi hedefleri olan Aydınlanma projesi başarısızlığa uğramıştır, modernlik kaybedilmiş bir davadır (Sarup, 2004: 205). Modernliğin evrensellik ve nesnellik gibi kapsayıcı iddialarını sorgulayan post-modernizm, Terry Eagleton'a (2011: 40) göre, bunların karşısına farklılık ve çoğulluk gibi kavramlarla çıkarak “totalite”leri reddeder. Kuşkusuz Aydınlanma ve modernliğin tekillik-çoğulluk ekseninde eleştirisi literatürde daha eskilere gider. Örneğin Theodor Adorno ve Max Horkheimer (2014: 29 vd.), *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde modern bilimle birlikte insanın doğa üzerinde diktatör benzeri bir egemenliğe sahip olduğunu, büyüü bozulmuş dünyada doğanın “düzenleme”nin nesnesine indirgendiğini, insanın ise pre-modern dönemdeki Tanrı gibi “*her şeye kadir benliğe*” dönüştüğünü söylemişlerdir. Onlara göre Aydınlanma'nın yarattığı “*kollektif birlik*”, “*bireylerin yadsınması üzerine kuruludur.*” Fakat öncülü olan eleştirel metinlerden farklı olarak post-modernizm 1980'lerden itibaren Batı Avrupa ve Kuzey Avrupa'dan başlamak üzere

dünyayı etkisi altına alan bir fikre, sanat akım(lar)ına, belki de Lyotard'ın tercih ettiği kavramla "durum"a dönüşmüştür. "Büyük anlatılar"ın sorgulanma süreci çeşitli ülkelerde modernizmin temsilcisi olan fikir ve yapıların sorgulanmasının da önünü açmıştır.

Osmanlı'nın uzun ve sancılı parçalanma sürecinin ertesinde iktidar mevkiine gelen ve bu tarihsel tecrübenin de etkisiyle toplumu laik ulus-devlet çerçevesinde homojenize etmeye koyulan Kemâlist Devrim kuşkusuz pek çokları için modernitenin Türkiye'deki temsilcisidir.¹⁴ Dahası, Atatürk başta olmak üzere bizzat Kemâlist Devrim'in önderleri kendilerini Türkiye'yi modernleştiren bir hareket olarak ortaya koymuşlardır.¹⁵ Dolayısıyla modernizm eleştirisinin Türkiye'de Kemâlizm eleştirisine dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba'nın (1998) ifadeleriyle:

Kemalist modernleşmenin bu yeni eleştirisinin özünde modernleşme teorilerinin evrensellik iddia ve özelemlerine bir karşı çıkış yatıyor. Bugün pek çok düşünür birlik ve homojenlik yerine farklılık, çeşitlilik ve kültürel kimlik sözcüklerinin altını çiziyor. Aynı zamanda da, ulusal kalkınmacılığın bütün dünyada iflasına paralel olarak ulusçu-devletçi ideolojilerin yerine globalleşme, iletişim devrimi, yüksek teknolojiler ve uluslararası pazar kuralları Türkiye'de yükselen değerler haline geliyor. Bu gelişmelerin sınır tanımayan enerjisi karşısında, resmi modernleşme ideolojisi, tekliliği, aşırı ciddiliği ve babaerkilliğiyle bariz biçimde yavan ve yetersiz kalıyor.

Post-Kemâlizm kavramının güncel bir tartışma hüviyeti kazanmasına sebep olan makalesinde Aytürk (2015) de "*Moderniteye kuşkuyla yaklaşan, moderniteyi, bireyi ezen büyük anlatılar ve büyük projeler demeti olarak gören*" post-modernizmi post-Kemâlizmi doğuran etkenlerden biri olarak zikretmektedir. Hasan Bülent Kahraman (2011) da post-Kemâlizmi post-modernizmin Türkiye'ye yansıması olarak değerlendirmektedir. Elbette post-modernizm gibi muğlak bir kavramın post-Kemâlizmin tek kaynağı olduğunu iddia etmek zordur. Post-modernizm burada daha çok bir dizi faktörün oluşturduğu bir süreci "genel olarak" destekleyen veya açıklayan bir "zeitgeist" gibidir. Bu "zeitgeist"in içinde yükselen etkenlere daha sonra değinilecektir.

Genel bir ifade olarak "Kemâlizm eleştirisi" kapsamı çok geniş bir kavram olduğu için post-Kemâlizm adıyla anılan yaklaşımın özgün niteliğini, daha doğrusu kendisinden önceki Kemâlizm eleştirilerinden farkının ne olduğunu, meselâ neden "anti-Kemâlizm"

¹⁴ İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Modernleşme Okulu ve Kemâlizmin bu yaklaşımla yorumlanması hakkında bu tezin 16. sayfasına bkz.

¹⁵ Tek parti döneminde "modern" kelimesi henüz dar bir anlama ("teknik-fizikî yenilik") sahip olduğu için gelenekçiliğin karşıtı olarak "muasır medeniyet", "asrileşmek" gibi kavramlar kullanılmıştır. Bkz. (Çaycı, 1988).

yerine post-Kemâlizm dendiğini ortaya koymak gerekmektedir. Bu bağlamda, eleştirenin eleştirdiği ile kurduğu ilişkiyi anlamak için zikredilen kelimedeki “post-” ekinin işlevinin ele alınması faydalı olabilir. Post-modernizm genel bir ifadeyle modernliğin “aşılması” olarak tanımlandığında akla hemen “*Hangi yönlerden? Ne ölçüde? Kim tarafından?*” gibi sorular gelmektedir. Bunları takiben gelecek bir başka soru da pre-modern ile post-modernin mesafesi hakkında olacaktır. Örneğin Jürgen Habermas (1994: 31-44) neo-muhafazakârlığın “*kapitalist modernizm*” tarafından yaratılan sorunları kültürel bir yorumla manipüle ederek “*kültürel modernizmin*” sırtına yüklediğini ve Almanya özelinde pre-modernistlerle post-modernistlerin ittifak kurmaya başladığını iddia eder. Bu iddia pre-modernistlerin post-modernizmden faydalandığını söylese de ikisini ayrı gruplar olarak konumlandırır. Gerçekten, post-modernistlerin, “sonuçları itibariyle” muhafazakâr, gerici, faşist vb. akımları güçlendirdiği iddiası ile bizzat pre-modernist olup olmadıkları farklı şeylerdir. Batı dışı toplumlar açısından modern’in öncesi (pre) ile sonrası (post) arasındaki ilişki daha da çetrefilli bir hâl almaktadır. Zira modern paradigmanın egemenliğini tam olarak tesis edemediği bir durumda post-modern “sıçrama”, pre-modern ile post-modern arasındaki farkların giderek silindiği bir tecrübe potansiyeli taşımaktadır (Eagleton, 2011a: 144). Sosyal bilimlerde kavramlara keskin sınırlar çizmenin zorluğunun yanı sıra post-modernizm kavramının kendisinde var olan muğlaklıktan da dolayı, pre-modern ve post-modern (ve modern) arasında geçişsiz duvarlar örmek zordur. Ancak modernizme yöneltilen eleştirinin, tepkinin, karşıtlığın temellendirilme biçimi kullanışlı bir sınıflandırma aracı olabilir. Bu zaviyeden bakılacak olursa, söz gelimi sekülerleşmiş dünyaya karşı geleneksel yaşam tarzının kendilerine sunduğu imtiyazları özleyen dinî tarikat liderleri ile cinsel yönelimi yüzünden toplumsal hayattan dışlanan bir homoseksüelin “modernizm eleştirisi” birbirinden farklı kategorilere girecektir. Post-modernizmle özdeşleştirilen feminizm, çoğulculuk, çevre hareketi, anti-militarizm gibi akımların modernizme yönelttiği eleştirilerin temelinde özgürlük, eşitlik, adalet gibi modernizme de içkin olan genel ilkeleri bulmak mümkün iken pre-modernizm için böyle bir durum söz konusu değildir. Post-modernizm en azından başlangıç noktasında modernizmin “izini takip ettikten” sonra yaşanan bir kopuşa işaret ederken pre-modernizm başlangıç noktasında modernizmle zıt yönde gider. Bir ölçüde, ilkinin “içkin eleştiri”, ikincisinin “aşkın eleştiri” niteliği taşıdığından bahsedilebilir.¹⁶ Dolayısıyla, post-modernizmden mülhem post-Kemâlizmin anti-Kemâlizmden farkını da Kemâlizmin temel iddialarına yani Batılılaşma, muasır medeniyet, laiklik, ulus-devlet, cumhuriyet gibi kavramlarına olan mesafesi üzerinden anlama olanağımız mevcuttur. Bu bağlamda,

¹⁶ İçkin ve aşkın eleştiri kavramları için bkz. (Koçak, 2013: 7-52).

İslâmcılık ve Kürt milliyetçiliği gibi ontolojik olarak kendi tikelliğiyle sınırlı özcü akımların temsil ettiği anti-Kemâlizmden farklı olarak post-Kemâlizmin demokrasi, özgürlük, birey, hukuk devleti, sosyal eşitlik gibi “modern” dayanak noktalarından hareket ederek Kemâlizmi “aşmaya” çalışan bir akım olduğundan söz etmek gerekir. Fakat post-Kemâlizmin değerlerinin Kemâlizme içkinliği dışarıdan yapılabilecek bir gözlemdir. Zira takip eden bölümlerde gösterileceği gibi post-Kemâlistler, Kemâlist Devrim’i bu değerler açısından tarihsel bir ilerleme olarak görüp bu değerleri Kemâlist Devrim’in tarihsel-pratik sınırlarından kurtararak daha ileriye taşıma şeklinde tarihselci bir misyona sahip değildir. Onlara göre Kemâlizm ontolojik olarak bu değerlerin önünde engel olmuş, ya zaten var olan bir otoriter devlet geleneğini pekiştirmiş veya yeni bir otoriter siyaset kültürü yaratarak demokrasi, özgürlük, eşitlik, adalet gibi ilkelerin önünü tıkamıştır.

Aytürk, Kemâlizmle yaşıt olan Kemâlizm eleştirileri içinde post-Kemâlizmi ayırt etmek için çoğulluk kıstasını kullanmaktadır. Buna göre post-Kemâlizmde yeni olan, “ilk defa” 1980’li yıllardan sonra farklı ideolojik çevrelerin Kemâlizme karşı bir araya gelmesidir (Aytürk, 2019, 2020). İlgili dönem için böyle bir vakıadan söz etmek mümkün olmakla birlikte bu “ittifak” Türkiye’nin siyasî ve entellektüel hayatında bir “ilk” değildir. 1950’lerin başında da Kemâlizm eleştirisi için farklı çevreler, ırkçı-Türkçü ve muhafazakâr-İslâmcı gruplar bir araya gelmiştir (Sandıkçı, 2018). Hatta çoğulluk üzerinden bir kategorizasyon yapılacaksa Kürt ayrılıkçıları ile Ermeni Taşnak Partisi’nin bir araya geldiği Hoybun örgütü gibi birçok oluşum post-Kemâlizm kapsamına girebilir. Ama buradaki Kemâlizm eleştirileri ile Aytürk’ün post-Kemâlistler olarak zikrettiği yazarların Kemâlizm eleştirisi birbirinden farklı prensiplere dayanmaktadır. (Bir başka ifadeyle, ilkinde pre-modern öğeler ağırlıkta iken ikincisinde post-modern dönemin izleri bulunur.) Bu nedenle bunları aynı “eleştiri geleneği” içinde anmak mümkün değildir. Ben post-Kemâlizm ile anti-Kemâlizmi “farklı akımların bir araya gelmesi” kriteri yerine, yukarıda anlatıldığı gibi, eleştirinin dayandığı ilkeler üzerinden ayırmak gerektiği görüşündeyim. Netice olarak bu çalışmada benimsenen yaklaşıma göre post-Kemâlizm, tıpkı post-modernizmin modernizme yönelttiği eleştiriler gibi, Kemâlizme yönelik demokrasi, sivilleşme, insan hakları, çoğulculuk gibi Batılı/modern kavramlarla temellendirilen bir eleştiridir.

2.2. SOL LIBERALİZM

1980’lerden sonra öne çıkan bir akım olan post-Kemâlizm teorik olarak önemli ölçüde sol kökenli aydınların etkisiyle şekillenmiştir. Burada “sol kökenli” ifadesiyle kast ettiğim, geçmişte sol-sosyalist bir çizgide duran ve zamanla ya sosyalizmi terk eden veya

sosyalizm anlayışında çok ciddî reformlar, “revizyon”lar yapan kişilerdir. İster sol “iddiasını” muhafaza etsin ister kendisini sola referansla tanımlamayı bırakmış olsun, bu dönüşümün yönü liberalizme doğrudur. (Aydın, 2009: 2) Liberalizmin demokrasi, özgürlük, ilerleme gibi pozitif değer yüklü kavramlara bakış açısı giderek sola hakim olmaya başlamıştır. Daha açık bir ifadeyle, sınıflar arası ilişkiler yerine devletle sivil toplumun ilişkisine bakılmaya başlanmıştır. Takip eden bölümlerle görülebileceği gibi, solun liberalleşmesi, Kemâlizmle olan mesafesinin de açıldığı bir süreçtir. Kemâlizme yönelik bakışın eleştirel bir nitelik kazanması ile demokrasi, sivilleşme vb. ortak duyarlıklar çerçevesinde Kemâlizmin “doğal” muhalifi İslâmcılıkla yeni ve daha yakın bir ilişkinin kurulması birbirine paralel olarak gerçekleşecektir. Bu dönüşümün teorik kökenleri ve pratikte girdiği biçimler aşağıda anlatılacaktır.

2.2.1. Teorik Kökenler

1980’lerden sonra solun liberalleşmesi Türkiye’ye özel bir olgu değil bütün dünya genelinde yaşanan bir süreçtir. Doğu Avrupa’da sosyalist rejimlerin yıkılması, Sovyetler Birliği’nin çözülüşü, Çin Halk Cumhuriyeti’nin kapitalizme eklemelenmesi gibi olaylar dünya sathında sosyalizmin iflası olarak kabul edilmiştir. Sosyalist rejimlerin yanı sıra refah devleti, ulusal kalkınmacılık ve ithâl ikâmecilik gibi adlarla anılan belli bir derece “kamucu” politikaları uygulayan ülkelerin yönü de, Turgut Özal’ın Türkiye’de yaptığı gibi, neo-liberal politikalara çevrilmiştir. Bu süreçte sol çevrelerde ya sosyalist ortodoksiden veya doğrudan sosyalizm fikrinin kendisinden kopuş eğilimi ağırlık kazanmıştır. Bu eğilimin en önemli unsurlarından biri Ellen M. Wood’un (2006: 20) “sınıftan kaçış” olarak adlandırdığı “ekonomizm ve sınıf indirgemeciliğinden uzaklaşma” tavrı olmuştur. Zira Sovyetler Birliği başta olmak üzere “işçi sınıfı devletleri” vaat edilenleri sağlayamamış, katı otokrasilere dönüşmüş ve nihayet çökmüştür. Yeni dönemde sınıfsal ilişkilerle temellendirilen düşüncelerin yerini daha soyut bir demokrasi ve özgürlük anlayışı (Akad, 1987) almaya başlamıştır. Bir başka ifadeyle sosyalizm ile liberalizm arasındaki sınırlar belirsizleşmiştir. Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe’un (1985) “post-Marksizm/radikal demokrasi”, Anthony Giddens’in (1998) “üçüncü yol”, Murray Bookchin’in (1982) “sosyal ekoloji” (daha geç bir dönemde Michael Hardt ve Antonio Negri’nin (2000) “çokluk”) kavramı gibi kavramlar altında geliştirdikleri yeni teorilerle sol kamuoyunun gündeminde sınıf mücadelesinin yerini demokrasi, özgürlük, sivil toplum, çevre, azınlık kimlikleri, militarizm, feminizm, eşcinsellik, adem-i merkezîyet gibi konular almaya başlamıştır. Bahsedilen dönemde genel olarak akademik çevrelerde bürokrasiyi ve devleti

problematize eden yaklaşımlar öne çıkmaya başlamıştır. Örneğin 1970'lerden sonra siyaset bilimi ve sosyolojide Theda Skocpol, Charles Tilly, Michael Mann gibi yazarlar devleti "toplumsal sınıfların mücadele arenası" olarak gören ortodoks Marksizm ve diğer "toplum merkezli" teorilere tepki olarak devletin toplumdan özerkliği, devletin kolektif eylemleri etkileme becerisi, devlet kapasitesi, altyapısal iktidar gibi çeşitli kavramları tartışarak devleti bağımsız bir değişken olarak yeniden konumlandırmışlar ve literatüre "devleti geri getirmişlerdir".¹⁷ Yine aynı dönemde Louis Althusser'in ve Nicos Poulantzas'ın devletin "görece özerk" niteliğine dair tezleri tartışılmış, 1970'lerde "keşfedilip" İngilizceye tercüme edilen Antonio Gramsci'nin kavramları anti-kapitalist niteliğinden soyutlanarak sivil toplumcu "yeni solun" teorik çerçevesi çizilmiştir (Wood, 2016: 279; Gürpınar, 2013: 148, Aladağ, 2012: 84-86).¹⁸

Reel sosyalizmin "negatif" şekilde yani geri çekilerek katkı yaptığı bu sürece kapitalist küreselleşme "pozitif" şekilde katkı yapmıştır. Ekonomilerin neo-liberal ilkelerle yeniden düzenlenmesi, kamu sektörünün yani devletin ekonomideki varlığının daraltılması, sermayenin ve yeni tüketim ürünlerinin serbest dolaşımı, yeni iletişim araçlarının farklı coğrafyalar arasındaki etkileşimi artırması gibi süreçler "devletlere ve sınırlara" karşı "sivil ve enternasyonalist" bir söylem yaratmıştır. David Harvey'in (2015: 50) tabiriyle sermaye sınıfı "*bireysel özgürlük*" kavramını ele geçirerek "*devletin müdahaleci[liği]* ve *düzenleyici[liği]*" aleyhine yönlendirmiştir. Tanju Akad'a (1987) göre "*özgür tüketim*", "*bireysel özgürlüğün temeli*" olarak gösterilmiştir. Özetle 1980'lerden sonra solun ilgi alanı sermayenin emek üzerindeki sömürsü ve bu sömürüyü sürdürmek üzere türetilen baskı araçlar olmaktan çıkmış ve sol çevrelere devlet-(sivil)toplum, teklik-çokluk, çoğunluk-azınlık, ulusal sınırların içi-dışı gibi dikotomiler içinde bir "ilerici", "diğerkâm" hassasiyetler manzumesi hakim olmaya başlamıştır.

Dünya genelinde yaşanan bu süreçten yoğun bir şekilde etkilenen Türkiye'de devlet-sivil toplum ikiliğine dayanan fikirler zaten nüve hâlinde bulunmaktaydı. Solun "yenilgisi" üzerine bu fikirlerin daha geniş kabul göreceği bir ortam 1980'lerden sonra oluştu. Söz konusu fikirler Türkiye (hatta genel olarak "Doğu") ile Batı Avrupa arasında tarihsel olarak radikal sosyal yapı farklılıklarının var olduğu noktasından hareket eden siyasî tezlerdir. Osmanlı'nın Batı'dan farklı olarak merkezî otoriteye (yani devlete) alternatif feodal sınıflara sahip olmadığı, toprakta özel mülkiyetin gelişmediği, Türkiye'nin Batı'ya göre

¹⁷ "*Devleti Geri Getirmek*" (Bring State Back In) sosyal bilimlerde devleti (toplum karşısında) bağımsız bir değişken olarak yeniden kavramlaştıran yaklaşımın adıdır. Bkz. (Evans, Rueschmeyer, Skocpol, 1985)

¹⁸ "Galip Yalman'la Söyleşi" (2012), *Praksis*, 27:55-83.

geç ve/veya “eksik” kapitalistleşen bir ülke olduğu gibi çeşitli dayanaklardan hareketle üretilen bu tezler de Türkiye’ye özgü değildir. Batı ile Doğu’yu keskin bir kategorizasyonla birbirinden ayıran yaklaşımlar Batı düşünce tarihinde uzun bir geçmişe sahip olmuş, modern dönemde de çeşitli düşünürler tarafından yeniden üretilmiş ve müstakbel sosyoloji ve siyaset bilimi literatürünü etkilemiştir. Örneğin Montesquieu (2001: 25 vd.) *Kanunların Ruhu Üzerine*’de Osmanlı, Rusya, İran ve Çin gibi Asya ülkelerini Batı’daki kraliyetten farklı bir kategori olarak “despot/istibdat” devlet şeklinde sınıflandırır. Bir kişinin keyfi bir şekilde yönettiği bu ülkelerde kanun, onur ve erdem yoktur. Bir başka örnek Max Weber’in (2019: 354 vd.) *Ekonomi ve Toplum*’da “geleneksel otorite tipi”nin altında ürettiği “patrimonyalizm” kavramı ve onun en “uç durumu” olan, Osmanlı sultanlarından mülhem “sultanizm” kavramıdır. Batı-Doğu ayrımının Marksizme yansması ise Asyatik Üretim Tarzı (AÜT) tartışmalarıdır. 20’nci yüzyılda Marx’ın bazı metinlerinin bulunması ve çevrilmesiyle birlikte 1950’lerde gündeme gelen, Türkiye’de ise 1960’larda Sencer Divitçioğlu (1981) ve İdris Küçükömer (1969) gibi yazarların eserleriyle tartışılan AÜT tezine göre çeşitli coğrafi-tarihsel sebeplerden dolayı Doğu’da toprağın özel mülkiyeti var olmamış, toprak devletin mülkiyetinde kalmış, bunun sonucu olarak toplumda hakim sosyal sınıflar oluşmamış ve özünde “sınıf mücadelelerinin tarihi” olan tarih sabit kalmıştır.¹⁹ Batı dışı toplumlar bu zaviyeden “henüz” tam anlamıyla kapitalistleşememiş, tarihsel “devletçi” karakterinden kurtulup burjuva toplumuna geçememiş toplumlardır. Bu bakımdan sınıflar arasında bir mücadeleden ziyade sınıfların gelişimini engelleyen devlet yapısına karşı mücadele önem ve öncelik kazanmaktadır.

Türk entelijansiyasında 1960’lardan beri küçümsenemeyecek bir damarı teşkil eden AÜT tezi bazı aydınlarda demokrasi, özgürlük, ilerleme vb. pozitif değer yüklü kavramların gerçekleşmesi bakımından öncelikli sorunun devletin hatta daha spesifik olarak bürokrasinin sivil toplum karşısındaki güç üstünlüğü olduğu yargısına yol açmıştır. Zira yukarıda zikredilen sosyal yapı Marksist terminolojide tarihsel bir evre olan “burjuva demokrasisi”ne geçmeye engel teşkil etmektedir. Kemâlist Devrim de (en radikal versiyonu İdris Küçükömer’de olmak üzere) bazı AÜT’çü yazarlar tarafından ilerici bir burjuva devrimi değil burjuva devrimine ulaşmayı engelleyen tarihsel-devletçi geleneğin sürdürücüsü olarak görülmüştür.²⁰ Liberalizmin toplumdaki sınıfları “birey” kavramında

¹⁹ Bu konuda oldukça ayrıntılı bir inceleme için bkz. (Akkurt, 2020).

²⁰ İdris Küçükömer’in meşhur “sol yan-sağ yan” tablosunda İttihat ve Terakki-CHP geleneği sınıflara dayanmayan, “devleti kurtarma” misyonuyla hareket eden Batıcı-laik bürokratlar olarak sağda konumlandırılmıştır. Bkz. (Küçükömer, 1969: 82).

eritip “bireyin özgürlüğü” için devletin iktisadî faaliyetlerde etkin rol almaması gerektiğini vazeden (böylece özel mülkiyeti meşrulaştıran) söylemi²¹ hatırlanacak olursa AÜT tezi ile liberalizmin “devlet karşıtlığı” perspektifinde buluşmasına imkân sağlayan koşullar anlaşılacaktır. Bu örtüşmenin önemli bir unsuru Osmanlı ile Cumhuriyet arasında (örneğin burjuva devrimi tezindeki gibi) bir kopuşun aksine sürekliliğin mevcut olduğu iddiasıdır.

AÜT’çü Marksizm ile liberalizmin kesişme noktası ve Osmanlı’dan Cumhuriyet’e süreklilik tezi konusunda anılması gereken isimlerden biri Şerif Mardin’dir. AÜT’ün sosyalistlerden başlamak üzere farklı çevrelere etkisinin yanı sıra, Şerif Mardin’in merkez-çevre teorisi benzer bir etkiyi genel olarak Türk düşünce hayatında yapmıştır.²² (Aladağ, 2012: 69-77) Öyle ki, Kurtuluş Kayalı’ya göre, 1980’lerden sonra Mardin, Türkiye’de sosyal bilimcilerin “idolü” oldu, “*bir sürü küçük Şerif Mardin belirdi*”.²³ Mardin’in -en başta bir sosyolog olarak- en belirgin özelliği Batı toplumu ile Osmanlı toplumu arasında temelden bir farklılık bulunduğu dair düşüncesidir. Bu keskin farklılık devlet-sivil toplum ikiliği üzerine kurulur. Mardin’e göre tarihsel olarak Kral karşısında yerel feodal sınıfların ve buna bağlı olarak özerk bir sivil toplumun var olduğu Batı’da sınıflar arası çatışmalar yaşanırken toprak mülkiyetinin merkezî otoritede olduğu, sivil toplumdaki yoksun, “devletçi” Osmanlı’da çatışma devlet-cemaat veya merkez-çevre ekseninde gerçekleşmiştir. Feodal toplumsal yapısından dolayı Batı’da ulus-devlet ve merkezîleşme süreci “çevre güçleri”nin dahil olduğu ve kendisini kabul ettirdiği “uzlaşmalar”ı meydana getirmiştir. Fakat Osmanlı’da böyle bir feodal yapı mevcut olmadığı için (zira tımarlı sipahiler gibi unsurların toprak üzerindeki “tasarruf” hakkı, mülkiyetten farklı olarak geçicidir ve devlet tarafından geri alınabilir) merkez ile çevre arasında bir uzlaşma değil sürekli olarak çatışma meydana gelmektedir. Eşraf ve ayan gibi zaman zaman kısmî bir güç kazanan unsurlar devletin acımasızlığı karşısında köylü için “tampon” işlevi görmekteyse de merkez bu çevre güçlerine karşı teyakkuz vaziyetini devam ettirmiştir. Dolayısıyla Batı’daki model bir uzlaşmaya, kapsamaya, istikrara, kurumlaşmaya ve bütünleşmeye giderken Osmanlı’daki model kopukluk ve çatışma

²¹ Genel bir örnek için bkz. (Friedman, 2021: 47 vd.).

²² Mardin, Türkiye’deki akademik çevrelerin yanı sıra eserlerini Batı’da ve İngilizce yazarak Batılı akademik çevreleri de etkilemiştir. Örneğin milliyetçiliğin en bilinen kuramcılarında Ernest Gellner, Mardin’in Kemâlizmin sufizmi yok ederek Türkleri “maçoluğa” terk ettiğine dair gözleminde etkilendiğini belirtmektedir. Bkz. (Gellner, 1994: 87). Mardin de Said Nursi hakkındaki çalışmasının teşekkür bölümünde Gellner’i anmıştır. Bkz. (Mardin, 1992: 8).

²³ “Sesinin Tınısı Olan Aydınımız Az”, *Perspektif*, 06.04.2020. Süleyman Seyfi Öğün (1994) de 1994 tarihli bir makalesinde “1990’larda Kemalizmi tartışan çevreler kanımca bu çalışmanın [merkez-çevre tezinin] sindirilmemiş izlerini taşımaktadır.” demiştir.

içinde kalmıştır. Batı’da birtakım haklar için “aşağıdan” (yukarıya yani devlete karşı) mücadele edilirken Doğu’da hak arama ve alma geleneği oluşmamış, ancak devlet bazı durumlarda bazı hakları kendi otoritesini paylaştığı kişilere tanımıştır. Osmanlı’daki modernleşmecî hareketler her ne kadar Batılı fikirlerden etkilenmiş olsalar da bu fikirleri Osmanlı geçmişinden gelen merkez-çevre kopukluğuna uygun hâle getirmişler, “devleti kurtarma” misyonuyla çevreyi pasif bir rolde gören otoriter-elitist bir çerçeveye sıkıştırmışlardır. Hatta klasik dönemde yine de “*yemel törelere yasallık tanıyarak*” çevreyle gevşek bağlar kurulmuş iken 19’uncu yüzyılda başlayan merkezileşme eğilimiyle birlikte çevre daha fazla kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Tanzimat’ın yarattığı yönetici kuşağı ve daha sonra Jön Türkler, Padişah’ın karşısında gücünü arttırmış bir bürokratik-aydın zümre oldukları kadar halk kitlelerinden de kopuk bir nitelik taşımaktaydılar ve çevreyi temsil eden güçleri tehdit olarak algıladılar. Kemâlistler de Jön Türkler gibi Osmanlı’dan devraldığı bürokratik kültürü devam ettirmiştir: Ekonomi kontrol altında tutulmuş, burjuvazinin gelişmesi sınırlanmış, “sınıfsız toplum” mitosuna sarılmıştır. Modernleşme döneminde bürokratik-askerî elit ve “devlet mitosu” güçlenmiştir. Demokrat Parti ise çevrenin merkeze doğru hamlesine aracılık yapan bir parti olmuş, kapitalizme “daha açık” yapı özlemini temsil etmiştir. Mardin 1980’de yazdığı bir makalede birtakım kapitalistlerin serpildiğini fakat bunların denetim altında olduğunu, Türkiye’deki iktisadî sistemin hâlâ kapitalizm olarak adlandırılmayacağını, kapitalizmden çok “geç yeni-patrimonyalizm” tanımına uygun olduğunu savunmaktadır. Zira piyasa özerk değildir, girişimcilerin durumunu yükselten şey üretim rekabetinden çok iktidarla kurulan ilişkilerdir (Mardin, 1990; 1991a: 241 vd.; 1991b: 167 vd.; 1992a: 182; 1994: 301 vd.; 2012: 65 vd.).

Kısaca Mardin’e göre Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devlet-toplum ilişkileri bağlamında, daha spesifik olarak sivil toplumun yokluğu bağlamında bir süreklilik vardır. Bu bakımdan Mardin’in anlatısında Kemâlizm sivil toplumu baskı altında tutan bürokratik bir harekettir. Patrimonyalizm başta olmak üzere Weber’in kavram ve yaklaşımlarına geniş bir yer veren Mardin, eleştirel bir ilişki kurduğu Marksist teoride ise Osmanlı-Türk toplumunu anlamak için AÜT tezini önemli bulmaktadır. Bu konuda çeşitli eserlerinde Marx’ın “Asya” toplumlarına dair yorumlarına (Mardin, 2012: 127-128; 1990: 14, 95), (AÜT’ün 1950’lerde gündeme gelmesini sağlayanlardan) Karl Wittfogel’in “Doğu despotizmi” kavramına (Mardin, 1990: 74; 1991b: 183 vd.), hatta Montesquieu’ya (Mardin, 1990: 20, 107; 1991b: 44) atıflar yapar. 1969 tarihinde yayınlanan bir metninde “yakınlarda” Türk Marksistlerinin kendi tarihlerine AÜT “modeliyle” bakmaya başlamasını olumlu bir

gelişme olarak değerlendirir (Mardin, 2012: 39).²⁴ En üretken ve prestijli Türk sosyal bilimcilerden biri olarak Şerif Mardin'in anılan eser ve görüşleriyle kuşkusuz post-Kemâlist paradigmanın öncülerinden biri olduğu söylenebilir.

Demet Dinler (2011); Ahmet İnel, Çağlar Keyder, Ayşe Buğra gibi sol yazarların yanı sıra daha geniş bir kapsamda Metin Heper, Şerif Mardin, Ziya Öniş gibi farklı kesimlerden yazarları da konu edindiği çalışmasında "sürekliliğin" işlendiği fikirlerin genel bir adı olarak Güçlü Devlet Geleneği (GDG) tezinin sınıflar arasındaki mücadeleleri ve sermaye fraksiyonları arasındaki karmaşık ilişkileri analizin dışına çıkararak bu ilişkileri devlet geleneği "mit"iyle örttüğünü iddia etmektedir. 1960'lardan sonra başlayan AÜT tartışmalarında AÜT'e karşı savunulan görüşlerin yanı sıra 1980'ler ve 1990'larda da Korkut Boratav (1991), Sungur Savran,²⁵ Taner Timur (1994; 1996), Oğuz Oyan (1998; 2016) gibi yazarların eserlerinde ve *11. Tez*,²⁶ *Gelenek*,²⁷ *Sosyalist Politika*,²⁸ *Toplumsal Kurtuluş*²⁹ gibi dergilerde GDG/AÜT/sivil toplum tezlerine kapsamlı eleştiriler yöneltilmiştir.³⁰ 12 Eylül "darbesinin" ardından solu yeniden toparlamaya yönelik partileşme süreçlerinde de yine (örnekleri aşağıda verilmiş olan) benzer tartışmalar yaşanmıştır. Söz konusu eleştirilerde bu yaklaşımın hem dünya kapitalizminin etkilerini hem de içerideki sınıfsal ilişkileri ihmâl ettiği belirtilmiştir.³¹

AÜT'çü/sivil toplumcu damar, reel sosyalizmin "katı bürokrasilerinin" bizzat sol çevrelerce yargılandığı ve neo-liberalizmin bürokrasiden arınmış serbest ekonomiler yaratmaya çalıştığı 1980 sonrası atmosferinde solun liberalleşmesinde katalizör işlevi görmüştür. Nitekim Kurtuluş Kayalı (2002) 1960'lı yıllarda AÜT ve sivil toplum üzerine

²⁴ Mardin (1964) 1964 yılında yani Türkiye'de AÜT tartışmaları henüz başlamamış iken AÜT'ten bahseden bir makale yazmıştır.

²⁵ Sol liberalizmin tarih ve toplum görüşünün eleştirisi Savran'ın çalışmalarının önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Bu konudaki bazı makalelerinden oluşan çalışması için bkz. (Savran, 1992).

²⁶ 1986'dan 1992'ye kadar tam da soldaki liberal fikirlere karşı teorik mücadele amacıyla çıkmıştır. Önde gelen yazarlarından Nail Satlıgan ve Sungur Savran daha sonra farklı yayınlarla (ve Devrimci İşçi Partisi ile) aynı "mücadeleye" devam edecektir.

²⁷ 2. TİP'in (1975-1980) içindeki Sosyalist İktidar grubundan Metin Çulhaoğlu, Kemal Okuyan ve Aydemir Güler gibi yazarların 1986'dan itibaren çıkardığı dergi. Sosyalist Türkiye Partisi-Sosyalist İktidar Partisi ve bugünkü TKP'nin yayın organıdır.

²⁸ Metin Çulhaoğlu'nun liderliğinde 1994'te yayınlanmaya başlayan dergi çevresi, derginin kapandığı 2001'e kadar ÖDP'de aynı adla anılan bir klik olarak siyaset yapmıştır.

²⁹ Yukarıda bahsedilen Sosyalist İktidar grubundan Yalçın Küçük'ün liderliğinde 1987-1993 arasında yayınlanmıştır.

³⁰ Ayrıca bkz. (Aydın, 2009: 30).

³¹ GDG/AÜT/sivil toplum yaklaşımına yönelik güncel eleştiriler için bkz. (Savran, 2004; Yalman, 2004; Varel, 2020).

yazan İdris Küçükömer'in 1980'li yıllarda öne çıkmaya başladığını belirtmektedir.³² Sivil toplumcu akım, Batı'daki "yeni sol"u, Mehmet Özgüden'in (2007: 149) ifadesiyle, AÜT'çü bakış açısı içinde, AÜT "süzgecinden" geçirerek Türkiye'ye taşımıştır. Can Cengiz'e (2020: 133) göre 1980 öncesinde Türkiye'deki burjuvazinin görece zayıf olduğuna dair görüşler 1990'larda "sivil toplumun inşası" düşüncesine evrilmiştir. Haldun Gülalp (1992) 1992'de yazdığı bir makalede *son yıllarda sosyalizmin "devlete karşı sivil toplum ve serbest piyasa"* şeklinde ifade edilmeye başladığını söylemekte ve bunu liberalizmin sola hakim olması olarak değerlendirmektedir.³³ Korkut Boratav (1991: 16) da 1991 yılında yayınlanan kitabında bu sivil toplumcu yaklaşımı "liberal sol" olarak adlandırmaktadır. Sungur Savran (2006) sol liberalizmi "*Türkiye toplumunun ana gelişme dinamiğini 'ceberrut' bir devlete karşı sınıflar üstü bir mücadelede gören, bu amaçla burjuvazinin güçleriyle işbirliğini savunan bir akım*" olarak tanımlamakta ve 1980 öncesi fikrî köklerinin AÜT'te olduğunu savunmaktadır. Metin Çulhaoğlu (1988); Küçükömer ve Mardin'i beraber "liberal yaklaşım"ın temsilcileri olarak ele almakta ve çeşitli sınıf dinamiklerinin (öz'ün) yarattığı özgül *biçim*'leri veri alarak kalıcı modeller üretmekle eleştirmektedir. Doğan Gürpınar (2013: 19) ise burada bahsedilen çevreleri (kendileri bu sıfatı sahiplenmedikleri için) liberal yerine "demokrat" olarak adlandırır fakat bu çevrelerin icra ettiği "*sol-revizyonizm*"i "*Türkiye'de mücadele edilen 'ana çelişki'nin yeniden tanımlanması ve 'ana çelişki'deki 'kötücül öteki taraf' mevkine 'sermaye' yerine, sermayeyi bile karşısında güdük ve çaresiz bıraktığı düşünülen 'devlet'in ikame edilmesi*" olarak tanımlayarak yine zikredilen diğer sol-liberalizm tarifleriyle birleşir.

2.2.2. Entellektüel Dönüşüm

12 Eylül darbesinin farklı sosyal hareketleri, bu arada sendikaları ve sol hareketleri de şiddet ve yasaklarla ezmesi, yukarıda zikredilen yaklaşımın siyasî ve fikrî hayatta tesiri için elverişli bir zemin hazırlamıştır. Zira 12 Eylül'ün biçimsel yönü, köklü bir devlet aygıtının, devletin şiddet aygıtının tek başına siyasete ve topluma müdahale edip onu yeniden yapılandırmasıdır. Ayrıca 12 Eylül yönetimi bütün icraatını Atatürk ve Atatürkçülük ile meşrulaştırdığı için Atatürkçülüğün veya Kemâlizmin devlet-sivil toplum ikiliğinin ilk kutbuna yerleştirilmesi daha kolay olmuştur. Bu bakımdan 12 Eylül'ün şiddetli

³² Kayalı (2014: 129) bir başka yerde aynı cümlede Şerif Mardin'i de anar: "*Osmanlı toplumunda sivil toplumun yokluğu sapataması onun [Küçükömer'in] ve Şerif Mardin'in 1980'li yıllarda belirgin bir biçimde öne çıkmasına yol açmıştır.*"

³³ Murat Belge (1989:74) ise aynı dönemde sosyalist yayınlarda tam tersine "*sivil toplumlara küfreden birkaç paragraf bulundurma*"nın kural hâline geldiğini söylemektedir.

otoriterliğine yönelik tepkinin Kemâlizmi hedef alması beklenebilecek bir sonuçtur. Akademik düzeyde iki örnek, Taha Parla (2018: 12) ve Çağlar Keyder'in (2014: 162) 1980'lerde yazdıkları (ve her iki yazarın *opus magnum*'u denebilecek) kitaplarda "korporatizm" ve "sınıfsız millet" bağlamında 12 Eylül yönetiminin Kemâlist niteliğinin vurgulanmasıdır. "Darbe"nin Kemâlizmle ilgili yarattığı toplumsal reaksiyonları anlamak için ise post-Kemâlizmin önemli figürlerinden Murat Belge'nin (1991) 1991'deki değerlendirmesi önemlidir:

Bir tür Kemalistler geldiler -Evren filan- Kemalizm'i gömme tarihi görevini yerine getirdiler. Tarihin hoş bir cilvesi. 80'li yıllarda eğitim sisteminden geçmiş insanların Mustafa Kemal'e sevgi duymalarının imkânı kalmadı. Çocuklar liseye geldiklerinde, bayramlar, kutlama törenleri gibi seküler ayinlerin bunlar üzerinde etkili olmasına imkân kalmıyor. Bir de tüm toplum Atatürk adına TSK'dan dayak yemiş, orada da ciddi tepkiler var.

Asaf Savaş Akat (2004: 45) kendisini de işin içine katarak benzer ifadeler kullanmaktadır:

Türkiye'de solun ve aydınların kemalizmle göbek bağlarını koparmaları için mücadeleye devam ettik. (...) 1970'lerde sosyalizmi şiddet eylemlerinde arayan gençlerin çok önemli dersler aldıklarını, kemalist DEVLET'in gerçek yüzünü hapisanelerde ve işkence odalarında öğrendiklerini biliyorduk.

Belge ve Akat yalnızca birer sosyal bilimci olarak 12 Eylül'ün toplumdaki Kemâlizm algısına olan etkisini gözlemlememişlerdir, iki yazar aynı zamanda Türkiye tarihine GDG tezi çerçevesinde bakmaktadır. İdris Küçükömer'in dostu/öğrencisi olarak onun tezlerini savunmaktadırlar (Belge, 1978: 75; 2007; Akad, 1987; Aladağ, 2012: 96).³⁴

Böyle bir atmosferde sol ve liberal çevrelerde önceki bölümde bahsettiğim devlet merkezli Kemâlizm/Atatürkçülük, Kemâlizmin tek/geçerli yorumu olarak ağırlık kazanmış ve Cumhuriyet'in kuruluşundan beri süregelen kesintisiz (ve kimi yazarlara göre özü değişmemiş) bir Kemâlizm tespit ve mahkûm edilmiştir. Nitekim 1980 sonrası solun liberalleşmesi üzerine yazdığı doktora tezinde Utku U. Aydın (2009: 25) da bu çevreler tarafından Kemâlizmin otoriterliği kurumsallaştıran ve onun taşıyıcılığını yapan bir mefhum olarak yorumlandığını ifade eder: "*Cumhuriyet devletinin ve Kemalist ideolojinin eleştirisi esas olarak devletin otoriter karakterindeki sürekliliğe vurgu yapmakta ve bunun için merkez/çevre ve devlet/sivil toplum kavram çiftlerine başvurmaktadır.*"

³⁴ M. Belge ayrıca "*İdris'ten etkilendiğim kadar Savaş Akat'tan da etkilenmişimdir.*" demektedir. Bkz. (Oktay, 2009: 124).

Belge'nin etkin olduğu "Birikim çevresi" kuşkusuz post-Kemâlist paradigmayı araştırmak için incelenmesi gereken başlıca "sol" entellektüel ortamlardan biridir. 1970'lerden itibaren *Birikim*, *Yeni Gündem*, *Gençlik ve Toplum*, *Bilim ve Toplum*, (yeniden) *Birikim* dergilerini ve *İletişim Yayınları* ile *Birikim Yayınları*'nı yöneten çevre özellikle 1990'lı yıllardan sonra Türkiye'de entellektüel hayatın etkili merkezlerinden biri olmuştur. Sosyalist çevreler içinde *Birikim* öteden beri heterodoksiyi temsil etmiş (Bora, 2017: 678), küresel ölçekte heterodoksi ile ortodoksinin yer değiştirmeye başladığı 1990'larda da sınıf mücadelesinden çok etnisite, sivil toplum, kültür, din, feminizm, çevre, militarizm gibi konulara yer vermeye başlamıştır.³⁵ 1975'te yayına başlayan ilk *Birikim*'in kapatıldığı 12 Eylül ihtilâlinde sonra 1984-1986 yılları arasında çıkan *Yeni Gündem*'de başlayan solu Kemâlizmden arındırma eğilimi (Oktay, 2009: 67) 1989'da yeniden yayınlanmaya başlayan *Birikim* ile devam edecektir. *İletişim Yayınları* ise aynı dönemde kurulan *Ayrıntı Yayınları* ve *Metis Yayınları* ile birlikte 1980'ler sonrası solun "yenilenme" sürecinin sarıh bir şekilde izlenebileceği, ayrıca telif ve tercüme eserleriyle "fikir âleminde" ses getiren, tartışma çıkaran yenilikçi mecralardan biri olmuştur.³⁶ Hasan Cemal, Cengiz Çandar, Gülay Göktürk, Çetin Altan, Ertuğrul Özkök, Halil Berktaş, Oral Çalışlar gibi sayıları hayli büyük bir yekûn tutan "sosyalizmden dönenler" in aksine *Birikim* çevresi sosyalistlik iddiasından hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Derginin "çekirdek kadrosu" içinde sayabileceğimiz Murat Belge, Ömer Laçiner ve Ahmet İnel sonraki bölümlerde de örnekleri gösterileceği üzere hem "geleneksel sol" ile hem de Kemâlizm ile "hesaplaşma" ödevini solun birincil görevi telâkki etmiş ve fikrî mesailerini bu yönde harcamışlardır. İnel'in (1996: 11 vd.) 1982'de Fransa'da hazırladığı doktora tezinin 1996'da *Ayrıntı Yayınları* tarafından yapılan tercümesine yazdığı önsöz, Kemâlizm eleştirisi ve devlet-sivil toplum ikiliği bağlamında "dönemin ruhu"nu özetler. İnel burada 1960'ların AÜT tartışmaları nedeniyle "*sivil toplumun önemi*"nin ve "*siyasal ilişkilerin iktisadî belirleme kudreti*"nin düşünce hayatımıza "yavaş yavaş" girişinden bahsetmekte ve özellikle 12 Eylül askerî darbesinden sonra "*ortam*"ın "*birdenbire değiş[erek]*" solun Kemâlizmi ciddi bir biçimde sorgulamaya başladığını ifade etmektedir. Türkiye'de iktisadî alanın devlet tarafından inşa edilme sürecinin anlatıldığı bu çalışmada İnel teorik olarak Weber'in patrimonyalizm kavramından, Ş. Mardin'in merkez-çevre teorisinden ve AÜT tartışmalarının ürünü olan "kerim devlet" tezlerinden faydalanmıştır ve Osmanlı ile

³⁵ Ömer Laçiner'in ifadesiyle "1980 sonrası Türkiye'deki sivil toplum hikâyeleri bir bakıma bizim icadımız. *Birikim*'in icadı." Bkz. "Türkiye'de Sol ve Sosyalizm" (2002), *Tezkire*, 11:158-175

³⁶ Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, Antonio Negri, Michael Hardt, Murray Bookchin, Adre Gorz, Anthony Giddens, John Holloway gibi Marksist ortodoksiden kopan sol yazarların kitapları önemli ölçüde bu üç yayınevi tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Cumhuriyet arasında bürokratik siyaset kültürünün sürdürülmesi bağlamında bir süreklilik görmektedir. Belge (1991; 1997) de 1989 ve 1992’de yazdığı iki kitapta yine aynı “durak”lardan geçerek “iki bin yıllık” (ve Batı’dakinin zıddı olan bir) merkeziyetçi siyaset kültürünün Cumhuriyet tarafından devam ettirildiğini, devletin toplumu “başarısız kıldığını”, sivil toplumun ise eşitlik ve özgürlük için “sağlam temeller” oluşturabileceğini iddia etmiştir. Laçiner (1995) ise 1995’te (yine İletişim’den çıkan) *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*’nde Kemâlizmi yine AÜT çerçevesine uygun şekilde sınıfların reddi olarak tarif etmiş ve 12 Eylül’ün bu yasağın ihlâl edildiği 1970’ler sonrası ortama devlet tarafından verilen bir yanıt olduğunu belirtmiştir.

İletişim Yayınları tarafından yayınlanan Taha Parla’nın *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm* (1989) kitabı ve *Türkiye’de Siyasî Kültürün Resmî Kaynakları* (1991-1992) serisi ile Levent Köker’in *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (1990) kitabı post-Kemâlist paradigmanın entellektüel mahfillere yayılmasında önemli etkileri olmuş çalışmalardır ki İlker Aytürk (2015) de bunları post-Kemâlizmin kültleri arasında zikreder. Parla’nın başlıca etkisi “korporatizm” (ve kısmen “solidarizm”) kavramı aracılığıyla Kemâlizmin otoriter, “yer yer totaliter” vasıflara sahip bir ideoloji olarak tasviridir. Bu tasvire göre Kemâlizmin direği çatışmaların, farklılıkların, çoğullukların inkârıdır. İdeolojik olarak liberal veya metodolojik olarak AÜT’çü olduğu söylenemeyecek olan Parla, Kemâlizmi “devlet versus sivil toplum” dikotomisinden ziyade “liberal olmayan kapitalizm” aracılığıyla kavrar. Ancak bu, Parla’nın tezlerinin “sol liberalizm” veya “sivil toplumculuk” açısından işlevsel olmasına engel değildir. Zira Parla, Kemâlizmi “anti-sosyalist”in yanı sıra “anti-liberal” olarak da değerlendirerek Kemâlizmin bu ideolojilerle “sentezlenmesinin” hiçbir şekilde gerçekçi olmadığını vurgular ve onu tutucu hatta gerici bir siyasî koordinata yerleştirir. Ona göre kültürel reformların taşıdığı ilerici vasfın tersine, siyasî alanda Kemâlizm zaten var olan anti-demokratik siyaset kültürünü daha da pekiştirmiştir. Dolayısıyla Türkiye’deki demokrasi sorununun (bir başka deyişle “Türkiye’de Siyasal Kültürün”) kaynağında Kemâlizmin önemli bir rolü vardır (Parla, 1995). Böylece sol ve liberal kesimlerin demokrasi için Kemâlizmle mücadele etmesini gerektiren bir çerçeve sunulmuş olur. Bu dönemde güçlenen, solun burjuvaziden ziyade bürokrasiyle mücadele etmesine yönelik eğilimler için bu kullanışlı bir çerçevedir. Parla’nın Kemâlizmi cumhuriyet tarihi boyunca süreklilik içinde devletin hakim politikalarının temel belirleyicisi olan monolitik bir “resmî ideoloji” şeklinde tarif etmesi (Örnek, 2016) de bu çerçeve içinde Kemâlizmi bürokrasi veya devlet ile eşanlamlı hâle getirerek “mücadele edilecek düşman” konumuna yerleştirir. Köker’in çalışması ise siyaset bilimi literatürünün modernleşme ve demokrasi ilişkisi konusunda geniş bir

özetini yaptıktan sonra tek parti yönetiminin nihaî bir noktada yani gelecekte “Batı tipi demokrasiyi” hedefleyip hedeflemediği sorusuna yanıt arar. Köker’e göre Auguste Comte ve Emile Durkheim gibi Batılı düşünürlerden İttihatçılara, İttihatçılardan da Kemâlistlere geçen pozitivizmin ve solidarizmin sonucu “bürokratik-muhafazakâr” bir ideoloji olmuştur ve bu ideolojinin demokrasiyi bir ideal olarak benimsediğini söylemek zordur. Bu arada Köker (2020) de Parla gibi Kemâlizmin kültürel reformlarının var olan geleneği kısmen değiştiren işlevini belirtmiş, ancak bunların da gerçekleştirilme biçiminin anti-demokratik oluşuna dikkat çekmiştir. Parla ve Köker’in çalışmalarının ortak özelliği, içinde bulunulan döneme ait “demokratikleşememe” sorunu açısından Kemâlist tek parti iktidarının rolünün ne olduğu sorusu, bir diğer ortak özellik de Kemâlizmin otoriter, bürokratik, tepeden inmece bir siyasî kültür yaratarak (veya var olan siyasî kültürü pekiştirerek) demokratikleşmeye engel olduğu cevabıdır. Parla’nın (sadece Köker’e kıyasla değil genel olarak post-Kemâlist külliyatta) tebarüz ettiği husus ise güncel durum ile Kemâlizm arasındaki ilişkiyi yalnızca tek parti döneminde uygulanan politikaların bugüne dolaylı etkileri bağlamında ele almamak, bunun ötesinde Kemâlizmi güncel durumda da iktidar mevkiinde olan bir özne olarak değerlendirmektir.

Soldan liberalizme açıldığınızda 1990’lar Türkiye’sinin en önemli tartışmalarından biri İkinci Cumhuriyet’tir. Mehmet Altan’ın 1990’ların başında geliştirdiği bir tez olan İkinci Cumhuriyet daha sonra 1993’te *İkinci Cumhuriyet Tartışmaları* adıyla kitaplaştırılmıştır. Tarih analizinde AÜT’e yakınsayan (Altan, M., 1989: 120; 2007) M. Altan sivil toplumun bürokrasiye galebe çalmasıyla gelecek bir demokrasi tahayyülünün en saf, en radikal, tabiatıyla en liberal biçimini ortaya koyar. Ona göre Birinci Cumhuriyet, yönetimi saltanat ailesinden almış fakat halka, sosyal sınıflara (daha açık bir ifadeyle burjuvaziye) değil bürokrasiye vermiştir. İkinci Cumhuriyet, egemenliği asker-sivil bürokrasiden alıp topluma (diğer bir ifadeyle burjuvaziye) verme hedefine yönelik bir çıkıştır. İktisadî boyutu serbest piyasa ve özelleştirme, kültürel boyutu çoğulculuk, toplumsal boyutu sivil toplum, dış boyutu Avrupa Topluluğu’dur. M. Altan ayrıca Kemâlistlerin komünist Mustafa Suphi’yi boğdurttuğunu ve liberal Cavit Beyi idam ettiğini söyleyerek tıpkı Parla gibi Kemâlizmi liberalizm ve sosyalizmden radikal bir biçimde ayırır. Kitabın diğer bölümlerinde A. Savaş Akat sermaye çevreleri başta olmak üzere çeşitli katmanlarda sivil toplumun ciddî bir gelişim gösterdiğini belirtmiş, Cengiz Çandar, Kemâlistlerin “*sivil toplum karşıtı, iktisadî devletçi, fosilleşmiş statükocu muhafazakârlar*” olduklarını iddia etmiştir. Röportaj veren sosyalist yazarlardan Melih Pekdemir, Sungur Savran, Doğu Perinçek ve Fikret Başkaya, İkinci Cumhuriyet’i dünya kapitalizmiyle bütünleşmeye yönelik bir siyasî program olarak değerlendirmiş, özellikle Aydın Çubukçu bürokrasiyi

sınıflardan bağımsız hatta burjuvaziye rakip bir yapı olarak algılayan tezleri eleştirmiştir. Ertuğrul Kürkçü de İkinci Cumhuriyet tartışmalarını “anlamsız” bulanları eleştirdiği ve Özal’ın Kürt meselesini gündeme getirmesini “önemli” bulduğu satırlar dışında meseleyi aynı çerçevede içinde görmüş, İkinci Cumhuriyet’e de Birinci Cumhuriyet’e de mesafeli bir çizgiyi savunmuştur. Mete Tunçay ise yalnızca İkinci Cumhuriyetçilerin ekonomi konusundaki fikirlerine katılmadığını belirtmiş, ancak dünya kapitalizmiyle bütünleşmeye yönelik değerlendirmeleri reddetmiştir (Dizdar ve Sever, 1993).

Sosyalistler görüldüğü gibi İkinci Cumhuriyetçilik akımına (iktisadî anlamda) fazlasıyla liberal niteliği sebebiyle mesafeli durmuştur. *İkinci Cumhuriyet Tartışmaları* kitabına benzer şekilde fakat bu kez sadece sol içinde Kemâlizmi masaya yatıran bir röportaj serisi 1991 yılında yayınlanan *Sol, Kemalizme Bakıyor* adlı kitapta yapılmıştır. Bu kitaptaki söyleşilerin neredeyse tamamında Türkiye’de solun geçmişte Kemâlizmle fazla iç içe hatta olduğuna dair bir (öz)eleştiri ortak kanaat olarak yer almaktadır. Editörler Levent Cinemre ve Ruşen Çakır’ın “Sunuş” bölümünde kitapta sol içinde “*Kemalizmle hesaplaşma gibi bir derdi olmayan*” kişilerin kitaba dahil edilmediğini övünçle belirtmeleri ve “*bu kamburu solun sırtından atmaya çalışanlara kötü gözle bakan[lara]*” fırsat vermek istemediklerini ifade etmeleri dikkat çekicidir. Sovyetler Birliği’nin çözülme döneminde yapılan bu söyleşilerde reel sosyalizm eleştirisi de bulunmaktadır. Zikredilen eleştirilerin bazıları Güçlü Devlet Geleneği ve sivil toplumcu yaklaşımlarla örtüşmekte, bazıları ise meseleyi bürokrasi-toplum dikotomisi yerine sınıf mücadeleleri üzerinden yapılan analizlerle açıklamaktadır. Mete Tunçay solun o güne dek Kemâlizmi yeterince eleştirememesinin sebebi olarak solun da Kemâlizm gibi “demokrat olmaması”nı ve “jakoben” olmasını ifade etmektedir. Ona göre sol demokrat olmayı öğrenince zaten Kemâlizmle de hesaplaşabilecektir. Ahmet İnsel de solun Kemâlizmle hesaplaşmasının önce Leninizm ve Bolşevizmle hesaplaşarak demokratlaşmayı gerektirdiğini ifade etmiştir. İnsel ayrıca Kemâlizmi “*devletin toplum üzerindeki egemenliği*” olarak tanımlamış, meselenin toplumsal sınıflarla ilişki açısından değil toplumdan özerk bir egemenlik olarak anlaşılabilceğini savunmuştur. Sosyal demokrat kanattan Asaf Savaş Akat, hocası İdris Küçükömer’e de atıflar yaptığı söyleşisinde Cumhuriyet’in Osmanlı toplum yapısından devraldığı bürokratik-seçkinciliği devam ettirdiğini, dolayısıyla sivil topluma düşman olduğunu belirtmekte, ayrıca Kemâlizmin etkisinde olan solu piyasaya ve sivil topluma düşman olduğu için eleştirmektedir. Köker yukarıda andığımız kitabındaki ihtiyatlı üslûba nazaran daha keskin bir ifadeyle Kemâlizmde Türkiye’de demokrasiye katkı yapacak “*hiçbir öge*” bulunmadığını, solun toplumsal tabandan mahrumiyetinin sebebinin de anti-demokratik Kemâlizmin etkisinden kurtulamayışı

olduğunu ifade etmektedir. Parla'ya göre solun “devamlı hiziplere bölünmesi, amip gibi büyümesi, sol gruplar, grupçuklar içinde şef sisteminin, liderliğin, özellikle de otoriter liderliğin olması, kişilerin yüceleştirilmesi, teoriden çok kişilerin önde olması” Kemâlizmle olan akrabalığının neden olduğu problemlerdir. E. Kürkçü güncel durumu, olgunlaşan burjuvazinin artık Kemâlizme ihtiyaç duymaması ve onu tasfiye etmesi şekline izah etmiş, solun yerleşikleşen burjuva rejimini eleştirme görevini ihmâl etmemesi uyarısını yapmıştır. Kitapta solun yeni gündemi olan cinsiyet ve azınlık konularına da yer verilmiştir. Şirin Tekeli tek parti döneminde kadınlar için yapılan önemli reformların yanı sıra kadın hareketinin Kemâlizm tarafından bastırılmış olduğunu ifade etmiştir. Seyfi Öngider ise solun Kemâlizmle hesaplaşmasına en büyük katkısı “Kürt hareketi” ile ittifakın sağlayacağını, bağımsız bir Kürt devletinin Kemâlizmin kurduğu “şoven ve militarist” yapıyı parçalayarak solun önünü açacağını iddia etmiştir. Söyleşi yapılan yazarlar arasında ortodoks Marksizme en yakın kişi olan Metin Çulhaoğlu ise Kemâlizmle hesaplaşma akımına ihtiyatlı yaklaşmış, dahası bunun aşırıya kaçması durumunda yalnızca Kemâlizmden değil solun “*kendi içinde, devrimci, aktif, Jakoben*” unsurlarından da kopuşa dönüşeceğini söylemiş, bu arada komünist hareketin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra DP çevresiyle kurduğu ilişkileri hatırlatmıştır. Çulhaoğlu ayrıca Marksizmin kitleleşmesi için hâl-i hazırda mevcut olan Kemâlizmle değil ama küresel değişimlerin neticesinde doğacak yeni bir Kemâlizmle, “*bir tür bağımsızlıkçı, halkçı ve eşitlikçi bir ideolojiyle*” ilişki içinde olabileceğini vurgulamıştır (Cinemre ve Çakır, 1991).

2.2.3. Siyasî Dönüşüm

Entellektüel faaliyetler dışında siyasî örgütlenmelere bakacak olursak, 1989'da başlayan Kuruçeşme süreci³⁷ ile sosyalist solun çeşitli “birleşme” girişimleri göze çarpmaktadır. 90'lı yıllarda bahsedilen birleşme motivasyonunun ürünü olan iki yapıda, Türkiye Birleşik Komünist Partisi (TBKP³⁸)-Sosyalist Birlik Partisi (SBP) ve Özgürlük ve Dayanışma Partisi'nde (ÖDP) sol liberalizmin etkilerini görmek mümkündür.

Yasal olarak 1990'da kurulan TBKP'nin 1991 başında yapılan Büyük Kongresine iktidardaki ANAP dahil olmak üzere Türkiye'den ve yurt dışından çeşitli partilerin

³⁷ Çeşitli sol çevrelerin 12 Eylül yenilgisinin ardından yeniden toparlanmak ve bir araya gelmek için başlattıkları toplantılar İstanbul Kuruçeşme'deki Mülkiyeliler Birliği lokalinde yapıldığı için bu isimle anılmıştır. Bkz. (Öngider, 2007).

³⁸ Türkiye İşçi Partisi ile Türkiye Komünist Partisi'nin birleşimi olan TBKP “komünist” adıyla parti kurmayı yasaklayan kanunu delmek için kurulmuş, nitekim kuruluşundan kısa süre sonra partiye bu sebeple dava açılmış ve parti kadroları SBP'ye katılmıştır.

temsilcileri davet edilmiş, hatta RP temsilcisi kürsüde konuşma yapmayı düşünmediği hâlde “*Divan’ın büyük ısrarı*” ile kürsüye gelmiştir. RP temsilcisi Şener Battal bu konuşmasında TBKP’nin Türk Ceza Kanunu’nun sosyalist partiler aleyhine kullanılan 141 ve 142. maddelerinin yanı sıra İslâmcı partiler aleyhine kullanılan 163. maddesinin de kaldırılmasını talep etmesinden dolayı TBKP’lilere teşekkür etmiştir (Sargın, 1991: 44-45). Kongrede okunan *Genel Yönetim Kurulu Çalışma Raporu* başlıklı metinde GDG tezinin etkileri göze çarpmaktadır. Rapora göre Türkiye’deki demokrasi sorununun kökeninde Osmanlı’nın son döneminde başlayan ve Cumhuriyet’le devam eden modernleşme hareketinin sosyal gelişmeleri “devletin çıkarlarına” tabi kılması bulunmaktadır. Kemâlist Devrim de bu zihniyet içinde topluma tepeden aşağıya belirli bir yaşam tarzını dayatmıştır. Ordunun 12 Eylül müdahalesi ise burjuvazi ve işçi sınıfı arasında kurulacak demokratik bir mutabakatla önlenebilecek iken solun yanlış politikaları yüzünden önlenememiştir. Demokratikleşme için devleti topluma önceleyen bu geleneğin terk edilmesi ve sivil toplumun özgürleşmesi gerekmektedir. Bu amaca yönelik olarak partinin “*Marksist olmayan demokratlarla*” da işbirliği yapması savunulmaktadır. “*Merkez-çevre diyalektiği*” kavramına da başvuran metinde demokratikleşme sürecinde merkez ile çevrenin yer değiştirmesi ve merkezin çevreye tabi kılınması perspektifi hakimdir. Çevrede ise işçi sınıfının yanı sıra “*Kürt halkı, İslâmcı güçler, kapitalist girişimciler*” zikredilmekte ve devletçi geleneğe karşı demokratik ve sivil toplumcu bir mutabakattan söz edilmektedir (Sargın, 1991: 79-136).³⁹

TBKP’nin devamı niteliğinde olan ve TBKP’nin yanı sıra Türkiye Sosyalist İşçi Partisi ile bazı eski Aydınlıkçıları da kapsayan (Horuş ve Mısır: 60) SBP’de de dönemin hakim “tema”ları yerini almıştır. 1990 ortalarında başlayan hazırlık sürecinden 1992 başındaki 1. Olağan Kongre’ye kadar geçen bir buçuk yıllık döneme piyasa ekonomisi, demokrasi, çoğulculuk gibi fikirlerden oluşan Paris Şartı’nın ilanı ve Sovyetler Birliği’nin resmen dağılması gibi olaylar tesadüf etmiş, kuruluş tartışmalarındaki “yenilenme” bahsi hem ulusal hem uluslararası bağlamda önem kazanmıştır. Kasım 1990’daki Kuruluş Kurultayı’nda okunan Hazırlık Raporu’ndaki “*tek parti döneminden kalma otoritarizm*”, “*toplumu vesayet altında tutan devlet*”, “*devlet kurumlarının resmî ideolojinin tahakkümünden kurtarılması*” (Çakır, H., 2015: 208) ve parti programındaki “*iki yüzyıla yakın bir süredir [devam eden] otoriter çağdaşlaşmanın acısı*” (Çakır, H., 2015: 213) gibi ifadeler teorik çerçevede bürokrasi-sivil toplum dikotomisinin yer aldığını ve Kemâlizme bu kapsamda eleştiri getirildiğini göstermektedir. Özellikle yöneticilerden Zülfü Dicleli

³⁹ Kongrede rapor hakkında uzun tartışmalar yapılmış fakat Rasih Nuri İleri’nin sert eleştirileri dışında devlet, Kemâlizm ve İslâmcılık ile ilgili cümleler üzerinde pek durulmamıştır.

“reel” koşullara veya yeni “realite”ye uyum sağlayıp Marksizmi ve Kemâlizmi iştahla eleştiren bir dil kullanmaktadır. Dicleli’ye göre “özelleştirme, dışa açılma, rasyonelleşme” önüne geçilemez bir gerçektir ve partinin yapması gereken bu gerçeği kabul edip “*Devlet ile yönetilen bir toplumdaki sivil toplumla yönetilen bir topluma geçişin*” mümkün mertebeye emekçilerin lehine olacak şekilde yaşanmasını sağlamaktır (Çakır, H., 2015: 238). Dicleli hatta neo-liberal dönüşümü o kadar içselleştirir ki Başbakan Mesut Yılmaz’ın “devletin yenilenmesinden” söz etmesini SBP’nin programını SBP’den çok başkalarının kullanması olarak görür (Çakır, H., 2015: 293). Dicleli, Kemâlizme mesafe koyma ve Marksizmden “radikal” kopuş eğilimlerinin paralellğine (Aydın, 2009: 26) bir örnek oluşturmaktadır. Bahsedilen tartışmalar silsilesi içinde Dicleli defaatle partinin Marksist kimliği terk etmesini (Çakır, H., 2015: 261, 289), ve “barış ve demokrasi” için emekçilerin sermaye ile beraber olmasını (Çakır, H., 2015: 456) savunmuştur. Benzer paralellik Erdal Talu’nun fikirlerinde de mevcuttur. Partinin isimden başlayarak Marksist gelenekten uzaklaşmasını savunan Talu, “otoriter devlet geleneğini” ortadan kaldırmak için sosyal demokratlar, yeşiller ve çevrecilerle birlik oluşturmayı önermektedir (Çakır, H., 2015: 2256). Post-Kemâlist paradigmanın yükselişine iyimserlikle bakan Talu’ya göre “*Asker ve sivil bürokrasinin mutabakatına dayanan yapının artık eskidiği, değişmesi ve yenilenmesi gerektiği konusunda güçlü bir toplumsal istek*” belirlemiştir ve “*toplumu vesayet altında tutan, bürokratik ve merkezîyetçi devleti ve onun resmî ideolojisini*” açıkça savunan pek kimse kalmamıştır (Çakır, H., 2015: 373). Böyle bir genel yenilenme atmosferinde SBP de “*merkezîyetçi devlete karşı sivil toplum[u]*” ve “*devletin küçülmesi[ni]*” savunmalıdır ve bu hedeflere tek bir sınıfla (işçi sınıfıyla) varmaya çalışmak yanlış olacaktır (Çakır, H., 2015: 503). SBP’nin kuruluş sürecinde partinin çizgisini devlet-sivil toplum eksenine oturtmaya çalışan başka yöneticiler de olmuş, örneğin Halil Bertkay zikredilen tartışmalar içinde, “merkez sağcı” olarak andığı bir akademisyenden alıntı yaparak “sağ-sol” ayrımına ek olarak “*siyasal yenilenmeciler ile siyasal muhafazakârlar*” ayrımının varlığından bahsetmiştir. Bertkay, bu eksen içinden baktığı için olsa gerek, Cumhuriyet gazetesinde o tarihte (1991) Hasan Cemal’in başında olduğu sol liberallerin yönetime geçmesine sevindiğini, zira gazetenin “*taşlaşmış Atatürkçüler*”den kurtulduğunu belirtmektedir (Çakır, H., 2015: 322).

Elbette parti kurullarında bu görüşlere karşı eleştiriler de yapılmış, özellikle Genel Başkan Sadun Aren 1991 sonunda yapılan Genişletilmiş Örgüt Toplantısı’nda partinin isim ve programından Marksizmin çıkarılmasını talep edenlere karşı net bir tavır takınmıştır (Çakır, H., 2015: 376). Fakat bu tartışmalar genel olarak Marksist kimliğe ilişkin “devrimci-reformcu” ayrışması düzeyinde kalmış, bürokrasi-sivil toplum ikiliği,

modernleşme tarihi ve Kemâlizm konularında dikkate değer bir “fikir çatışması” yaşanmamıştır. Partinin yayın organı *Birlik* Dergisi’ndeki bir yazısında Hüseyin Hasançebi (1992) Kemâlizmin Türkiye’nin 70 yılına yön verdiğini, bir “devlet görüşü” olduğunu, “şark despotizmi”ni temsil ettiğini, sivil toplumda bir karşılığının olmadığını iddia etmektedir. Yazara göre Kemâlizm eleştirisi genelde soldan değil sağdan gelmekte, bu eleştiri her konuda haklı olmasa da pek çok noktada ilerici bir nitelik taşımaktadır. Aynı yazarın bir başka yazısında GDG tezinin hakim olduğu bir demokratikleşme analizi yapılmıştır. Bu yazıda Türkiye’de gerçek çelişkinin devlet-toplum çelişkisi olduğu, tarihten gelen toplum biçiminin demokratikleşmeye engel olduğu, çünkü toplumdaki merkezkaç kuvvetleri güçlendiren “*fırtınalı*” bir kapitalistleşme sürecinin yaşanmadığı iddia edilmektedir (Hasançebi, 1995). Bir başka sayıda Tektaş Ağaoğlu (1992) İkinci Cumhuriyetçi akımın Kemâlizm eleştirisinin “samimiyetini” sorgulamakta, başka bir ifadeyle onların Kemâlizmle mücadelesini yetersiz bulmakta ve İkinci Cumhuriyetçilerin desteklemiş olduğu Özal’ı ve öncesindeki 12 Eylül yönetimini “tepeden inme” ve “kutsal devletçi” Kemâlizmin güncel versiyonu olarak değerlendirmektedir. Öte yandan 1990’ların post-Kemâlist platformlarının demirbaşı İslâmcı yazar Abdurrahman Dilipak’ın (1991) da dergide Kürt sorunu üzerinden Kemâlizm ve “devlet şiddeti” eleştirisi yapan bir yazı yazması da dikkat çekicidir. Bu konuda tespit edebildiğim istisnalardan biri Sıtkı Coşkun’dur. Coşkun, *Birlik*’te yayınlanan bir yazısında parti çevresindeki yenilenme “modasının” savrukluğuna dikkat çekmekte, yeni olana sadece yeni olduğu için değer atfetmenin muhtemel zararlarından söz etmekte, onun yerine “statüko”daki değişikliğin “ileriye” doğru bir değişiklik olup olmadığına bakılmasını ve “*Kimin, hangi sınıfın yenisi, ne için ve de nasıl yeni, kim için yeni?*” sorularının sorulmasını teklif etmektedir. Yazar kısaca, devletin yeniden yapılandırılmasının sermayenin ve emperyalist devletlerin çıkarlarına göre organize edilen bir süreç olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda solun bu “yeniliğe” kapılarak Kemâlizm eleştirisini yaşanan dönüşümün eleştirisine öncelmesi hatalıdır (Çakır, H., 2015: 506):

Bugün yürürlükteki esas etkili resmî ideoloji 1980 başlarında en yetkili asker-sivil karması heyetlerden geçerek onaylanan Türk-İslam sentezi mi? Yoksa Kemalizm mi? (...) Kemalizm’le mücadele gereğini ANAP ve fahri liderinin ideolojisiyle mücadelenin önüne koyarak, sürekli bir biçimde Kemalizm’in tozunu atmak içine kahramanca bir vurgu yapmak, bugünkü tutuculuğun ideolojik temeli ve somutlaması olan Türk-İslam sentezi ve kozmopolitizmine ilişmemek, hatta böyle bir politik, ideolojik ödevden söz bile etmemek, nasıl bir feraset örneği olabilir? (...) Eleştiri ‘asasını’ Türk-İslam sentezi ve kozmopolitizmin, Friedmancılığın, yeni sağcılığın işbiriciliği fikriyatı ya da ideolojisinin ve sahiplerinin zekâ kaynağından eksik etmemek, bizim boynumuzun borcu ve alternatif politikamızın gereği değil midir?

Doğrudan Kemâlizm ve modernleşme hususlarına girmemekle birlikte, ikinci bir istisna da Kenan Somer'in *Birlik*'te yazdığı yazıdır. Bu yazıda Somer (1991) partideki sivil toplumcu eğilimlerin liberalizmin "sermaye özgürlüğü" perspektifine kayma tehlikesinden söz ederek devlet-sivil toplum dikotomisinin aşılması gerektiğini savunmaktadır. Somer'e göre bu dikotomideki hiçbir nokta Marksizme denk düşmemektedir.

12 Eylül sonrası dönemde sosyalist solun en kapsamlı "birleşme" tecrübesi 1996'da kurulan ÖDP'dir. Kuruluşunda Devrimci Yol başta olmak üzere Kurtuluş, SBP gibi parti/örgüt geleneklerinin, *Birikim*, *Sınıf Bilinci*, *Sosyalist Politika*, *Yeniyol* gibi dergi çevrelerinin, feminist, çevreci hareketlerin ve bağımsız entellektüellerin yer aldığı partinin bu çok parçalı yapısı partinin programını ve genel söylemini de sentetik ve eklektik bir şekle sokmuştur. Örneğin 1997'deki 1. Büyük Kongre'de alınan "karar" metinlerinde burjuva demokrasilerinde biçimsel eşitliğe sosyal ve iktisadî eşitsizliklerin eşlik ettiği belirtilmiş, ancak hemen sonrasında kapitalist sistem içinde dahi emekçi halkın katılım ve denetim mekanizmalarındaki gücünü arttırmanın öneminden bahisle ordunun sivil yönetim üzerindeki baskısının tasfiyesi hedeflenmiştir. Aynı metinde İslâmcılıktan kaynaklanan totaliter şeriat rejimi tehlikesinden söz edilmiş, ancak devamında laiklik kavramını kendi başına savunmaktan imtina ederek başına fazladan bir sıfat ekleyen "özgürlükçü laiklik" kavramı üretilmiştir (ÖDP, 1997). Kuruluş döneminde partide yer alan feminist yazar Gülnur Acar Savran ÖDP'nin sosyalizm ile feminizmi dışsal bir şekilde yan yana getirdiğinden bahisle eklektisizm eleştirisi yapacaktır.⁴⁰ Mehmet Horuş ve Mustafa B. Mısır'a (1999) göre ÖDP teori ve örgüt bakımından TBKP ve SBP'nin devamı niteliğindedir. Yazarlar ayrıca partinin kısmen İ. Küçükömer çizgisinden etkilendiğini de iddia etmektedir. Fakat ÖDP metinlerinde bu iki partideki kadar belirgin bir heterodoks yönelim mevcut değildir. Solun farklı unsurlarını dağınık bir biçimde barındıran yapısından dolayı ÖDP'yi bütüncül olarak sol-liberalizm ve post-Kemâlizm bağlamında net bir konumda görmek mümkün değildir.

Terkibin sol ucundan liberal ucuna yeniden dönersek, 1990'larda Liberal Parti/Liberal Demokrat Parti (LDP) ve Yeni Demokrasi Hareketi (YDH) gibi partiler ve Liberal Düşünce Topluluğu (LDT) gibi derneklerle birlikte Türkiye'de liberalizm ideolojisinin ilk kez bağımsız bir kimlik kazandığını görmekteyiz. Fakat bu kurumsal bağımsızlaşmanın ideolojik tezahürü esas olarak Kemâlizmden bağımsızlaşmadır. Kemâlist Devrim'i geleneksel toplumdaki modern topluma (Batılı liberal demokrasiye) geçişi hazırlayan bir

⁴⁰ "Gülnur Savran ile Söyleşi: Sol Hâlâ Patriyarkayı 'Kadın Sorunu' Olarak Görüyor" (2009), *Birikim*, 244:115-123.

hareket olarak gören Modernleşme Okulunun gözden düşmesi kuşkusuz burada bir etkindir. Fakat bunun ötesinde Kemâlizmin devletçilik oku ve bürokrasiyle özdeşleştirilmiş algısı, yeni liberalizmin kitabî eko-politiği yani piyasa temelli özgürlük anlayışı ile tenakuz arz eder. Simten Coşar'a (2011) göre özellikle LDT çevresi birey-devlet ilişkisini haklar ve özgürlükler bağlamında çatışmacı bir şekilde kavrayarak kendisinden önceki liberal düşünce geleneğinin Kemâlizmden kaynaklanan kollektivist/kamucu tasavvurundan kopmuştur. Atilla Yayla ve Mustafa Erdoğan gibi yeni liberaller, Ahmet Ağaoğlu veya Aydın Yalçın gibi geçmiş dönem liberallerine kıyasla Kemâlizme çok daha eleştirel bir şekilde yaklaşmıştır. Tanel Demirel'e (2018) göre LDT *"liberalizmin ağırlıklı olarak anti-vesayetçilik ve anti-Kemalizm olarak yorumlandığı bir konjonktürde"* şekillenmiştir ve *"anti-Kemâlist yönelime sahip olanlara kucak açmış"*tır. Dolayısıyla liberalizm Türk siyasî ve fikrî hayatında "kendi başına" bir özne hâline gelmiş ve bu niteliğiyle diğer öznelerle Kemâlizme karşı yeni ilişkiler kurmuştur. Bu bahiste LDP'nin "kendi yolunda" devam ettiği, LDT'nin (daha sonra göreceğimiz gibi) İslâmcı kesimle teşrik-i mesai ettiği, YDH'nin ise sol kesimlere yöneldiği (bir başka ifadeyle bazı solcuların YDH'ye yöneldiği) söylenebilir. Alper Görmüş (2015) YDH'lilerin partilerini soldan gelen aydınlarla patronların buluştuğu bir parti şeklindeki tarif etmeyi özellikle tercih ettiklerini aktarmaktadır. Zira YDH'nin başında eski TUSİAD Başkanı Cem Boyner, üyeleri arasında ise Asaf Savaş Akat, Zülfü Dicleli, Hüseyin Ergün, Kemal Anadol gibi sosyal demokrat veya sosyalistler bulunmaktadır. Bu arada Cengiz Çandar, Mehmet Altan, Cüneyt Ülsever gibi liberal kimliğiyle tebarüz etmiş yazarlar da parti üyeleri arasındadır. Belki şaşırtıcı olmayacak bir şekilde Şerif Mardin de YDH'ye üye olmuştur (Koroğlu, 2011: 96; Göbel, 2016: 232). YDH ilk seçimde başarısız olup birkaç yıl içinde ortadan kalksa da sosyalist gelenekten gelen bazı kişilerin ünlü bir sermayedarın partisinde yer alması solun tarihine çarpıcı bir olay olarak geçmiştir. Örneğin 2010'lu yıllarda sosyal medyada *"Sen Abdülhamit'i savundun!"* repliğiyle meşhur olan, Mehmet Ali Birand'ın yönettiği 32. Gün adlı televizyon programının 1995 Aralık tarihli yayınında Sosyalist Parti lideri Doğu Perinçek henüz kuruluş aşamasındaki ÖDP'yi temsil eden Ertuğrul Kürkçü ve Bülent Uluer'i *"Cem Boyner'in partisine katılacaklar. (...) Ertuğrul Kürkçü, Cem Boyner'le birleşiyor. (...) Cem Boyner taraftarları!"* diye suçlamış, Ertuğrul Kürkçü ise *"Cem Boyner'in partisine sen gideceksin. (...) Cem Boyner'le birleşmiyorum, Cem Boyner'in bölgedeki pozisyonunu değerlendiriyorum."* diye karşılık vermiştir.⁴¹

⁴¹ "Doğu Perinçek, Ertuğrul Kürkçü ve Bülent Uluer Kavgası | 32.Gün Arşivi" (2016), YouTube videosu, <https://www.youtube.com/watch?v=Ct8NxuOF7rA> (Erişim: 09.02.2023) Ayrıca İdris Küçükömer'in *Düzenin Yabancılaşması* kitabında "Baticı bürokrat" dediği İttihatçıların üretim

Özetle, 1980'lerden sonra Türkiye solunda -tıpkı "dünya solu"nda olduğu gibi- sınıf temelli bakış açısı ve bu perspektifle devleti ele geçirip burjuva devletin yerine işçi devletini koyma hedefinin yerine devlet-sivil toplum dikotomisi ve devletçi/bürokratik yapıyı tasfiye etme hedefi öne çıkmaya başlamıştır. Reelpolitikadan kaynaklı bu "hedef küçültme" ister istemez aşamacılığı ve bürokrasiye karşı yeni "dostlukları" beraberinde getirmiştir. Bu değişim sosyalist politik hareketlere yansıdığı gibi genel "sol kamuoyunda" da önemli bir ağırlık kazanmıştır. Zikredilen yeni bakış açısı ve hedef, bürokratzmin ve otoriterizmin kaynağı veya taşıyıcısı olduğu düşünülen Kemâlizmde somutlanmıştır. 12 Eylül ihtilâlinin Atatürkçülük/Kemâlizm nutukları altında sol hareketleri ve bütün siyasî hareketleri şiddetle ezen politikalarının yarattığı tepki ayrıca hatırlanması gereken bir faktördür. Netice olarak emek-sermaye çatışmasının yerini alan devlet-sivil toplum çatışması belirli sol kesimler açısından yeni ittifakları ve işbirliklerini meşrulaştıracaktır.

Post-Kemâlist paradigmanın sol ve liberal kesimler içerisinde hakimiyetini kurmasına paralel olarak aynı dönemde İslâmcı siyasî geleneğin yaşadığı dönüşüm de incelenmeyi gerektirir. Zira çalışmanın ana konusu olan 2010 Anayasa Değişikliği Referandumu bu gelenekten gelen bir partinin iktidarı altında gerçekleşmiş ve "demokratikleşme" gerekçesiyle savunulmuştur.

2.3. MUHAFAZAKÂR DEMOKRASİ

Anti-Kemâlizm ile post-Kemâlizm kavramlarını ayırt etmeye çalışırken bahsettiğim gibi, "post-" ön ekiyle oluşturulan bir kavram, ön tarafına eklendiği ana kavramın içinden çıkar. Onunla farklı yönere gitse de belirli amaçlarını benimser, dahası ona bu ortak amaçlar üzerinden bir eleştiri getirir. Cumhuriyet döneminde İslâmcılık ve kısmen muhafazakârlık uzun bir dönem boyunca laiklik ve Batılılaşma başta olmak üzere Kemâlizmin çeşitli "ilerici" vasıflarına saldırarak "gerici" bir portre çizmiştir. Fakat 1980 sonrası dönemde, özellikle de 1990'lardan sonra bütün dünyadaki küreselleşme ve liberalleşme rüzgârlarının da etkisiyle mezkûr çevreler kendi politik terminolojisini yenilemeye başlamış ve ideolojisini "çağdaş" referanslarla yeniden inşa etmeye çalışmıştır. 2000'lerde AKP'nin AB üyeliği hedefini benimsemesiyle beraber artık İslâmcılığın Kemâlizme yönelik eleştirisi "Batılılaşma" değil "Batılılaşmama" olacaktır. Bir başka

güçlerinin gelişimini engellediklerine dair cümleleri ve Abdülhamit'e yönelik kimi övgüleri, Perinçek'in "*Sen Abdülhamit'i savundun!*" sözünün AÜT'çülük ithamı olduğunu düşündürmektedir. Nitekim bu sözün hemen arkasından gelen "*Menderesleri savundun!*" sözü, yine aynı kitapta DP'nin "sol yan"a yerleştirilmesinden dolayı Küçükömer'i hatırlatmaktadır.

ifadeyle, 1990'lar, İslâmci-muhafazakâr hareketin anti-Kemâlizmden post-Kemâlizme geçiş dönemidir.

İslâmcılığın zikredilen dönemdeki serencamı, 1980 öncesi İslâmci hareketle kıyaslandığında -anî ve keskin bir kopuşu değil ama- ciddî bir dönüşümü gösterir. İslâmci-muhafazakâr kesimin bazı unsurları alışlageldik Kemâlizm eleştirisini sadece din, şeriat, gelenek ölçütlerine dayandırma tavrını terk ederek Kemâlizmi demokrasi, özgürlük, çoğulculuk, sivil toplum gibi kavramlara referansla eleştirmeye başlamıştır. En azından 1990'lı yıllar için ilk kavram setinden ikincisine keskin bir sıçramanın yaşandığını iddia etmek güç olacaktır. Ancak bir yandan tarihsel ve fundamental nitelikleri sebebiyle bütünüyle terk edilmesi zor olan din, şeriat, gelenek kavramlarına bağlılıklarını sürdürürken diğer yandan demokrasi, çoğulculuk, sivil toplum gibi “modern” ve “ilerici” kavramlar açısından da Kemâlizmi eleştirebileceğini fark eden, bir anlamda Kemâlizmi “kendi silahıyla vurabileceğini” düşünen yeni bir İslâmci-muhafazakâr entellektüel tavidan söz etmek mümkündür.

Örneğin bu entellektüel kuşağın en üretken temsilcilerinden olan Ali Bulaç (1995: 149) 1995'te yayınlanan *İslâm ve Demokrasi* kitabında tek parti döneminde dinin toplumsal etkisinin zayıflatılmasını esas olarak İslâmiyet'e yönelik bir “saldırı” olduğu gerekçesiyle değil, bu suretle devlet tarafından toplumsal alana müdahale edildiği, toplumdaki çeşitliliğin silindiği, sivil kurumların (tekke, zaviye ve tarikatlar) ortadan kaldırıldığı gerekçesiyle eleştirir. Buradaki Kemâlizm eleştirisinin çekirdeğinde din değil çoğulculuk ve sivil toplum gibi “son model” Batılı değerler bulunur. Fakat çalışmaya bütüncül bakıldığında bu gibi kavramların yine İslâmî referanslarla temellendirildiği ve genel olarak Batı modernitesinin eleştirildiği görülür. Nihayet Bulaç (1995: 63) demokrasiyi “fetişleştiren” Batı düşüncesine itiraz eder ve Medine Vesikası'nın çoğulculuk bağlamında demokrasiye göre daha “ileri” bir model olduğunu iddia eder. Özetle, dinî referanslarla Kemâlizmin (özellikle de onun laik vasfının) hedefe konduğu Soğuk Savaş dönemi İslâmcılığına (veya milliyetçi-mukaddesatçı-muhafazakârlığına) nazaran daha “güncel”, daha az “yerlici”, daha çok “evrensel” bir İslâmcılık yaklaşımı benimsenmektedir. Ruşen Çakır, 1990'larda İslâmcılığın yaşadığı “liberalleşme”de (“Özal pragmatizmi” ve “dindar Kürtler”in yanı sıra) “yeni sol”un etkili olduğunu belirtmektedir. Çakır'a (1994: 116) göre “80'li yıllarda sol aydınlar tarafından gündeme getirilen ‘sivil toplum, konsensüs, bir arada yaşama, çoğulculuk’ gibi kavramlar” 1990'larda İslâmcılar tarafından savunulmuşur. Gülalp (1993: 132 vd.) da Ali Bulaç ve İsmet Özel üzerinden yaptığı değerlendirmede 1980'lerden sonra İslâmci literatürün

nostaljiden ziyade güncel problemlere odaklandığını ve post-modernizmin modernizm eleştirisiyle birçok noktada örtüşen yaklaşımlara sahip olduğunu belirtmektedir. Hatem Ete (2003) ise bu süreci “sağcılıktan kopuş” olarak adlandırmaktadır.

Sonraki bölümde örneklerini göreceğimiz dergicilik faaliyetleri ile birlikte İslâmcılığın demokrasi/çoğulculuk retoriğini benimsediği alanlardan biri sivil toplumdur. İslâmcı STK'larda özellikle başörtüsü yasağına karşı mücadele eden kadınlar ve devletin Kürt meselesindeki politikalarını eleştiren Kürt İslâmcılar aktif olacaktır. 1991'de *Haksöz Dergisi*'ni çıkaran kadronun 1999'da kurduğu Özgür-Der ile 1999'da kadınların kurduğu Ak-Der'in dışında özellikle 1991'de kurulan Mazlum-Der “insan haklar ve özgürlükler” kavramlarına güçlü bir vurgu yapıp kapsamlı çalışmalar hazırlayan bir örgüt olmuştur. Mazlum-Der'in “rapor”larında DHKP-C'li mahkûmlar da dahil olmak üzere farklı kesimlerin derneğin çalışmaları kapsamına alındığı görülmektedir.⁴²

Refah Partisi pragmatik çıkarılara sahip popülist bir parti olarak bu “özcülükten evrenselciliğe geçiş”⁴³ sürecini daha yavaş ve düşük bir şiddetle yaşamıştır. RP'nin dilinde din/dindarlık üzerinden kurulan “biz-onlar” ikiliği, özellikle partinin çeşitli kademelerinin dindar-seküler kamplaşmasını arttıran açıklamaları, 1991'de MHP ile yapılan seçim ittifakı, 1996'da DYP ile kurulan koalisyon ve bu koalisyon döneminde patlak veren Susurluk skandalının üzerine gidilmemesi, Erbakan'ın “*patates dini*”⁴⁴, Şevket Kazan'ın “*mum söndü*”⁴⁵ sözleri gibi olaylar RP'nin 1970'lerden devraldığı özcülüğü ve “Sünni milliyetçiliği”ni sürdürdüğünü göstermektedir.

Fakat RP bu geleneksel “Sünni milliyetçiliği”nin yanı başında liberal bir söylemi de politik stratejilerine dahil etmiştir. “*İslâmcı veya Müslüman olmayanlara da hitap etmeyi hedefleyen, kadınları aktif politik faaliyete katan*” (Bora, 2017: 475) Millî Görüş, R. Çakır'a (1994: 82) göre “*artık daha ziyade rakiplerinin 'kötü Müslüman' olduklarını değil de 'kötü yönetici/politikacı' olduklarını*” söylemektedir. Parti metinlerinin karşılaştırması da bu değişimi yansıtır. “Ahlâk ve maneviyat”ın geniş yer tuttuğu MNP programı “kozmpolit ve Marksist” cereyanları “vatan hırsızlığı” sayar ve bunları “fikir hayatımızdan temizlemeyi” vaat ederken,⁴⁶ hatta 1987 gibi yakın bir tarihe ait RP seçim beyannamesi bile plajlardaki

⁴² <https://www.mazlumder.org/tr/main/yayinlar/yurt-ici-raporlar/3/mazlumder-1998-yili-cezaevleri-raporu-1998/1003> (Erişim: 09.02.2023)

⁴³ Doğan Gürpınar'ın (2013: 313) kullandığı tabirle “*taşralılıktan/yerellikten evrenselliğe/kozmpolitizme ulaşma çabası*”.

⁴⁴ “Erbakan'ı susturan yanıt”, *Milliyet*, 02.05.1997.

⁴⁵ “Şeyhülislam' gibi bakan”, *Milliyet*, 15.02.1997.

⁴⁶ *Millî Nizam Partisi Program ve Tüzük* (tarihsiz), Haktanır .

“çıplaklardan” ve basındaki “müstehtenlikten” şikâyet ederken⁴⁷ 1995 seçim beyannamesinde ve *Anayasa Değişikliği Uzlaşma Teklifi* kitapçığında “çoğulcu demokrasi”ye temel kavramlardan biri olarak yer verilmiştir. Bu metinlerde din meselesi “din ve vicdan özgürlüğü” bağlamında ele alınmış ve yasakçılığa karşı olma üzerinden meşrulaştırılmıştır. Yani laiklik uygulamalarına yöneltilen eleştiri öz (İslâmiyet) değil evrensellik (özgürlük) üzerine bina edilmiştir. Diğer özgürlükler konusunda da birtakım öneriler getirilmiş, örneğin yakalama ve tutuklamadan sonra hakim önüne çıkarılma süresinin kısaltılması teklif edilmiştir.⁴⁸ Bu hükmü düzenleyen Anayasa’nın 19’uncu maddesi ancak 2001’deki kapsamlı değişikliklerle birlikte RP’nin teklifine benzer bir şekilde değişecektir. M. Hakan Yavuz (1997) Erbakan’ın çoğunlukçu-çoğulcu demokrasi ayrımını 1993’te parti kongresindeki konuşmasında yaptığını, bu konuşmanın Ali Bulaç ve Bahri Zengin gibi yazarlar tarafından hazırlandığını belirtmektedir. RP’nin dilindeki demokratizm, askerî darbe söylentilerinin yaygınlaştığı Refah-Yol döneminde ve sonrasında artacak, ayrıca spesifik olarak imam-hatipler, başörtüsü, Kuran kursları gibi “yasaklama” meselelerinde giderek öne çıkacaktır.

İslâmcılığın tarihi konusunda eserleriyle bilinen İsmail Kara (2013) bahsedilen dönemi İslâmcılığın “uyum ve entegrasyon” süreci içinde “*Küreselleşme programlarına, liberal söylemlere, serbest piyasacılığa, çevreciliğe, Avrupa Birliği taraftarlığına, demokrasi havariliğine... kolaylıkla eklemlen[me]*” olarak ifade edecektir. Kara, İslâmcılığın başat siyasî temsilcisi olan partiden “gömlek değiştirerek” ayrılanların kurduğu AKP’yi de RP’nin “açtığı” bu yolda daha büyük mesafe kat eden kanat olarak görür. Kara’ya göre 1980 sonrası İslâmcı politik ve fikrî çevrelerin içine girdiği “uyum ve entegrasyon” süreci AKP tarafından hızlandırılmıştır. Nuray Mert (2005a) 1980’lerden sonra özellikle sivil toplum kavramının hem küresel ölçekte “yükselen değer” olması hem de Türkiye’de “resmî ideoloji” karşıtlığı sebebiyle İslâmcılık tarafından benimsendiğini ve “*toplumun otantik tarifi*” olarak algılandığını belirtmektedir. Bilhassa İslâmcılığın temel ideolojik ve örgütsel kaynaklarından olan ve bu dönemde yaşanan hızlı kentleşmeyle birlikte etki alanları genişleyen cemaat ve tarikatlar, “sivil toplumculuğa” eklemlenmenin önemli bir unsuru olmuştur. Çeşitli İslâmcı yazarlar bu yapıları sivil toplum kuruluşu olarak değerlendirmiştir (Bulaç, 1993; Dursun, 1993).⁴⁹ Sivil toplum 2000’lerde AKP ideologlarının popüler kavramlarından biri olacak, örneğin Yalçın Akdoğan’ın (2003: 85) yazdığı *Muhafazakâr Demokrasi* başlıklı parti yayınında devletin “*monolitik, emredici,*

⁴⁷ *Tek Çözüm: Refah Partisi* (1987).

⁴⁸ *24 Aralık 1995 Refah Partisi Seçim Beyannamesi (Özet)* (1995).

⁴⁹ “İslâmcılık” (1995), *İzlenim*, 19:6-13.

otoriter” vasıflarına karşı bireyin özgürlüğünü koruyan bir alan olarak tarif edilecektir. Bu açıdan AKP ile Millî Görüş ilişkisi “gömlek değiştirme” metaforunun ima ettiği “kopuştan” ziyade modern ve Batılı referans noktalarına yönelme bağlamında bir “sürekliliğe” tekabül etmektedir. Bu süreklilik içinde 2000’lerin başında gelinen yeni merhâlede AKP yöneticileri -hep dışarıdan adlandırılan ve adlandırılanların genellikle uzak durduğu- “siyasal İslâmcı” tabirini “muhafazakâr demokrat” ile ikâme etmeye gayret etmiştir.⁵⁰ Böylece demokrasi, geçerli hukukî-siyasî terminolojinin temel unsurlarından biri olduğu için prosedür icabı adı geçen bir kavram olmaktan çıkarak ideolojik ve programatik “ad”ın ta kendisi olmuştur. “Muhafazakâr demokrasi” kimliği, öte yandan, hem merkez sağ geleneğin kurucusu Demokrat Parti’nin millî iradeci⁵¹ popülizmini hem de Avrupa’daki Hıristiyan Demokrat isimli merkez sağ partileri çağrıştırmakta ve böylelikle partiyi zaman ve mekân düzleminde daha geniş bir zemine oturtmaktadır.

2.4. 90’LARIN POST-KEMÂLİST PLATFORMLARI

Demokrasi ve liberalizm kavramlarının giderek eşanlamlı olarak kullanılmaya başlandığı (Wood, 2006: 192-224; 2016: 261-269). 1990’lar atmosferi Türkiye’de muhafazakâr demokratları ve sol liberalleri de çeşitli platformlarda bir araya getirmiştir. Kendi içinde homojen olmayıp yan yana geldiğinde daha da karmaşık bir heterojenite oluşturan bu kesimleri buluşturan demokratikleşme/liberalleşme platformlarının zemininde Kemâlizmin demokrasi konusunda eleştirisi vardı. Bu platformlarda Kemâlizm genel olarak Cumhuriyet’in kuruluşundan 1980’lere kadar hegemonyasını sürdüren ve 1990’larla birlikte sarsılmaya başlayan bir otoriter siyaset kültürü ve bürokratik gelenek olarak değerlendirilmiştir. Yerelden küresele çeşitli ölçeklerde yaşanan değişimlerin sonucu olarak Kemâlist yapının tasfiyesine dair iyimserlik havasının hakim olduğu bu platformlarda “ortak düşmana karşı” bir araya gelmenin gerektirdiği tolerans göze çarpar.

İslâmcı-muhafazakâr ve sol-liberal kesimler arasında karşılıklı “ziyaret”lerin yaygınlaştığı bu dönemde Tanıl Bora’nın (2017: 463) ifadesiyle İslâmcıların “*sol ve liberal entelektüellerle anti-Kemalizm ortak paydasında*” geliştirdiği bir diyalog mevcuttur. Popüler İslâmcı yazarlardan Abdurrahman Dilipak’ın 1987’de Murat Belge ve Doğu Perinçek ile birlikte katıldığı ve bir münazarayı andıran *İslâm ve Barış* başlıklı

⁵⁰ Erken tarihli iki örnek için bkz. “AKP’li Gül: Geçmişten ders aldık”, *NTV*, 30.01.2002; “Erdoğan: AKP muhafazakar eksenli çağdaş parti”, *Hürriyet*, 12.10.2003.

⁵¹ Millî iradecilikten kasıt, yargı dahil olmak üzere bürokrasinin kurumsal sınırlandırmalarını aşmaya yönelik otoriter politikaları seçmen desteğiyle meşrulaştırma tavrıdır.

konferansın⁵² gösterdiği gibi bu “diyalog” bir uzlaşma ve ittifak olmak zorunda değildir. Ancak İslâmcı-muhafazakâr çevrelerin kendi iddialarını ve eleştirilerini “barış”, “çoğulculuk”, “demokrasi” gibi referanslarla inşa etme stratejileri ve bu yeni yönelim kapsamında sol ve liberal çevrelerle gelişen diyalog dikkat çekicidir.

Bu dönemde sayıları artan dergiler post-Kemâlist “işbirlikleri”ni düşünce tarihi açısından incelemek için önemli kaynaklardır. Özellikle Ali Bulaç’ın yayın yönetmenliğini yaptığı *Kitap ve Bilgi ve Hikmet* dergilerinde Medine Vesikası üzerine yazılan yazılar zikredilen diyalogun en popüler örneklerini ortaya çıkarmıştır. Muhammed Peygamber döneminde Medine’deki Müslümanlar ile Müslüman olmayan topluluklar arasındaki ilişkileri düzenleyen metin, öteki toplulukları resmen tanıyarak onların kendi hukuklarını ve özerkliklerini güvence altına aldığı fikrine istinaden çoğulcu bir siyaset/hukuk belgesi olarak değerlendirilmiştir.⁵³ Çoğulculuk gibi modern (veya post-modern?) bir kavramı İslâmî bir temele oturtan bu tartışma, Rifat N. Bali’nin (2005) tabiriyle “*Ahmet İnsel’in davetkâr yazısı*” neticesinde *Birikim* Dergisi’ne taşınmıştır. Gerçi *Birikim*’in “mutfaktan” yazarları Medine Vesikası ile çoğulculuk arasında bağ kurma girişimine ciddî itirazlar yöneltmiştir (Bilecen, 2010: 216). Ancak sosyalist bir çevrenin İslâmcı kesimden insanlarla bir araya gelip Türkiye’nin demokratikleşmesine dair arayışları tartışması yeni bir olgudur. *Birikim* çevresi bakımından bu olgunun ilk işaretleri daha *Yeni Gündem*’in çıktığı yıllarda ortaya çıkmıştır. *Yeni Gündem*’de 12 Eylül’ün yarattığı anti-demokratik koşulları tersine çevirebilmek için geniş bir demokrasi cephesi kurmaya çalışılmış, sağ partilere mensup kişilerle röportajlar yapılmış (Oktay, 2009: 45), Avrupa’daki bazı komünist partilerin “faşizme karşı” sağ partilerle yakınlaşmasını anlatan yazılar yazılmıştır (Oktay, 2009: 72). Murat Belge daha sonra kendisiyle yapılan nehir söyleşi kitabında Soğuk Savaş döneminde solun İslâmcılara haksızlık yaptığını iddia edecek, dindar kesimin anti-komünizmini ülkücülerin “manipülasyonu”na bağlayacaktır. Aynı kitapta 1980 sonrasında Ali Bulaç, Abdurrahman Dilipak gibi İslâmcı yazarlar ve Erbakan, Oğuzhan Asiltürk, Temel Karamollaoğlu, Recai Kutan gibi İslâmcı siyasetçilerle tanıştığını ve *Yeni Gündem* sürecinde ortak faaliyetler yaptıklarını anlatmaktadır (Çandar, T., 2007: 255-257). Belge’nin (1989: 197 vd.) 1989’da çıkan *Sosyalizm, Türkiye ve Gelecek* kitabında laikliğin Türkiye’de demokratik bir ilke olmadığı, İslâmcı kesim üzerinde baskı kurmanın aracı olduğu, “şeriatçı tehdidin” büyütülmemesi gerektiği, zaten İslâmcıların kesinlikle iktidara gelme şansının olmadığı, solcuların İslâmcılık karşıtı bir pozisyonda yer almalarının lüzumsuz olduğu, İslâmcılığın karşıtının sosyalizm değil

⁵² Konferansın deşifresi için bkz. *İslamiyet ve Barış Tartışması* (1997), Kaynak.

⁵³ Başlangıç yazıları için bkz. (Bulaç, 1991a; 1991b). Ayrıca bkz. (Cengiz, 2020).

Kemâlizm olduğu, sosyalistler ile İslâmcılar arasında kurulacak bir diyalogun İslâmcıları dönüştürebileceği, iki kesim arasında “tarihsel uzlaşma”⁵⁴ için henüz yeterli koşullar mevcut olmasa da belirli konularda “ortak tavırlar” alınabileceği savunulmuştur. Dolayısıyla *Birikim* çevresinin İslâmcı akımla yakınlaşması özellikle 12 Eylül’den sonra ortaya çıkan demokratikleşme arayışlarının ürünüdür.⁵⁵ Derginin Ağustos 1997’deki 100’üncü sayısı adeta bir lise yıllığı gibi, çeşitli yazarların *Birikim* hakkında kısa övgü yazıları yazdığı bir sayı olmuştur. Bu sayıya Ümit Aktaş, Ahmet Turan Alkan, Abdurrahman Arslan, Ali Bulaç, Mehmet Metiner gibi İslâmcı yazarlar da katılmış ve sol ile Kemâlizm arasındaki mesafeyi açtıkları için *Birikim*’i bir hayli övmüşlerdir.

Birikim’in baş ideologu Murat Belge’nin sol ve İslâmcılar arasında kurmaya çalıştığı irtibat (ortodoks Marksist çevrelerin yanı sıra) post-Kemâlist çizgiyi benimseyen kimi sol yazarlardan da eleştiri almıştır. Önceki bölümlerde bahsedilen *Sol, Kemalizme Bakıyor* kitabındaki röportajlarında Ahmet İnsel ve Seyfi Öngider, İslâmcı akım ile solun değerleri arasındaki farklılıktan dolayı, İslâmcıların gördüğü baskıya karşı çıkmanın ötesinde bir ittifakın yanlış olduğunu belirtmiş, Taha Parla hatta Kemâlizmi sorgulamanın İslâmcıların kültürel eleştirisine benzememesi ve altı oku toptan reddiyesine dönüşmemesi gerektiğini vurgulamıştır (Cinemre ve Çakır, 1991: 217).⁵⁶

Post-Kemâlizmin izinin sürülebileceği önemli dergilerden biri de İslâmcı çizgideki *Yeni Zemin*’dir. 1993 başıyla 1994 ortası arasında İslâmcı holdinglerin reklamlarıyla ve Osman Tunç, Mehmet Metiner, Altan Tan, Kenan Çamurcu, Abdurrahman Dilipak, Yalçın Akdoğan, Davut Dursun gibi İslâmcı yazarların yönetiminde çıkan dergide Murat Belge, Ömer Laçiner, Mete Tunçay, Asaf Savaş Akat, Mehmet Altan, Nilüfer Göle, Cengiz Çandar, Soli Özel gibi sol ve liberal kesimden birçok yazarın yazıları ve söyleşileri

⁵⁴ Tarihsel uzlaşma, İtalyan Komünist Partisi’nin 1970’lerin ikinci yarısında solu dindar (Katolik) çevrelere yayma beklentisiyle ülkenin en büyük partisi Hıristiyan Demokrat Parti ile yaptığı ittifakın adı. Yeni Gündem’de tarihsel uzlaşma perspektifini Türkiye’ye uyarlayan yazılar çıkmıştır. Ayrıca İletişim Yayınları 1984’te İKP yöneticilerinin tarihsel uzlaşma ile ilgili yazılarının yer aldığı bir derlemeyi Türkçeye çevirmiştir. Bkz. (Oktay, 2009: 91 vd.).

⁵⁵ Ömer Laçiner 2002 tarihli bir söyleşisinde *Birikim*’in daha ilk döneminde yani 1970’lerin ikinci yarısında İslâmcı kesimle birtakım diyalog arayışları olduğunu, kendilerinin İslâmcı hareketin ‘faşist’ hareketle arasına mesafe koyduğunu gördüklerini, ama bu arayışların çeşitli sebeple marjinal kaldığını belirtmektedir. Bkz. “Türkiye’de Sol ve Sosyalizm” (2002), *Tezkire*, 11:158-175.

⁵⁶ T. Parla’nın 1989’da “dinci tehlike”ye dikkat çektiği bir köşe yazısı da kendisini zikredilen yazarların eğiliminden ayıran bir yaklaşımı sergilemektedir. Fakat bu yazısında da Parla dinciliğin “hortlatılması”nın “Kemâlizmi resmî ideoloji ilan eden” 12 Eylül’ün politikası olmasından bahisle yine Kemâlizmin hanesine çarpı atmıştır. Bu yazıda Parla “çoğulcu siyasetin önlenmesinde” İslâmcılığın Kemâlizme “yardım” ettiğini belirtmekte, ancak ikisi arasındaki “iç gerilim”i “ayrı bir soru” olduğuna söyleyip konuyu kapatmaktadır. Bkz. (Parla, 1995: 217). Parla, tekil, katı ve bütüncül bir Kemâlizmin cumhuriyet tarihi boyunca var olan sürekliliğine dair iddiasına uymayan olayları görmezden gelmeye çalışmaktadır.

de yer almıştır. Örneğin 3. sayıda N. Göle, M. Metiner'e verdiği röportajda demokrasi ve kimlik sorunlarının kaynağı olarak geçmişle "devrimci" bir kopuş yaşayan ve Osmanlı kozmopolitizminin yerine ulus-devlet anlayışını getiren Kemâlizmi işaret etmiştir. Göle ayrıca 1970'lerdeki "sağ-sol" ve "ilerici-gerici" dikotomisinin yerini artık "değişimden yana olan-statükocu" dikotomisinin aldığını belirtmekte ve "sivil toplumcu" bir değişim ile bu değişime karşı statükoyu korumaya çalışan Kemâlistler şeklinde bir ikilikten bahsetmektedir.⁵⁷ Göle (1991: 178) Kemâlizm eleştirisinin daha geniş bir şekilde yer aldığı 1991 tarihli *Modern Mahrem* kitabında da "ilerici-gerici" perspektifini eleştirmiş, İslâmcı hareketin "gelenekselci-gerici" olmak şöyle dursun farklılıkları kamusal alana taşıyarak Batı'daki post-modern kimlik hareketlerinin yerel temsilcisi olduğunu, özellikle İslâmcı kadınların başörtüsü meselesi başta olmak üzere içine girdikleri toplumsal katılım mücadelesinin özel alanda da geleneksel ataerkil ilişkileri dönüştürmeye başladığını iddia etmiştir. Derginin 15. sayısında M. Tunçay İslâmcılığın yükselişinden tehlike olarak bahsetmenin askerî darbeye davetiye çıkarmak anlamına geldiğini zikretmektedir.⁵⁸ 16. sayıdaki açık oturumda ise tıpkı üç yıl önce *Sol Kemalizme Bakıyor*'da yayınlanan röportajındaki gibi Kemâlizmle işbirliği, demokrat olmama ve milliyetçilik gibi "problemler" üzerinden bir tarihsel sol (öz)eleştirisi yapmaktadır.⁵⁹ A. S. Akat ise derginin 6. sayısında yer alan röportajında toplumsal ve iktisadî sorunların çözümü için Türkiye'nin 70 yıldır "ötesine geçemediği" ulus-devlet inşası aşamasını geride bırakıp özellikle İslâmiyet ve Kürt kimliği konusunda reformlar yaparak "liberal devrim"i gerçekleştirmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁰ M. Altan (1994) ise 13. sayıdaki yazısında Lice'de askerî araçla halka ateş açılmasından yola çıkarak Türkiye'de demokrasinin önündeki engelin "*askerî laiklik*" olduğunu iddia etmiştir.

*Tevhid*⁶¹ dergisinin Aralık 1991 tarihli 24'üncü sayısında "*Kemâlizm soruşturması*" kapsamında İsmail Beşikçi, Serhat Bucak, Yalçın Küçük, Faik Bulut ve Ertuğrul Kürkçü ile yapılan röportajlarda kuruluş döneminin milliyetçilik ve -kısmen- laiklik politikaları

⁵⁷ "Devlet, resmi ideolojiden arındırılmalı" (1993), *Yeni Zemin*, 3:46-53.

⁵⁸ "Ben, laik cepheden korkuyorum" (1994), *Yeni Zemin*, 15:62-67.

⁵⁹ "Kemalizm miadını doldurdu mu?" (1994), *Yeni Zemin*, 16:36-45.

⁶⁰ "Türkiye laik değildir" (1993), *Yeni Zemin*, 6:65-72.

⁶¹ *Tevhid*'in İran Devrimi'ne ve Humeyni'ye sempatiyle bakan ve darülharp-darülislâm ayrışmasını temel alan bir dergi olmasına rağmen 24'üncü sayısında bir kitabı yüzünden yargılanan İsmail Beşikçi'ye "*Belki bir çevre bizim dünya görüşümüzden farklı şeyler düşünebilir ama, bu düşünceler nedeniyle düzenin hışmına uğramasını ve cezalandırılmasını biz dünya görüşümüzle bağdaştıramayız.*" diye destek vermesi ve devamında Voltaire'in meşhur "*Düşüncelerinizde katılmıyorum, ama düşündüklerinizi özgürce söyleyebilmeniz için seve seve başımı verebilirim.*" sözlerine yer verilmesi "otoriter Kemâlizme karşı demokrasi ittifakı" arayışının radikal İslâmcılar tarafından dahi benimsenebildiğini gösteren bir örnektir.

eleştirilmiştir. Röportajların ortak görüşü Kemâlizmin “miadını doldurduğu” tespitidir. Genel hava Kemâlizmin “geride” kalmışlığı, güncel realiteyle uyumsuzluğudur. Kürkcü'nün sınıf mücadelesine oturttuğu analizlerinin ve sivil toplumcu iyimserliği sorguladığı ifadelerinin dışında, Bucak ve Bulut, sivil toplumcu tezlere benzer şekilde Kemâlizmi “asker-bürokrat sınıf”ın ideolojisi olarak tanımlamaktadır.⁶² Derginin bir sonraki sayısında bu kez İsmail Safter ve Mete Tunçay'ın röportajlarında Kemâlist laiklik politikaları eleştirilmekte, İslâmiyet'e ve dindarlara yaklaşım konusunda Türk solunun Kemâlizmden etkilendiğinden bahisle tarihsel bir özeleştiri yapılmaktadır.⁶³

Umran Dergisi'nin Mayıs-Haziran 1996 tarihli 31. sayısındaki “*Türkiye’de Demokrasi*” soruşturmasında ise bu kez solcu değil liberal yazarlar İslâmcı bir yayına konuk edilmiştir. İslâmcı çevrelerle temas kurma konusunda misyoner iştahlı denebilecek kadar azimli olan “Marksist liberal” Mehmet Altan demokrasinin önündeki temel engel olarak “Birinci Cumhuriyet”i devam ettiren Genelkurmay’ı işaret etmiş ve mevcut sistemde meşrulaştırıcı referans olan Kemâlizmin yerini demokrasinin alması gerektiğini belirtmiştir. Bir diğer liberal Besim Tibuk ve İslâmcı yazarlardan Fehmi Kuru ve Şükrü Karatepe de askerî veya yargısal bürokrasinin sistem üzerinde siyasî partilerden daha fazla söz sahibi olmasını eleştirmişlerdir.⁶⁴ M. Altan yine İslâmcı çevrelerden *Yeni Dergi*'nin Nisan-Mayıs 1994 tarihli 2. sayısındaki azınlık hakları ve çoğulculuk konulu “soruşturma”da da yer almış, burada bürokrasi-sivil toplum ikiliğini iktisadî açıdan da değerlendirmiş ve demokratikleşme sürecine “devletçi ekonomiden” kurtuluşu da dahil etmiştir.⁶⁵ M. Altan'ın İslâmcılarla ilişki kurarken benimsediği “misyon”, kısmen, Türkiye’deki bürokrasinin Kemâlist kökenlerinden dolayı bürokratizmin doğal karşıtı olarak gördüğü İslâmcılardaki liberalleştirici potansiyeli teşvik etmektir.⁶⁶ Bu bağlamda söz konusu potansiyeli kısıtlayan hususlar da eleştiri konusu olmaktadır. Örneğin *İkinci Cumhuriyet Tartışmaları*'nda M. Altan, RP'yi “değişimden yana” olan tek parti olarak zikretmekle beraber İslâmcı akımın “hak ettiği yere” ulaşması için toplumu “*inanç vesayeti*” altına almaktan vazgeçmesi gerektiğini belirtmiştir. Aynı kitapta örneğin bir diğer liberal yazar Cengiz Çandar ise İslâmcı akımın “*Ateist bir saldırı*” altında olduğunu ve bu hareketin serbest bırakılması hâlinde hem kendi içinde hem Türkiye’de daha

⁶² “Kemalizm Ve Resmi ideolojinin sorgulanması” (1991), *Tevhid*, 24:5-24.

⁶³ “Kemalizm ve sol” (1992), *Tevhid*, 25:33-36; “Türk solu daima kendini Kemalizm'in bir destekçisi olarak görmüştür.” (1992), *Tevhid*, 25:37-39.

⁶⁴ “Soruşturma: Türkiye’de demokrasi” (1996), *Umran*, 31:19-41.

⁶⁵ “Soruşturma” (1994), *Yeni Dergi*, 2:41-59.

⁶⁶ İlker Aytürk (2015) bu hususta, belki “teşvik etme”yi de içine alan başka bir eğilimden de söz etmektedir. Aytürk'e göre post-Kemâlist aydınlar İslâmcılara onları “küçümseyici” veya onları “hafife alan” bir tavırla yaklaştıkları için onları “*eğitip yönlendirebileceklerini*” düşünmektedirler.

demokratik bir iklimin oluşacağını iddia etmiş, ayrıca Türkiye'nin kendine has geleneğinden ötürü sivil toplumun ancak tarihsel-dinî kurumlardan yola çıkan “modern bir sentezle” oluşabileceğini savunmuştur (Dizdar ve Sever, 1993).

Liberal yazarların esas “teorik” yayını olan LDT'nin *Liberal Düşünce* Dergisi'nde de demokrasi çerçevesinde İslâmcılık ile çeşitli bağların kurulduğu gözlemlenebilir. Dergide İslâmiyet'in liberalizm ve insan hakları ile uyuştüğunu izah eden yazılar (Kırbaşoğlu, 1997) çıktığı gibi “laisizm”in totaliter bir ideoloji olduğu iddia eden (Yayla, 2001a), Türkiye'de laikliğin din özgürlüğünü ihlâl ettiğini belirten (Erdoğan, 2001), dinî grupları sivil toplum örgütü telâkki eden (Çaha, 1996), İslâmcı hareketin iktidarında çoğulculuğun ortadan kalkacağı kaygısını yersiz bulan (Yürüşen, 1996) görüşler de ifade edilmiştir.

Bu dönemin fikir âleminde LDT ve İkinci Cumhuriyet akımının dışında liberal olarak anılabilecek, 2000'lerde de hem güncel meselelere verdiği reaksiyonlar hem yazı yazdıkları çevreler nedeniyle liberallerle beraber bahsi geçen ama kendilerini liberalizmden bağımsız “demokrat” kimliğiyle tanımlayan bir entellektüel eğilim de ortaya çıkmıştır. 1990'larda holding medyasının “çokseslilik” açılımları olan (Aydın, 2009: 77) Aydın Doğan'ın *Radikal*'inde ve Dinç Bilgin'in *Yeni Yüzyıl*'ında okuyuculara seslenen bu yazarlardan özellikle Etyen Mahçupyan liberalizmin atomize birey anlayışına sert bir şekilde eleştirerek komüniteryen/cemaatçi bir demokrasi anlayışını savunmuş, “müzakere” kavramına alternatif olarak “konuşma”yı ön plâna çıkarmıştır (Bora, 2017: 563). Mahçupyan'ın yanı sıra Ali Bayramoğlu özellikle askerî vesayeti demokrasinin önündeki engel olarak problematize edecek, *Yeni Yüzyıl*'da yönettiği sayfaya -Doğan Gürpınar'ın tabiriyle- “sol ile liberalizm arasında duran” Nilüfer Göle, Şerif Mardin, Fuat Keyman, Ferhat Kentel gibi yazarları misafir edecektir. 28 Şubat döneminde Genelkurmay'ın etkisiyle holding mediasından uzaklaştırılan Mahçupyan, Bayramoğlu, Cengiz Çandar, Kürşat Bumin, Şahin Alpay gibi sol kökenli, liberal ve/veya demokrat yazarlar *Yeni Şafak* ve *Zaman* gibi İslâmcı gazetelere transfer olacaktır (Gürpınar, 2013: 272).

İslâmcılığın sol veya liberalizmle temasına doğrudan örnek teşkil etmese de milliyetçi-muhafazakâr *Türkiye Günlüğü* Dergisi'ni (ve bu dergiyi çıkaran yayınevini ismine atıfla “Ceditçiler” olarak anılan çevreyi) 1990'ların post-Kemâlist platformları arasında zikretmek makûl görünmektedir. 1989'dan itibaren itibaren Mustafa Çalık tarafından çıkarılan derginin 12 Eylül sonrası atmosferde milliyetçi-muhafazakâr entelijansiya içinde “devletlü” Aydınlar Ocağı'ndan nispeten farklı bir arayışı temsil ettiği söylenebilir. Mevzubahis çevrenin liberal-demokrat bir açılımı olan dergi, Tanıl Bora'nın (2017: 405)

ifadesiyle, “*merkez-çevre sorunsalı etrafında*” demokratikleşme, sivilleşme ve “*gelenekle barışık bir muhafazakâr modernleşme*”ye yönelmiştir. Ortodoks Marksizm ve Kürt milliyetçiliği dışında hemen her kesimden yazarın katkı yaptığı dergide LDT’nin “pür” liberallerinin yanı sıra Levent Köker, Mesut Yeğen, Ahmet Demirel gibi *Birikim/İletişim* çevresinden yazarlar ve Şerif Mardin, Nur Vergin, Kadir Cangızbay, Nilüfer Göle gibi “sol ile liberalizm arasında duran” aydınlar yazı yazmıştır. RP’nin İstanbul ve Ankara’yı kazandığı 1994 yerel seçimlerini takiben çıkan iki sayı demokratikleşme bağlamında Kemâlizm ve laikliği konu edinmiştir. Her iki sayının genel görünümü yerel seçimle birlikte ortaya çıkan durumu mücadele edilecek bir “tehdit”ten ziyade uyum sağlanacak bir “realite” olarak (“Kemâlizmin krizi”) hatta bir “normalleşme” olarak telâkki etmektir. 28’inci sayı “*Kemalizm ve Mustafa Kemal: Çanlar hangisi için çalışıyor*” manşetiyle çıkmış, bir anlamda “*Atatürk’e evet, Kemâlizme hayır*” denmiştir.⁶⁷ Bu sayıda Şerif Mardin ve Etyen Mahçupyan, Cumhuriyet ile Osmanlı, bilhassa Osmanlı’nın son dönemi arasındaki sürekliliği işlemiş ve Kemâlizmin bu süreklilikteki “devleti koruma/kurtarma” misyonuyla hareket eden devletçi/bürokratik niteliğine vurgu yapmışlardır. Bu bağlamda Kemâlizm ne hürriyet kavramına bakışıyla ne de laikliği ile özgürleştirici bir misyon taşımaktadır. 29’uncu sayı ise “*laisizmden laikliğe... resmî ideolojinin sonu...*” manşetiyle çıkmıştır. Laisizm-laiklik ayrımı Türkiye’de Nur Vergin tarafından yaygınlaştırılan bir bakış açısıdır. Vergin laisizmi “laikçilik” olarak Türkçeleştirmiştir. Bu sayıda yer alan makalesinde de laikçiliği anavatanı Fransa olan pozitivist laiklik anlayışı olarak tanımlamaktadır. Aynı sayıda Mehmet Ali Kılıçbay da bu ayrımı yapmaktadır. Söz konusu ayırım -tek mezhepli Diyanet’in varlığı veya üniversitelerdeki başörtüsü yasağı vb.- cari laiklik politikasının eleştirisi gibi makûl bir noktadan hareket etse de laikliği ve laikliğin koruduğu toplumsal özgürlükleri tahrip etmeye yönelik siyasî-söylemsel stratejileri meşrulaştırma riskine karşı duyarsızlığı dikkat çekicidir. Bu iki sayıda diyalojik vasfı zayıf birkaç yazı dışında post-Kemâlizme yönelik tek eleştiri Süleyman Seyfi Öğün’den (1994) gelmiştir. Mardin’in merkez-çevre teorisinin güncel Kemâlizm tartışmalarında skolastik bir şekilde algılandığından bahseden Öğün devlet-toplum dikotomisinin mutlaklaştırılmasıyla “çevre”ye “a priori” özgürleştirici rol atfetme eğilimini eleştirir. Çeşitli yerel/geleneksel/alt kimlikler üzerinden yükseltelen “popülizm”in çoğulculuğu getireceğinin bir garantisi olmadığı gibi bu popülizm “*kendi kendine tapma*”ya, “*mikro iktidarların hakimiyet ilişkileri*”ne, hatta “*doğa durumu*”na dönüşe sebebiyet verme riskini taşır. Bu bakımdan

⁶⁷ “*Atatürk’e evet, Kemâlizme hayır*”, Ahmet Taner Kışlalı’nın (2001:134) 1994’te önce köşe yazılarında sonra *Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi* kitabında eleştirel bir şekilde formüle ettiği tavrı.

Öğün mevcut Kemâlizm sorgulamalarının henüz hiçbir şey vaat etmediğini belirtmektedir.

1990'lı yıllarda gündemine “demokratikleşme”yi alan her hareketin ilgilendiği temel konulardan biri şüphesiz Kürt sorunudur. Bu dönemde çetrefilli bir mesele olan Kürt sorununa yönelik sol, liberal (ve kısmen İslâmcı) çevrelerden gelen “demokratik” tavırlar genel olarak PKK'ya karşı mücadelede devletin hukuk dışına çıkması ve sivil halkı cezalandırması, Kürtçenin kriminalize edilmesi, Kürt kimliğinin bastırılması gibi politikalara tepki şeklinde ortaya çıkmış, fakat bu kapsamda yapılan Kemâlizm ve milliyetçilik eleştirileri belirli çevrelerde doğrudan Türklüğü özcü bir şekilde negatif değer yüklü olarak tanımlama ve Kürt milliyetçiliğini (Türk milliyetçiliğinden farklı olarak) destekleme eğilimine dönüşmüştür. Örneğin 1995 yılında İnsan Hakları Derneği yöneticisi Eren Keskin, Kürt meselesine dair bir söyleşide Türk olmadığı için “içinin rahat olduğunu”, “kesinlikle” Türk olmak istemeyeceğini, Kürt milliyetçisi olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸ Bu dönemde sol, liberal ve İslâmcı kesimleri bir araya getiren platformlarda (yukarıda bazı örneklerini gördüğümüz gibi) Kürt meselesi öne çıkan konu başlıklarından biri olmuştur. Bu konuda en kapsamlı “buluşma”lardan biri Helsinki Yurttaşlar Meclisi (HYM) Türkiye Milliyetler Komitesi'nin⁶⁹ 1992'de Kürt sorunu ile ilgili toplantısıdır. Asaf Savaş Akat, Murat Belge, Tarık Ziya Ekinci, Ömer Laçiner, Ercan Karakaş, Çağatay Anadol, Hüseyin Ergün gibi sol yazarların yanı sıra Bahri Zengin, Abdurrahman Dilipak, Hasan Mezarıcı, Altan Tan gibi İslâmcılar da toplantıya katılmıştır. Toplantıdaki konuşmalara Kürt sorununu da içine alacak şekilde demokrasi sorununun kaynağında Kemâlizmin olduğu şeklinde bir bakış açısı hakimdir. Katılımcılardan Ahmet Zeki Okçuoğlu toplantıdaki İslâmcıların konuşmalarını takdir etmiş ve kendilerinin İslâmcılardan “*demokrasi dersi*” almaları gerektiğini ifade etmiştir.⁷⁰

Fikir hayatında bu etkileşimler meydana gelirken 1995 Kışındaki genel seçimlerde ilk kez İslâmcı bir partinin sandıktan birinci çıkması ve 1996'da Refah-Yol koalisyonunun kurulması İslâmcılık, demokrasi ve sol-liberalizm ilişkisine hem olumlu hem olumsuz

⁶⁸ “Eren Keskin ‘terör’ hükümlüsü” (1995), *Medya Güneşi*, 63:12-13. İlker Aytürk (2020) post-Kemâlist paradigmanın etkisi altında gelişen yakın tarih çalışmalarının “*Türkiye'nin ve Türklerin tarihini, kendilerine ve başkalarına yaptıkları kötülöklere indirgeyen, sadece ve sadece bu nedenle merak edilen ve çalışılmaya değer bulan bir ekol*” yarattığını ve bu ekolün “*Türkleri bir nevi insanlık normalinin dışına itmek, Orta Dünya Orkları gibi kurgulamak*” eğilimine yol açtığını belirtmektedir.

⁶⁹ Helsinki Yurttaşlar Meclisi, 1973'te başlayan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın sonucu olarak ortaya çıkan Helsinki Nihâf Senedi kapsamında 1990'larda çeşitli ölkelerde şubeleri kurulan bir organizasyondur. Türkiye'deki Milliyetler Komitesi 1992'de Murat Belge (Başkan), Çağatay Anadol, Ferhat Kentel ve Ali Bulaç'tan müteşekkildir.

⁷⁰ Murat Belge (Haz.) (tarihsiz), *Kürt Sorunu İçin Barış İnisyatifi*, s. 115.

yönde ivme kazandırmıştır. RP'nin 1994'teki yerel seçim zaferinden itibaren Genelkurmay başta olmak üzere devletin İslâmcılar üzerindeki artan basıncı Refah-Yol hükûmetinin kurulmasından sonra zirveye çıkmıştır. "Post-modern darbe" diye anılan 28 Şubat sürecinin biçimsel olarak meşruiyetini halktan alan bir öznenin devletin şiddet gücüyle tehdit ve tasfiye edilmesi şeklinde cereyan etmesi sol-liberal-İslâmcı yaklaşımını hızlandıracak bir konjonktür yaratmıştır. Refah-Yol'dan sonra da üniversitedeki kadın öğrencilerin türban takmasının yasaklanması ve İslâmcı partilerin kapatılması gibi sert kararlar üzerine belli düzeyde bir "dayanışma" ikliminin oluştuğundan söz edilebilir. Bu kapsamda dergilerde çeşitli yazılar yazıldığı gibi (Erdoğan, 1998; Yayla, 2001) birlikte sokak eylemleri de yapılmıştır.⁷¹ Fakat RP'nin iktidar olduğu dönemde Susurluk skandalıyla ortaya çıkan kirliliğin üzerine gitmekten çekinmesi, hatta Susurluk'a karşı oluşan kamuoyu tepkisine aşağılayıcı bir dille karşılık vermesi RP'nin "sistemle" uzlaşmaya, sistem içerisinde kendisine yer kapmaya çalışan bir parti olarak görülmesine yol açmıştır. Bu dönemde özellikle Ömer Laçiner'in (1996a; 1996b; 1997) RP yönetimini bahsettiğimiz çerçevede eleştiren yazıları dikkat çekmektedir.⁷²

İslâmcı hareketin Millî Görüş'e mesafeli unsurlarından biri olan Fetullah Gülen cemaati de 1990'larda birtakım post-Kemâlist platformları meydana getirmiştir. Nur cemaatinin içinden gelen Fetullahçılar, Türkiye'de RP'ye ve dünyada "radikal İslâm"a karşı oluşan tepkiyi kendileri için fırsata çevirmek istemiş ve özellikle "hoşgörü ve diyalog" kavramlarını ön plâna çıkararak "ılımlı İslâm"ı temsil etmeye çalışmıştır. Bu kuşkusuz sol-liberalizm-İslâmcılık arasındaki ilişkilerin yakınlaştığı bir dönemde cemaatin kendi nüfuz alanını genişletmesi için de elverişli bir tema idi. Bu yöndeki faaliyetler özellikle Gazeteciler ve Yazarları Vakfı üzerinden yapılmıştır. Örneğin vakfın 1995'teki *Hoşgörü Ödülleri* etkinliğine siyaset, sermaye, sanat, spor, basın çevrelerinden çok sayıda kişi katılmış, bunların arasında Cengiz Çandar, Hasan Cemal, Nilüfer Göle, Zülfü Livaneli, Ertuğrul Günay gibi liberal ve sol figürler de bulunmuştur.⁷³ Vakfın 2000'lere de sarkan esas entellektüel çalışması 1998'den itibaren çeşitli kesimlerden insanların birtakım siyasî meseleleri tartıştığı Abant Toplantıları olacaktır. Bu platformlar 1990'lar itibariyle "kapsayıcı" bir çizgide durmakta, örneğin Toktamış Ateş gibi bazı Kemâlist yazarları da

⁷¹ "Solcu dinci ortak eylemi", *Hürriyet*, 07.10.1998; "Grup Yorum: 25. yıldır Anadolu kültüründen beslenen grubun ortak dili ezgiler", *Yeni Şafak*, 05.06.2010.

⁷² Dönemin liberal gazetelerinden *Yeni Yüzyıl*'da ise RP'ye daha 'doğrudan' eleştiriler yapılmıştır. Bkz. (Aydın, 2009: 76).

⁷³ <https://fgulen.com/tr/basindan-tr/kose-yazilari/Murat-Batmankaya-Hurriyet-Hosgoru-Odulleri-Sahiplerini-Buldu> (Erişim: 09.02.2023).

bünyesinde barındırmaktadır. Fetullahçuların örgütlediği bu gibi faaliyetler esas 2000'li yıllarda demokratikleşme ve sivilleşme tartışmalarının merkezine oturacaktır. 1990'lar bağlamında önemli olan, daha önce kayda değer bir "demokrasi" nosyonu bulunmayan ve Soğuk Savaş dönemi Türk sağcılığının genel izlerini taşıyan bir dinî hareketin bir "sivil toplum kuruluşu" vasfıyla kimi sol ve liberal çevrelerde kazandığı meşruiyet ve yeni imajdır. Yukarıda zikredilen kişilerin yanı sıra 1996'da ÖDP lideri Ufuk Uras'ın partisinin kent yoksullarının sosyal ihtiyaçlarını karşılamaya dair hedeflerini "*sol Fethullahçılık*" gibi enteresan bir isimle adlandırması bu bakımdan dikkat çekicidir.⁷⁴ Elisabeth Özdalga (2007) ise doğrudan Fetullah Gülen cemaatini konu alan akademik çalışmalarında cemaatin iktidar hırsından uzak, şiddeti dışlayan, sivil projelere sahip bir hareket olduğu, cemaat üyelerinin özgür irade sahibi bireyler olduğu, cemaatin sivil toplumu güçlendirme potansiyeli taşıdığı gibi sonuçlara varmış, Fetullahçuların eğitim projelerini Osmanlı'daki Evangelist Protestan misyonerlerinin kurduğu Robert Koleji'ne benzeterek cemaatin bir süreç olarak "laikleşme" eğilimi içinde bulunduğunu iddia etmiştir.

Bu dönemde Fetullah Gülen gibi Nur cemaatinin kurucusu Said Nursî de kısmî bir iade-i itibar yaşamıştır. Bu konuda en bilinen eser Şerif Mardin'in (1992) 1992'de İletişim Yayınları'ndan çıkan *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de din ve toplumsal değişim* kitabıdır.⁷⁵ Mardin'in devlet-sivil toplum dikotomisine dayalı tarih okuması önceki bölümlerde anlatılmıştı. Mardin'in bütün eserleri 1990'lı yıllardan itibaren (birkaçı daha önce, 1983'te) *İletişim Yayınları* tarafından yeniden basılmıştır. Bu eserlerde dinin algılanışı yine merkez-çevre veya devlet-sivil toplum eksenindedir. Mardin'e göre Osmanlı'da merkez ile çevre arasındaki "sınır çizgisinde" din bulunur. Örfî-Sultanî hukuka tabi bir şekilde işleyen resmî din örgütünün (merkezin İslâm'ı) karşısında "halk uleması" ve şeriatın koruduğu "sivil haklar" alanı vardır. Tarikatlar gerçek anlamda bir sivil toplumun yokluğunda sivil toplum "benzeri" bir rol üstlenmişlerdir. Kemâlistler büyük bir hata ile dini monolitik bir şekilde algılamış, "halk İslâmı"nı görmezden gelmiştir. Kemâlizm dinin toplum üzerindeki etkisini silmeye yönelmiş, fakat dinin toplum ilişkilerini meşrulaştırıran ve anlamlandıran fonksiyonlarını ele geçirememiştir. Mardin bunu Kemâlizmin felsefeden yoksunluğu, "kuruluşu" ile açıklar. Mardin'e göre kapitalizmin, "hür teşebbüs"ün getireceği bireycilik dinin kolektivizminin yerine geçebilecekken Kemâlistler ekonomiyi kontrol altında tutan bürokratik zihniyetleri neticesinde buna da

⁷⁴ "Biz de sol Fethullahçılık yapacağız", *Cumhuriyet*, 18.02.1996.

⁷⁵ Alpaslan Işıklı'nın bu kitapta Said Nursi'ye eleştirel bir gözle yaklaşılmadığına dair eleştirileri için bkz. (Işıklı, 1998). Bu dönemde *Birikim*'de çıkan ve Said Nursi'yi Che Guevara'ya benzeten ilginç bir yazı için bkz. (Yalsızuçanlar, 1997).

engel olmuşlardır. Dolayısıyla Kemâlizm, Mardin'e göre, başarısız bir projedir (Mardin, 1990; 1991a; 1991b; 1994; 2012). Mardin (1990: 29) tarikatların Batılı manada bir sivil toplumu temsil ettiği konusunda şüphelerini bildirmiş olsa da sol ve liberal kesimler nezdinde dinî hareketlere olumlu bir kredi açtığına kuşku yoktur. Zira Mardin temel bir problem hatta en temel problem olarak ortaya koyduğu merkez-çevre kopukluğunu aşacak bir bütünleşmenin olanağını *“geleneksel kültürün yanlarını içeren kurumlar”*da görür. Ayrıca merkeze karşı halkın çıkarlarını, *“kendini savunma mekanizmalarını”* geçmişte dinî yapıların savunduğunu belirttiği gibi Müslüman Kardeşler ve Millî Selâmet Partisi'ni de bu geleneğin modern temsilcileri olarak zikreder (Mardin, 1990: 17). Said Nursî ile ilgili kitabı dahi tek başına seküler entellektüellerin İslâmcı hareketlere yönelik menfi yaklaşımını tersine çevirebilecek bir çalışmadır. Dolayısıyla Şerif Mardin (sonraki bölümlerde görüleceği gibi) İslâmcıların veya muhafazakâr demokratların kendilerini demokrasi çerçevesinde topluma ve bilhassa sol-liberal kamuoyuna sunmalarını meşrulaştıracak bir dayanak olacaktır.

2.5. ARA DEĞERLENDİRME

1980'lerden sonra Batı'da modernizmi sorgulayan post-modern düşüncenin yükselişi, Soğuk Savaş'ın bitişinin ortaya çıkardığı yenilenme “trendi”, kapitalizmin yeni sermaye birikim rejimi olan neo-liberalizmin piyasa/tüketim/çoğulculuk söylemi gibi faktörlerin etkisiyle devleti ve bilhassa bürokratismi problematize eden eğilimler popüler hâle gelmiştir. Türkiye'de de özellikle 12 Eylül ihtilâlinin büyük bir şiddetle toplumsal muhalefeti ortadan kaldırması benzer bürokratism eleştirisini birincilleştirmiştir. Bu bürokratism eleştirisinin Kemâlizm eleştirisine hatta reddiyesine dönüşmesi ise Türk düşünce hayatında sol ve liberal çevrelerde belli bir düzeyde benimsenmiş olan Asyatik Üretim Tarzı ve Güçlü Devlet Geleneği gibi teorik yaklaşımlar sayesinde kolaylaşmıştır. AÜT/GDG'nin Osmanlı-Cumhuriyet sürekliliği tezi yaygınlaştıkça daha önce Kemâlist Devrim'i yeterli-yetersiz bir tarihsel ilerleme olarak alma eğiliminde olan entellektüel çevreler artık esas “bürokratik-devletçi” geçmişle yaşanması gerektiği, bunun da Kemâlizmi “aşarak” yapılabileceği düşüncesine yaklaşmışlardır. Netice olarak Türkiye'nin entellektüel ortamında demokratikleşmenin, özgürleşmenin, ilerlemenin önündeki temel engelin Cumhuriyet'in kuruluşundan gelen birtakım Kemâlist politikalar olduğu ve çeşitli maksimalist siyasî tahayyüllerden önceki mecburî bir aşama olarak bu otoriter sürekliliğin aşılması gerektiği yönünde bir kanaat hakim olmaya başlamıştır.

Post-Kemâlist paradigma Kemâlizmi tarihselci bir şekilde ele alarak onun “ötesine geçme” yönteminin yerine Kemâlizmi cumhuriyet tarihi boyunca egemen olan otoriter bir siyaset kültürü olarak kodlayarak onu “yıkarak aşma”yı salık vermektedir. Bir başka ifadeyle Soğuk Savaş’ın devlet merkezli Kemâlizmi tek geçerli Kemâlizm tanımı olarak kabul edilmiştir. Kemâlizmin sorgulanması ve sorunların kaynağı olarak işaret edilmesinin ideolojik düzlemdeki iki büyük öznesi ise sol liberalizm ve muhafazakâr demokrasi olmuştur. Sol liberalizm, devleti ele geçirerek sermaye sınıfına karşı kullanmayı hedefleyen devrimci iktidar perspektifinden mahrum kalınan yeni şartların ürünü olan sivil toplumculuğu ve kategorik devlet karşıtlığını Kemâlizme yöneltmiş, muhafazakâr demokrasi ise post-Kemâlist paradigmaya esas olarak küreselleşme döneminde popülerleşen evrensel/küresel normlarla yeni bir ilişki kurarak klasik Kemâlizm eleştirilerini yenilemek suretiyle katkı yapmıştır. Akademi ve yayıncılıkta “kültürel hegemonya” mevkiinde olan sol liberalizm (veya “sol ve liberalizm”) teorik olarak post-Kemâlizmin öncü metinlerini kaleme alırken teorik katkısı sınırlı olan muhafazakâr demokrasi siyaset sahnesindeki etkinliğini ve iktidara erişme kabiliyetini arttırdıkça esas işlevini yerine getirecek yani post-Kemâlist tezleri hayata geçirmeye başlayacaktır.

3. BÖLÜM

2010 ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİNE GİDERKEN TÜRKİYE: POST-KEMÂLİZMİN BAHARI

1980'lerden sonra yaygınlaşan post-Kemâlist paradigma sol liberalizm ve muhafazakâr demokrasi üzerinden siyasî ve entellektüel alana kök salarken 2000'li yılların koşulları bu paradigmanın daha fazla olgunlaşmasını ve radikalleşmesini mümkün kılmıştır. Normatif niteliğinin dışında nicelik olarak “büyük” dönüşümlerin AKP tarafından gerçekleştirildiği bu yıllarda post-Kemâlizm belirli dergilerden ve siyasî çevrelerden taşarak kamusal tartışmanın ana akım mecralarında kendisine çok geniş bir yer bulmuştur. Medya ve siyasette, birtakım iç çelişkileri de barındıran işbirlikleri ve gevşek ittifaklar şeklinde gözlemlenen post-Kemâlizm için 2010 tarihi, bu iç çelişkilerin henüz yeterince su yüzüne çıkmadığı veya Kemâlizm “sonrası” döneme ertelendiği bir zaman noktasıdır. Bu noktada demokrasi için Kemâlizmi “aşma” bilinci çeşitli kesimler tarafından AKP'nin Türkiye'yi kapitalizmin çıkarlarına göre ve emekçi halkın aleyhine şekillendirdiği, Türkiye'yi otoriterleştirdiği, sol ve liberal değerler bakımından ilerici değil gerici bir işleve sahip olduğu yönündeki uyarılara kıyasla daha fazla ikna edici bulunmaktadır. Bu bölümde, 12 Eylül 2010 tarihli Anayasa Değişikliği Referandumu konusunda “Yetmez Ama Evet” terkihiyle ifade edilen tutumun ortaya çıkışında Kemâlizmin, demokrasi-Kemâlizm ilişkisine dair görüşlerin, post-Kemâlist paradigmanın rolünü inceleyeceğim.

AKP'li Yalçın Akdoğan'ın (2003: 52) önceki bölümde zikredilen kitapçığında son dönemde dünya genelinde muhafazakârlığın sosyalizm ve liberalizmle yakınlaşmasından söz edilmiş, geleneğin “modern” bir şekilde inşa edilmesi perspektifi savunulmuştu. 2002'de başlayan AKP iktidarı döneminde bu perspektife uygun bir şekilde bazı sosyalistler ve liberaller, muhafazakâr bir partinin “demokratikleşme” iddiasıyla yürüttüğü birtakım politikalara eklenenecektir. 12 Eylül'den AKP iktidarına kadar geçen kabaca 20 yılda Türkiye'nin solcuları ve liberalleri üzerinde hegemonya kuran post-Kemâlist paradigma zaten Türkiye'ye demokrasinin ancak Kemâlizmin eleştirilmesi, aşılması, tasfiye edilmesi ile gelebileceğini varetmekteydi. 2000'li yılların aşığıda detaylandırılacak koşulları bu bakış açısını güçlendirecektir.

AKP ile sol-liberal aydınlar arasında bağların kurulduğu alanlara geçmeden önce bu etkileşimin “pragmatik” boyutuna dikkat çekmek istiyorum. “*Mümkün olanın felsefesi*”

(Kırık ve Morva, 2016: 43 vd.) pragmatizmin, bir siyasî strateji olarak, belirli (kısmî) politik hedeflere varmak için temel teorik-ideolojik ilkelerden taviz vermeyi kabullenme tutumu olduğu söylenebilir. Pragmatizm Kurtuluş Kayalı'ya (2001: 23 vd.) göre Türk düşünce hayatının genel karakteridir, Türk aydını güncel problemlere "tutkunluğunun" bir sonucu olarak, özellikle 1960'lardan sonra kendisini bir siyasî parti "tercihine" "mahkûm" hissetmektedir. Yalçın Küçük (1987: 12-126) ise Türk aydınının "*yalnızlık korkusu*" denen bir hastalıkla malûl olduğunu, Türk aydınında kitleselleşmeye, "*büyük sayılara*" yönelik bir "fetiş" in var olduğunu, özellikle 1960'lardan itibaren "aşamacılığın" Türk aydınının belirgin özelliklerinden biri hâline geldiğini ve bu kapsamda çeşitli akımları "uyumlu" hâle getirmeye çalıştığını iddia etmektedir. Bu bağlamda, AÜT/sivil toplum tezlerinin etkisiyle bürokrasiye karşı konumlanan ve bürokrasiyi de Kemâlizme özdeşleştiren sol-liberal-demokrat çevreler, İslâmcı veya muhafazakâr-demokrat hareket hakkında belirli kuşkulara sahip olsalar dahi pragmatik bir biçimde AKP'nin politikalarına eklenilebilmişlerdir. Bunun "pratik" sebebi AKP'nin güçlü bir oy oranı ve meclis çoğunluğu ile iktidarı elinde bulundurmasıydı. ANAP iktidarından (1983-1991) sonra kırılğan yapılı ve kısa süren koalisyon dönemlerini yaşayan Türk siyasetinde uzun süre sonra 2002'de bir parti tek başına iktidar mevkiine gelmişti, üstelik bu parti Kemâlizme karşıt/muhafif bir gelenekten doğan bir partiydi. Bu da çeşitli siyasî ve entellektüel çevrelere yayılmaya başlayan post-Kemâlist paradigma için kendi iddialarını ve beklentilerini hayata geçirme ihtimâli demektir. 2002 yılından post-Kemâlizmin "iktidara gelmesi" olarak bahseden İ. Aytürk (2015) de meselenin bu pragmatik boyutuna dikkat çekmektedir. Buna göre bahsi geçen sol ve liberal aydınlar 2002'den sonra artık fikirlerinin halkın geniş kesimleri tarafından benimsenmemesi probleminden kurtulmuş olduğunu düşünmeye başlamıştır. Böylece hem normatif olarak hem nicelik olarak güçlü bir demokratikleşme süreci mümkün olacaktır.

Öte yandan 2002 Genel Seçimleri yalnızca iktidar partisi bakımından değil parlamento muhalefeti bakımından da Kemâlizm tartışmalarını tetikleyebilecek bir ortama yol açmıştır. Bu seçimde iki parti parlamentoda grup kurabilmiş, bu partiler de Cumhuriyet'in kurucu partisi (CHP) ile kurucu dönemin değerlerine muhalif olan İslâmcı siyasetin kabuk değiştirmiş temsilcisi olan parti (AKP) olmuştur. Dolayısıyla siyasetin yeni denkleminde ideolojik kimliğini Cumhuriyet'in kuruluş dönemiyle, bir başka ifadeyle Kemâlizme kurduğu ilişki üzerinden inşa eden iki parti ön plândadır. Takip eden yıllarda siyasetin en yüksek kurumsal organı olan TBMM'de iktidar partisi AKP ile muhalefet partisi CHP arasında yaşanan rekabet bu iki parti dışındaki aktörlerin siyasî stratejilerini de etkilemiş,

dönüştürmüş, kamuoyunu AKP-CHP dikotomisinde veya Kemâlizm ile post-Kemâlizm dikotomisinde taraf seçmeye zorlamıştır.

İslâmcı veya muhafazakâr demokrat, nihayetinde AKP'nin sağcı bir parti olması ve siyasî iktidar mevkiinde bulunması sol ve liberal çevrelerin ideolojik söylemi açısından ilk bakışta eleştirel bir pozisyonu akla getirirken post-Kemâlist perspektif tabloyu tersine çevirmektedir: Türkiye'nin tek parti döneminde "kuruluşu" açısından bakıldığında AKP muhalefet, CHP ise iktidar partisi olarak görülmektedir.⁷⁶ AKP kuruluştan beri süre gelen ve demokrasinin önünde engel teşkil eden Kemâlist yapıyı değiştirmeye aday, CHP ise bu yapıyı sürdürmek isteyen bir partidir.

AKP'nin meclisteki neredeyse üçte iki oranında çoğunluğuna rağmen yüksek bürokraside azınlık durumunda olması, daha doğrusu AKP ile yüksek bürokrasi arasında uyumlu çalışmaya engel teşkil edecek düzeyde bir ideolojik mesafenin bulunması AKP'nin "iktidar" olduğu ama "muktedir" olamadığı şeklinde bir kanaati meydana getirmiş, 2002-2007 döneminde hem AKP çevrelerinde hem muhalefet çevrelerinde zaman zaman bu tip değerlendirmeler yapılmıştır (Güven, 2006; MHP, 2005: 7 vd.; Metiner, 2003; Tamer, 2007).⁷⁷ Nitekim bu dönemde AKP'nin yaptığı birçok kanun Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından veto edilmiş veya Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir. Daha önemlisi 28 Şubat sürecinde olduğu gibi ordunun iktidara doğrudan veya dolaylı olarak müdahale etme ihtimâli gündeme gelmiştir. Bu ihtimâl, Ertuğrul Özkök'ün (2002) seçimin ertesi günü yayınlanan köşe yazısından öğrendiğimiz üzere daha 2002 Genel Seçimleri'nin akşamında Hürriyet Gazetesi'nin yazı işleri toplantısında bir "şaka" olarak konuşulduğu gibi Cumhuriyet Gazetesi'nin sansasyon yaratan "*Genç Subaylar Tedirgin*" manşeti⁷⁸ gibi çeşitli vesilelerle kamuoyunun gündemine gelmiştir. 2007 yılındaki Cumhurbaşkanlığı Seçimi sürecinde TSK'nın internet sitesinde ordunun seçime dair beklentilerinin de yer aldığı ve medyanın "e-muhtıra" olarak adlandırdığı bildirinin yayınlanması askerî darbe söylentilerini arttırmıştır. Aynı yıl Ümraniye'de bir gecekonuda 27 adet el bombası bulunmasıyla başlayan Ergenekon soruşturması/davasası ve onu takip eden diğer "darbe" davalarıyla birlikte resmen "ordunun AKP'ye karşı tasarladığı askerî darbe girişimleri" yargılanmaya başlamıştır.

⁷⁶ Ahmet İnsel'in (2010) ifadesiyle, CHP "*demokratik parlamenter rejim çerçevesinde muhalefette ama askerî-sivil bürokratik vesayet rejimi çerçevesinde iktidarda*".

⁷⁷ *TBMM Tutanak Dergisi*, 22. Dönem, 120. Cilt, 4. Yasama Yılı, 105. Birleşim, 23.05.2006, s. 415.

⁷⁸ "Genç Subaylar Tedirgin", *Cumhuriyet*, 23.05.2003.

Özetle AKP'nin iktidara gelmesi post-Kemâlist paradigmayı benimseyen sol ve liberal çevreleri kendisiyle pragmatik bir ilişki kurmaya sevk etmiştir. AKP sistemin "asıl sahibi" olan "Kemâlist bürokrasi" karşısında görece zayıf, ama yüzde 34 oy oranı ve meclisteki üçte ikilik çoğunluğu (2007 Genel Seçimleri'nden sonra yüzde 46 oy ve mecliste yüzde 62 çoğunluk) sayesinde bu yapıyla mücadele etme olanağı olan, üstelik meşruiyetini seçmenden yani halktan alan bir aktördür. Bu bakımdan AKP'nin (Kemâlist çevrelerde genellikle "şeriat" üzerinden dile getirilen) otoriter bir yapı kurma olasılığından çok AKP'ye karşı konumlanmış bürokratik yapının otoriterliği gerçekçi bulunmuş, neticede AKP'nin bu bürokratik otoriter yapıya karşı mevzi kazanacağı hamlelerinde demokratikleştirici potansiyelin mevcut olduğu iddia edilerek bu hamlelere -zımnen, kerhen veya güçlü şekilde- destek verilmiştir.

AKP'nin güç arttırma hamlelerinin subjektif veya objektif olarak demokratikleşmeye hizmet edeceğine dair iyimserliğin ve bu bağlamda 2010 Referandumu'na verilen desteğin oluşmasında etkili olan siyasî gelişmeleri "Batı ile entegrasyon", "kimlik açılımları ve geçmişle yüzleşme" ve "askerî vesayeti yıkma" olmak üzere üç başlıkta ele alacağım.

3.1. BATI İLE ENTEGRASYON

Post-Kemâlist paradigmanın entellektüel hegemonya tesisi küreselleşmeye paralel olarak gelişmiştir. Türkiye'de 1980 öncesinde sol ve İslâmcı sağ siyaset AB/AET/Ortak Pazar üyeliğine -biri iktisadî diğeri kültürel gerekçelerle- karşı iken 1980 sonrasında bu durum tersine dönmüştür. Solun bazı kesimleri ve muhafazakâr demokratların yanı sıra henüz bağımsızlaşan liberal-demokrat fikir çevreleri de AB üyeliğini net bir şekilde desteklemiştir. AB'nin giderek kurumsallaştığı, Maastricht, Kopenhag gibi "kriterleri"ni ilan ettiği ve "ilerleme raporları"ni yayınladığı 1990'lı yıllardan sonra AB üyeliği veya genel olarak Batı ile ilişkiler Türkiye'de demokrasinin temel güvencesi olarak görülmeye başlanmıştır. Esasında Soğuk Savaş döneminde Batı Blokunun ve sağcı ideologların "hür dünya-demir perde" dikotomisinden farksız olan bu kanaat, Türkiye'deki yasaların AB müktesebatına uygun hâle getirilmeye başlanması ve 1989 itibarıyla Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne "zorunlu yargı yetkisi" tanınmasıyla yeni bir kurumsal çerçeve kazanmıştır. 2000'li yıllara gelindiğinde demokrasinin önündeki engelin ulus-devlet ve laiklik gibi Kemâlist politikalar, demokrasinin güvencesinin ise Batı'nın taleplerine/değerlerine/kriterlerine riayet etme yükümlülükleri olduğuna dair bir düşünce hem solda hem sağda önemli bir ağırlık kazanmıştır.

3.1.1. Sol AB'cilik

Meseleyi sol açısından ele aldığımızda partilerin ve çevrelerin Türkiye'ye dair benimsedikleri toplumsal-tarihsel teorilerin onların AB'ye yaklaşımlarını etkilediğinden söz edilebilir. Devlet-sivil toplum ikiliği üzerinden yapılan bir Türkiye okumasının, tarihsel ilerlemenin ve demokratikleşmenin gereği olarak otoriter/Kemâlist devlet geleneğini dönüştürecek AB "çıpasına" sahip çıkması beklenebilir. Tarihsel işleyişi sınıf dinamiğinde gören bir bakış açısı ise AB'yi kapitalizmin doğum yeri ve hegemon coğrafyası olan Batı'nın yine kapitalizmin (üstelik, neo-liberal paradigmanın inşasıyla ve reel sosyalizmin çöküşünün ardından rakipsiz kalmış ve gemi azıya almış bir kapitalizmin) çıkarlarına göre yani emekçilerin aleyhine işleyen bir siyaset mekanizması olarak değerlendirecektir. Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi ilk grubun öncülerinden olan Murat Belge, AB konusunda da solun en iştahlı figürlerinden biri olmuştur. Belge (2003) AB'yi küreselleşmenin ve demokratikleşmenin bir parçası olarak görürken bunun karşısına kâh "Sovyetik" kâh "faşizan" sıfatıyla beraber kullandığı "izolasyonizmi" ve milliyetçiliği koymaktadır. Metin Çulhaoğlu (2000) da 2000'de yaptığı bir kategorizasyonda solda AB'ye müspet yaklaşanların küreselleşmeyi kaçınılmaz bir zorunluluk olarak algıladığını ve bunun dışında kalmanın despotizmi üreteceğini düşündüklerini belirtmektedir.⁷⁹ Mehmet Uğur'un (2009) değindiği gibi solda parti çevreleri AB'ye negatif yaklaşırken partilerden bağımsız fikir çevreleri tam tersi bir eğilime sahiptir. 2000'lerin sosyalist partileri TKP ve EMEP (ve İP⁸⁰), AB'nin genişlemesini kapitalizmin ve emperyalizmin nüfuz alanını arttırması olarak değerlendirirken bu dönemde hâlâ eklektik bir söyleme sahip olan ÖDP'deki "Emeğin Avrupası" yaklaşımı daha ılımlı bir noktada durmaktadır (Güneşli, 2001; Falakoğlu, 2005; Koç, 2004; İnsel, 2002).⁸¹

Partilerden bağımsız fikir çevrelerinde ise AB'yi dünya kapitalizminin ve sermaye sınıfının tahakküm alanını genişletme çerçevesinde değil Kürt meselesi, bireysel haklar,

⁷⁹ Çulhaoğlu AB yanlısı solu da ikiye ayırmakta, devrimci olmayan kesim için *Birikim* Dergisi'ni, devrimci kesim için ÖDP'deki "emeğin Avrupası" yaklaşımını örnek göstermektedir.

⁸⁰ Aydınlik hareketi 1970'lerden beri sol siyasette dosttan çok düşmana sahip olmuş bir gelenek olup 2000'ler itibariyle sosyalist sol içindeki tartışmalarda genellikle "içeriden" sayılmamakta ve muhatap alınmamaktadır.

⁸¹ "Emeğin Avrupası'nın Takipçisiyiz", Özgürlük ve Dayanışma Partisi, 07.10.2004, <https://portal.odp.org.tr/emeğin-avrupasının-takipçisiyiz/> (Erişim: 09.02.2023); "AB teselli verdi", *Evensel*, 07.10.2004. TKP ve EMEP başta olmak üzere sosyalist parti ve örgütlerin AB karşıtı bildirisi için bkz. "AB karşıtlarından bildiri atağı", *Hürriyet*, 03.07.2002.

bürokratik-oligarşik devlet yapısını zayıflatma gibi “demokratikleşme” hedefleri içinde değerlendiren yaklaşımlara yer verilmektedir. Hatta bu kesimde AB sosyal-sınıfsal haklar bakımından da müdafaa edilmektedir. Örneğin *Birikim* Dergisi’nde Aziz Çelik tarafından yazılan yazılarda AB sürecinin işçi sınıfı için yeni kazanımları ortaya çıkarabileceği, sürecin dışında kalmaktansa Avrupa içindeki neo-liberal ve “sosyal korumacı” kanatların birbirleriyle mücadelesine dahil olmak gerektiği savunulmuştur (Çelik, 2004a; 2004b; 2005).

AÜT tezinin 1980 sonrasındaki önemli temsilcilerinden Çağlar Keyder (1989; Islâmoğlu ve Keyder, 1977) 2003’te İletişim Yayınları’ndan çıkan kitabında, “devlet merkezli” yapının yarattığı siyasî elitlerin sınıf çatışmalarını engellemeye ve liberalizmi karalamaya çalıştığını, ancak 1990’larla birlikte “devletin hegemonyasını kırmak” isteyen toplumsal grupların AB’yi bir fırsat olarak gördüğünü belirtmektedir. Buna göre burjuvazi bu dönemde devletin gölgesinden kurtulmaya başlayarak AB’ye yönelmiştir. Keyder’e (2005: 225 vd.) göre burjuvazinin yanı sıra AB’ye yönelen diğer gruplar şunlardır:

1990’ların sonlarından itibaren, İslâmcı ve Kürtçü hareketler, insan hakları savunucuları ve daha genel olarak, sivil toplumun güçlendirilmesi için çalışan gruplar, adaylık statüsüne kavuşulmasını sağlayacak Avrupa Birliği koşullarının hızlı bir biçimde yerine getirilmesini savundular. Ülkedeki en görünür ve örgütlü iki hareket olan Kürtçülük ve İslâmcılık’taki bu tutum değişikliğinin yanı sıra, 1980’lerde çoğunluğu itibarıyla Üçüncü Dünyacı çizgide yer alan sol entelijansiya da, liberal, Avrupa tipi bir sosyal demokrasiyi benimsedi ve ateşli bir Avrupa taraftarı oldu.

Yine bu dönemde İletişim’den çıkan bir kitapta Cengiz Aktar (2003), Türkiye’nin “*tarihi yapısal nedenlerden dolayı değişimini kendi başına yapmaya muktedir bir ülke*” olmadığını ve “*AB dinamiğinin bireyi ve toplumu dönüştürecek güçte*” olduğunu savunmakta ve kamuoyunda AB’ye destek sağlamak için “liberal sol ve liberal sağın” daha aktif bir şekilde çalışması gerektiğini dile getirmektedir.⁸² Aktar aynı zamanda *Avrupa Hareketi 2002* adlı bir imza kampanyasına da öncülük yapmıştır. Kamuoyunda AB’ye olan desteği arttırmaya yönelik bu çalışmanın diğer “girişimcileri” arasında Mehmet Altan, Eser Karakaş, Ali Bayramoğlu, Can Paker, Neşe Düzel gibi sol-liberal-demokrat yazarlar da yer almıştır.⁸³

Özetle, tarihsel-toplumsal analiz biçimi ilgili konudaki siyasî tercih ve tutumları belirlemektedir: Eğer Osmanlı’dan gelen ve Cumhuriyet döneminde yeni değerlerle

⁸² C. Aktar’ın bu gerekçesi Sadrazam Keçecizade Fuat Paşa’ya atfedilen “*Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukardan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye imkân yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir.*” sözlerini anımsatmaktadır. Bkz. (Akşin, 2007: 28).

⁸³ avrupahareketi2002.org.

pekiştirilen siyasî-bürokratik yapı sebebiyle Türk toplumu kendi kaderini eline alamamakta ve üretici güçler tarihi ilerletmemekte ise dışarıdan bir gücün müdahalesiyle bu bürokratik-devletçi yapının zayıflatılması ilerici bir sonuç yaratacaktır. Dolayısıyla Batı'nın, bilhassa da AB'nin Türkiye üzerindeki etkisinde demokratikleştirici, özgürleştirici bir potansiyel bulunmaktadır.⁸⁴

3.1.2.AKP-Batı İlişkileri

Sol-liberal-demokrat çevrelerde Batı'ya yönelik bakışın pozitif yönde değişmeye başladığı bu dönemde kurulan AKP de Millî Görüş'ün Batı karşıtı "radikalizm"ini terk etmiş "ılımlı" bir "muhafazakâr demokrat" parti olarak ortaya çıkmıştı. AKP'nin 2002 Genel Seçimleri'yle iktidara gelmesi Batı'nın, bilhassa ABD'nin jeopolitik hedefleriyle de örtüşmekteydi. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgâliyle birlikte ABD ile SSCB arasındaki yumuşama (detante) döneminin bittiği 1979 yılından sonra ABD hükûmetleri "komünist rejimlere" karşı mücadele eden (Afganistan'daki cihatçılar dahil olmak üzere) çeşitli grupları özgürlük savaşçıları olarak tanıyıp desteklemiş, SSCB'nin çözülüşünden sonra ise Orta Doğu'da daha aktif bir rol almaya başlamıştır. 11 Eylül 2001'de New York'ta İkiz Kuleler'e yapılan İslâmci terör saldırısını takiben ABD dış politikası bu kez radikal İslâmci terör ve onu besleyen totaliter rejimlerle mücadeleye odaklanmıştır (Jones vd., 2008: 53). Bu kapsamda Batı kamuoyunda radikal İslâm'a karşı ılımlı İslâm'ın desteklenmesine ve böylece Orta Doğu'da yerel-kültürel değerlerle Batılı demokratik kurumların uzlaştırılmasına yönelik görüşler öne çıkmaya başlamıştır (Pipes, 2002; Nasr, 2005)⁸⁵ Bu eğilimin ünlü temsilcilerinden eski CIA görevlisi Graham Fuller (2004: 129) da 2003 yılında yazdığı *Siyasî İslâm'ın Geleceği* kitabında 11 Eylül'den sonra radikal İslâm ile ılımlı İslâm şeklinde bir ayrımın belirginleştiğini söylemekte ve Türkiye'de ılımlı İslâm'ı

⁸⁴ Burada muhtemel bir yanlış anlamayı peşinen gidermek için AÜT tezinin Türkiye'deki öncülerinden İdris Küçükömer'in Batı'nın Türkiye üzerindeki etkilerinde ilerletici bir misyon görmediğini belirteyim. Tam tersine Küçükömer "Batıcı-laik bürokratların" üretici güçlerin gelişimini engelleyip sadece kültürel kurumları ithâl ederek toplumu laiklik-İslâmçılık kavgasına sürüklediğini ve bundan emperyalizmin faydalandığını yazmıştır. Bkz. (Küçükömer, 1969: 93). AÜT tezinin Osmanlı'nın kapitalistleşmemesini emperyalizme değil de içsel faktörlere dayandırmasının anti-emperyalizm açısından bir zaafiyet olduğu iddia edilebilecekse bile (Akkurt, 2020: 243) 1987'de ölen Küçükömer'de 2000'lerdeki AÜT'çü popüler yazarlardaki gibi bir Batı algısı yoktur. Kurtuluş Kayalı (2007) da son dönemde Küçükömer'i yakın tarih ve sivil toplum konusundaki yazıları nedeniyle popülerleştiren çevreler için onun anti-emperyalist duruşunun bir problem olduğunu ve bu yönünün "üstünün örtüldüğünü" belirtmektedir.

⁸⁵ U.S. Government Printing Office, "The Greater Middle East Initiative: Sea Island And Beyond", 02.06.2004.

temsil eden AKP ve Nurcu/Fetullahçı hareketin bu ılımlı niteliğine rağmen “radikal laik” elitler tarafından tehdit olarak algılanmasını eleştirmektedir.

Bu bağlamda Batı ile iyi ilişkiler kurması beklenebilecek AKP daha iktidara gelmeden bu ilişkileri kurmaya başlamıştı. Örneğin 2002'nin Ocak ayında yani henüz ortada bir erken seçim ilanının bile olmadığı bir zamanda yapılan Dünya Ekonomik Forumu (New York) toplantısına Türkiye'den iki bakan dışında beş ay önce kurulan (fakat seçim anketlerinde önde gözüken (Küçükşahin, 2002)) AKP'den Tayyip Erdoğan ve Abdullah Gül de davet edilmişti ve AKP heyeti eski CIA görevlileri, emekli büyükelçiler, etkili think-tank kuruluşları dahil olmak üzere çeşitli çevrelerle görüşmüştü (Küçükşahin, 2002; Sazak, 2002). AKP iktidara geldikten sonra hem ABD ile uyumlu bir dış politika izlemiş (Oran, 2012: 147) hem de AB'ye üyelik yönünde kararlı adımlar atmıştır. 1999'da Ana-Sol-D hükûmetinin başlattığı “reformlar” AKP döneminde devam etmiş, 2004'teki Avrupa Konseyi Brüksel Zirvesi'nde tam üyelik için müzakerelerin başlatılmasının kabul edilmesi Türkiye'de ulusal bayram havasında kutlanmıştır.⁸⁶ Dış politikadaki çeşitli anlaşmazlıklara⁸⁷ rağmen AKP, Batı ile iyi ilişkiler kurmaya özen gösteren bir politika izlemiştir. 2003'te 1 Mart tezkeresinin reddine cevap olarak değerlendirilen “çuval olayı”ndan⁸⁸ sonra Erdoğan'ın ABD'ye nota verilmesine dair talepleri “*Ne notası veriyorsun, müzik notası mı?*” diye yanıtlaması⁸⁹ ve 2006'da Erdoğan'ın danışmanı Cüneyd Zapsu'nun ABD'de yaptığı bir konuşmada ABD'lilere Erdoğan'ı “*deliğe süpürmemeleri*”, bunun yerine onu “*kullanmaları*” yönünde çağrı yapması,⁹⁰ gösterilen “özen”in büyüklüğü bakımından dikkat çekici örneklerdir.

Benzer şekilde Batı ülkelerinde de en azından 2009'daki “eksen kayması” tartışmalarına kadar olan süreçte AKP hakkında iyimser bir görüş hakim olmuştur. Farklı ülkelerin ve ülkelerde farklı siyasî kanatların farklı tutumları mevcut olmakla birlikte özellikle Türkiye-AB Karma Parlamentosu Eşbaşkanı Joost Lagendijk (2006) bu dönemde AKP'nin “demokrasi, değişim ve reform yanlısı” tavrını destekleyen, CHP'yi ise AKP'nin laikliğe

⁸⁶ “Bayramınız kutlu olsun”, *Milliyet*, 19.12.2004.

⁸⁷ Kıbrıs'taki Türk askerî varlığı, İran'a yönelik yaptırımlar ve Filistin (Hamas) gibi konulardaki görüş ayrılıkları, ABD'nin Irak Savaşı'nda Türk hava sahası ve üslerini kullanmasına dair 1 Mart 2003 tarihli tezkerenin TBMM'de yeterli sayıda kabul oyuna ulaşamaması, AB içinde Almanya ve Fransa başta olmak üzere çeşitli ülkeler tarafından Türkiye için üyelik yerine “imtiyazlı ortaklık” formülünün benimsenmesi vb.

⁸⁸ 4 Temmuz 2003'te Irak'ın Süleymaniye ilinde Türk Özel Kuvvetler mensubu 11 askerin ABD askerlerince derdest edilmesi ve kafalarına çuval geçirilmesi hadisesi.

⁸⁹ “Bayramınız kutlu olsun”, *Hürriyet*, 08.07.2003. Erdoğan bu yıllarda ana muhalefet partisi CHP'nin ABD aleyhtarı olmasını “talihsizlik” olarak ifade etmektedir. Bkz. “CHP'nin ABD karşıtı olması talihsizlik”, *Hürriyet*, 08.06.2005.

⁹⁰ “Kullanın”, *Milliyet*, 12.04.2006 .

tehdit olduğuna dair yanıltıcı ve paranoyak korkular yaydığı için eleştiren bir tavır içindedir.⁹¹ 2003 yılında AP Dış İlişkiler Komitesi Raportörü Arie M. Oostlander'in AB'ye sunmak üzere Türkiye hakkında hazırladığı rapor taslağında yer alan "milliyetçi ve din karşıtı" Kemâlizmin AB'ye üyeliğe engel olduğu, Kemâlizmin esas alınmadığı yeni bir anayasa yapılması gerektiği, Türkiye'deki "katı laiklik" anlayışının AB değerleriyle çeliştiği yönündeki görüşler basına sızmış, bazı AP üyeleri dahil olmak üzere çeşitli kesimlerden gelen tepkilerden sonra söz konusu ifadeler yumuşatılmıştır.⁹²

İhsan Dağı (2008b) 2008'de yazdığı bir yazıda Batı'nın Türkiye ve Kemâlizm algısının son yıllarda değişmeye başladığını belirtmektedir. Dağı'ya göre bunun birinci sebebi son yıllarda yaşanan siyasî gelişmelerle birlikte Kemâlistlerin militan laiklik yanlısı, otoriter, Batı karşıtı, dışa kapanmacı, merkezîyetçi bir çizgide, muhafazakâr demokratların ise reformist, değişime açık, AB yanlısı olduğunun ortaya çıkmasıdır. İkinci sebep ise bilginin üretiminde ve dolaşımında Kemâlist "tekel" in kırılmasıdır. Bir başka deyişle Dağı, Türkiye'deki entellektüel ortamda ülkedeki sorunların kaynağını Kemâlizmde arayan 1980 sonrası hakim eğilimi işaret etmektedir. Dağı'nın ifadesiyle *"Artık Türkiye siyaseti üzerine yapılan araştırmalarda 'post Kemalist' bir perspektif çok belirgin. Neden? Çünkü daha açıklayıcı."* Dağı (2009a) 2009'da yazdığı benzer içerikli bir yazıda da AB'nin İlerleme Raporlarında Ergenekon davasına verilen desteği Batı'nın Türkiye'ye dair algısında Kemâlizmin olumsuz bir imgeye dönüşmesinin örneği olarak zikretmektedir.

İ. Dağı'nın idealize edilmiş bir Batı varsayımına indirgediği "algı değişikliği" sınıfsal perspektifle ele alındığında ise Batı kapitalizmi ile AKP arasındaki pragmatik ilişkiler ortaya çıkmaktadır. Zira 1983'ten 1991'e kadar tek partili hükûmetlerle yürütülen neo-liberal iktisadî dönüşüm 1991'den sonra kısa ömürlü koalisyon hükûmetleri ve siyasî krizlerle geçen 10 yıllık bir istikrarsızlık dönemine girmiştir. Batı ile uyumlu bir partinin güçlü bir oy oranı ile tek başına iktidara gelmesi, bu istikrarsızlığın neo-liberal politikalar açısından yarattığı hegemonya krizini (Biçen, 2020: 81) aşmak için önemli bir fırsat olacaktır. Nitekim bir önceki hükûmet döneminde 2001 iktisadî krizinden sonra Dünya Bankası'ndan paraşütle Bakanlar Kurulu'na indirilip bir dizi iktisadî "reform" yapan Kemal Derviş'in ekonomi programı AKP döneminde devam ettirilmiştir. Önceki hükûmet

⁹¹ "Joost Lagendijk: Avrupa hem CHP'yi hem de AK Parti'yi anlamakta zorlanıyor", *Yeni Şafak*, 20.04.2009; Lagendijk'in AKP'ye açılan kapatma davası ile ilgili bir yazısının başlığı "The State Versus The People" yani "Halka Karşı Devlet"tir. Bkz. (Lagendijk, 2008).

⁹² "AB'ye göre Kemalizm Türkiye'nin yolunu tıkıyor", *Hürriyet*, 21.03.2003; "Oostlander Raporuna Sert Eleştiriler", *VOA Türkçe*, 29.03.2003; "Report on Turkey's application for membership of the European Union", *European Parliament*, 20.05.2003 https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-5-2003-0160_EN.html (Erişim: 09.02.2023).

döneminde IMF ile yapılan ve 2004'te süresi dolan stand-by anlaşması 2005'te yenilenmiş, 1990'larda özelleştirme kapsamına alınıp bir türlü satılamayan kamu işletmeleri özelleştirilmiş, İş Kanunu'nda yapılan değişikliklerle emek piyasasının esnek, güvencesiz, taşeron nitelikleri derinleştirilmiştir (Altıok, 2007). Korkut Boratav'a (2013: 449) göre *"1998'den beri, Türkiye politikasının gündemine sermayenin sınırsız tahakkümünü hayata geçirmeyi hedefleyen bir yeni program adım adım uygulanmaktadır. AKP de bunun kararlı bir sürdürücüsü olmuştur."*

3.1.3. Sol-Liberal Çevrelerde AKP-AB Tartışmaları

AKP ile Batı arasındaki uyumlu ilişki Batı'yı demokrasinin teminatı olarak gören sol-liberal çevreler için kuşkusuz olumlu bir referans idi. Fakat post-Kemâlist aydınların bu ilişki üzerinden AKP ile eklemlenmesi sadece mekanik ve "ajanvari" bir Batı sempatisiyle değil daha geniş bir perspektifle, yukarıda bahsedilen "iktidar yorumu" ile anlaşılabilir. Devlet-sivil toplum tezleri çerçevesinde Kemâlizmin "gerçek iktidar" mevkiinde görüldüğü bir ortamda ayrıca Kemâlist çizgideki çeşitli sosyal ve siyasî hareketlerin AB'ye eleştirel bakan hatta Batı karşıtı bir çizgiye oturması post-Kemâlist aydınlar için kendi tezlerini teyit eden bir gelişme olmuştur. Bu bakış açısına göre Türkiye'yi demokratikleştirecek ilkeler ve müesseseler manzumesi olan AB'ye karşı konumlanan devletçi Kemâlistlerin demokratikleşmenin önündeki temel engel olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır. AB sürecini eleştirel fakat son kertede destekleyici bir tavırla izleyen Genelkurmay ve CHP'nin dışında özellikle 1990'ların sonundan itibaren "ulusalcılık" adıyla tebarüz eden yeni Kemâlist akım AB'yi emperyalizmin bir parçası olarak görmüş ve AB'ye üyelik sürecini Türkiye'nin ulusal çıkarlarından taviz verme süreci olarak nitelendirmiştir (İlhan, 2005; Manisalı, 2006; Dikbaş, 2007).⁹³ Bu bağlamda şekillenen önemli "saflaşma anları"ndan biri 2004 yılında Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan'ın adıyla anılan Annan Plânı Referandumu'dur. Kıbrıs'ta Türk ve Rum yönetimlerinin Rum tarafı lehine bir denge içinde birleştirilmesini öngören teklif referanduma giderken Kıbrıs "davasının" lideri Rauf Denktaş'ın da dahil olduğu ulusalcı-Kemâlist çevreler "hayır"ı desteklemiş, AB desteğini takibin yanı sıra Türk milliyetçiliği ile aynı çizgiye "düşmeme" refleksiyle de hareket eden kimi sol-liberal çevreler "evet"i destekleyerek AKP ile aynı

⁹³ 2002'de yayınlanan bir imza kampanyası iktisadî vurguları da içermekle beraber esas olarak AB sürecinde toprak bütünlüğü, ulusal kimlik ve jeopolitik konularda taviz verildiğinden söz etmekteydi. Bu bildiri de milliyetçi-ülkücü çoğunluğun yanı sıra Attilâ İlhan, Metin Aydoğan, Yıldırım Koç, Erol Manisalı, Sina Akşin gibi sol-Kemâlist yazarlar da bulunuyordu. Bkz. <https://www.turkocaklari.org.tr/nuri-gurgur/anlamli-ve-onemli-bir-bildiri/905> (Erişim: 09.02.2023).

tavır almıştır (Toklucu ve Seymen, 2004). Ulusalçıların Annan Plânı'nda olduğu gibi AB'yi ve AKP'yi ulusal çıkarlara, devletin bağımsızlığına, millî egemenliğe tehdit olarak görmesi sol liberalleri “tersten” doğrulamakta, sol liberalizmin terminolojisiyle ifade etmek gerekirse ulusalçılar bireysel ve kültürel hak ve özgürlüklerin genişlemesine karşı devletçiliği ve milliyetçiliği savunmaktadırlar.

Gerçekten ulusalçılık devlet merkezli bakış açısıyla adeta sol liberalizmin devlet-sivil toplum ikiliğini yeniden üretmekte, ancak sol liberallerden farklı olarak devlet kutbunu değil sivil toplum kutbunu tehdit olarak görmektedir. Attilâ İlhan (2008: 366 vd.) ulusalçılığın başucu kitaplarından *Hangi Atatürk?*'ün 2003'teki yeni baskısının sonuna eklediği *Meraklısı için ekler* bölümünün girişinde Soğuk Savaş'tan sonra Batı emperyalizmine karşı “ilk intibah”ın Genelkurmay'da başladığını belirtmektedir. Buna göre TSK başta olmak üzere bürokrasi yüzünü Rusya, Çin, Pakistan gibi Batı'nın rakibi olan ülkelere dönmüştür. Ulusalçılar Genelkurmay'a ideolojik olarak özel bir rol (emperyalist saldırılara direnişin öncüsü rolü) attettiği gibi ulusalçı fikir çevrelerinde (Edip Başer, Nejat Eşlen, Osman Pamukoğlu, Erdal Sarızeybek, Sabih Kanadoğlu, Vural Savaş, Yekta Güngör Özden, Bilal Şimşir, Onur Öymen gibi) emekli subay ve yüksek bürokratların sayısı dikkat çekmektedir. Ulusalçı çevrelerdeki “askerleşme”nin en çarpıcı anı Atatürkçü Düşünce Derneği'nin başkanlığına henüz iki yıl önce emekli olan Jandarma Genel Komutanı Şener Eruygur'un seçildiği 2006 yılıdır. Buna mukabil ulusalçılığın sivil topluma bakışı hayli menfidir. 2004'te Ukrayna Başkanlık Seçimleri'ndeki usûlsüzlük iddialarını takiben gelişen turuncu bayraklı protestolar sonucunda Rus yanlısı Viktor Yanukoviç'in yerini Batı yanlısı Yuliya Yuşçenko'nun alması ile siyasî literatüre Turuncu Devrim (daha sonra “Renkli Devrim”) kavramı girmiş, Batı devletlerinin kendi kurumları veya George Soros gibi sözde “hayırsever” sermayedarlar aracılığıyla çeşitli ülkelerde kendi çıkarlarına uygun bir iktidar yaratmak üzere destekledikleri/oluşturdukları protesto eylemleri bu kavramla anılmaya başlamıştır. 2000'lerin ulusalçı külliyatında “Batı emperyalizminin beşinci kol faaliyeti STK'lar” teması önemli bir alan işgâl etmiş, bu konuda çok sayıda kitap çıkmıştır (Yıldırım, 2004; Turhan, 2006; Dikbaş, 2011).

2000'li yıllarda ulusalçılık ile sol liberalizm (veya “ulusal sol ile liberal sol”) Türkiye soluna yönelik bir hegemonya mücadelesi içindedir.⁹⁴ Bu rekabette sol liberalizmin temel argümanlarından biri İlhan Selçuk, Mümtaz Soysal, Attilâ İlhan gibi bazı “eski tüfek” solcuların ve Aydınlik hareketinin milliyetçi-sağcı çevrelerle beraberliğidir. Bu bağlamda

⁹⁴ Sungur Savran (2006) bu iki akımı “yenilgi ideolojisi” ve “düşman kardeşler” olarak niteler. Bkz. “Sungur Savran'la Söyleşi: ‘Sol Liberalizm ve Ulusal Solculuk, Yenilgi İdeolojileridir’” (2008), *Mesele Kitap*, 20:15-23.

2003 yılında İşçi Partisi'nin gençlik örgütü ile İstanbul Ülkü Ocakları'nın birlikte yaptığı eylem ve mitingler sol liberal çevrelerde ulusalcılığın bir umacı olarak inşâ edilme sürecinin kilometre taşlarından biri olmuştur. Kıbrıs sorunu ve Irak Savaşı'nın gölgesinde yoğun bir AB ve ABD karşıtlığının hakim olduğu bu etkinliklerin ve genel olarak ulusalcı "sağ-sol birlikteliği"nin⁹⁵ basında "Kızıl Elma Koalisyonu" ismiyle eleştirel hatta alaycı bir şekilde işlenmesi (Hakan, 2005; Berkan, 2003; Ersensoy, 2003; Cemal, 2003; Özkök, 2005; İnsel, 2003)⁹⁶ söz konusu hegemonya mücadelesinde sol liberalizmin işini kolaylaştırmıştır.⁹⁷ Zira ulusalcılığın Batı karşıtı reflekslerinin sağcılıkla/faşizmle ilişkilendirilmesinin sonucu olarak, soldan güncel meselelere anti-emperyalizm temelinde bir yaklaşım geliştirmek daha baştan karikatürize olma riskini göğüslemek anlamına gelecektir. İP'ten ayrılan bir grubun kurduğu, genel olarak İP ile aynı çizgide duran fakat ırkçı yayınlarıyla İP'ten farklılaşan *Türk Solu* Dergisi'nin koyu bir Kürt düşmanlığı üzerinden popülerleşme stratejisi de 2000'lerin entellektüel ortamında liberal solun genel olarak sol kamuoyunda hegemonya kurmasını kolaylaştıran "malzemeler" tedarik etmiştir.⁹⁸ Solun anti-emperyalizm, AB karşıtlığı, özelleştirmelere karşı çıkış, laikliği sahiplenme gibi muhtemel "tavır alış"ları böylece daha kolay bir şekilde ırkçılık, faşistlik, devletçilik, otoriterlik gibi suçlamalarla muhatap olabilecektir. Netice olarak bu politik tavırların karşısındaki AKP ile eklemleme de kolaylaşacaktır.

Devlet-sivil toplum, ulusalcılık-liberal sol, izolasyonizm-küreselleşme gibi gerilimlerin giderek baskın hâle geldiği bu dönemde Murat Belge bir söyleşisinde Türkiye'nin demokratikleşmesi için sosyalistlerle İslâmcıların "birbirlerini savunmalarını" ve "politik ittifak" kurmalarını Avrupa Birliği süreci örneğiyle müdafaa etmiştir.⁹⁹

Şimdi bir tür İslâmcı hükümet var, bunlar bir şeyler yapıyor. (...) En temel, göz önünde olan şey AB'ye Türkiye'nin girebilmesi meselesi üzerine yaptıkları. Ben kendi anladığım sosyalizmde çok doğru bir karar olduğunu ve bunun gereğini yapabilmek için elinden gelenin en iyisini yapmaya çalıştıklarını görüyorum. Bir takım gereksiz

⁹⁵ Milliyetçi yazar Arslan Bulut'un Attilâ İlhan'la ve İşçi Partisi Genel Başkanı Doğu Perinçek'le yaptığı röportajlar ve kendi yazılarından oluşan kitabı 1998'de İşçi Partisi'ne yakın Kaynak Yayınları'ndan *Türkçü-Devrimci Diyalogu* başlığıyla yayınlanmıştır.

⁹⁶ "Kızıl Elma' koalisyonu", *Radikal*, 03.08.2003; "Değişimi anlamayan angutlar' tartışması", *Hürriyet*, 20.08.2003; "Ortak eylem için el ele", *Milliyet*, 29.08.2003; "Polis daha çoktu", *Milliyet*, 31.08.2003; "Kızıl Elma' çürük çıktı", *Milliyet*, 21.09.2003; "Hedef Gösterme" (2004), *Birikim*, 179:25-27; "Bu da siyasi BBG", *Hürriyet*, 10.04.2005; "Prof. Dr. Mete Tunçay: Günümüz Kemalistleri geçmiştekilerden çok daha doğmatik", *Yeni Şafak*, 05.03.2007.

⁹⁷ Ergenekon soruşturmasındaki ilk büyük gözaltı dalgasından sonra Taraf Gazetes'i'nin manşeti "Kızıl Elma hoşaf koktu" olmuştur. Bkz. *Taraf*, 23.01.2008

⁹⁸ 2002'de yayına başlayan dergi Kürt düşmanı yayınlarıyla (örneğin "*Kürt sorunu yok Kürt istilasını var*" manşetiyle çıkan 15.08.2005 tarihli 88. sayı) ve 2003'te bir eylemde açtıkları "Ordu Göreve" pankartıyla ses getirmiş ve provokatör olarak değerlendirilmiştir. Bkz. "Ordu Göreve Atatürkçüleri Böldü", *Bianet*, 28.10.2003.

⁹⁹ "Murat Belge ile Dün Bugün Yarın" (2005), *Doğu Batı*, 31:125-146.

çıkışlar olabilir, ama bu kötü niyet belirtisi değil kesinlikle. Bu noktada ben ancak “bravo” diyebilirim. “Eksik olmayın, çok iyi ettiniz.” diyebilirim. Bu, bir bireyle bir parti arasındaki ilişkidir. Fakat bu memlekette sosyalistler diye bir şey alacaksa ve bunlar Doğu Perinçek, İlhan Selçuk sosyalistleri olmayacaksa, yani nasyonal sosyalistler olmayacaklarsa onların da bakışı ve davranışı başka türlü olamaz. Toplumda oynadığın rol gereği bunu birlikte demokrasiye götürmektir. Sosyalistlerin içlerinden herhangi birinin “Üç güne kadar sosyalist devrim yapmalıyız, bu memleket bekleyemez artık” dediğini sanmıyorum. Daha bir demokratikleşme alanında herkes gibi sosyalistlerin de yapacağı bir sürü şey var ve bunu kimle yapabiliyorsam yaparım. İslâmcıyla yapabiliyorsam onunla yaparım. Şu anda da statüko partileri dediğimizde onların herhangi birisiyle bu konuda yan yana gelmek çok zor.

AB “ipine” sarılan sol-liberal-demokrat aydınlarla AKP arasındaki ilk organik ilişki Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu (İHDK) ile tesis edilir. AB sürecinde oluşturulan İHDK 2001’de kurulmuş, 2003’te yönetmeliğinin çıkmasıyla faaliyete başlamıştır. İHDK’da bakanlıkların ve devlet kurumlarının yanı sıra çeşitli STK’ların temsilcilerine ve insan hakları konusunu çalışan yazarlara da yer verilmiştir. Ekim 2004’te Baskın Oran’ın liderliğinde hazırlanan ve anayasada vatandaşlık kimliği olarak Türk yerine “Türkiyeli” ifadesinin kullanılmasını öneren Azınlık Raporunun Başbakanlığa sunulmasıyla basında ve kamuoyunda ortaya çıkan tepkiler üzerine iktidar bu raporu sahiplenmemiş, İHDK Başkanı İbrahim Kaboğlu’nu da görevden almıştır.¹⁰⁰ Şiddetli tepki gördükleri hatta mahkemelerde yargılandıkları rapor “olayı”nda kendilerine sahip çıkılmamasına rağmen Baskın Oran (2005) AB’ye üyelik hedefi gerekçesiyle AKP’ye destek olmayı sürdürmüştür. Örneğin 2005’te muhtemel bir seçimde oyunu AKP’ye vereceğini açıklamasına yönelik tepkileri yanıtlarken AKP’nin “uluslararası kapitalizme” eklenerek “ehlileştiğini”, ordunun kendi alanına çekilmesini savunduğunu, “*şimdiye kadar iktidar olan partiler arasında milliyetçiliğin atgözlüğünü takmamış tek partinin AKP olduğunu*” belirtmektedir. B. Oran’ın solcu/ilerici tanımı, önceki bölümlerde bahsedilen, sınıfla ilişkisi koparılmış soyut ilerencilik anlayışının saf bir örneğidir:

Dünyayla birlikte kavramlar da şirazesinden çıktı. Anlamlar kaydı. Türkiye’de iki kavram fena halde kaydı: “ilerici” ve “solcu”. Şu anda benim için bu iki kavramın tek bir doğru anlamı var: “DEMOKRAT”. Kim insan haklarını savunuyorsa, kim demokrasinin arkasında samimiyetle duruyorsa, benim için ilerici ve solcu odur. Umurumda değildir ideolojisi. Umurumda değildir başka konularda ne dediği, ne yaptığı; insan hakları ve demokrasi savunuculuğuyla çelişmediği sürece. Çünkü bu rezil ortamda aklınıza hangi tür mazlum geliyorsa (işçi, kadın, vs.) onun hakkını savunmak için önce insan hakları ve demokrasi lazım. Bu kadar basittir.

B. Oran, demokrasi ve insan hakları gibi kavramların araçsal olarak kullanılmasına karşı savunmasızlıkla malûl olan bu stratejiye yönelik eleştirilere (bu dönemde benzer

¹⁰⁰ “Azınlık raporu kavga çıkardı”, *Hürriyet*, 01.11.2004. Raporun sarsıntısıyla yaşanan görevden alma ve istifalar sonucunda boşalan üyeliklere atananlar arasında yine Mustafa Erdoğan, Gülay Göktürk, Murat Çelikkan, Mehmet Altan, Ali Bayramoğlu gibi liberal-demokrat yazarlar bulunmaktadır. “İHDK’ya 5 gazeteci”, *Hürriyet*, 23.11.2004

eleştirilere karşı sıkça kullanılacak bir argümanla) “Öyle bir şey olursa ilk biz karşı çıkarız!” ile cevap verecektir:¹⁰¹

Hemen sorulan soru şu: “AKP samimi mi?”. Samimi değilse, kardeşim, derhal ona da dikiliriz. Sırtımızda yumurta küfesi mi var? Ne müdânamız var AKP’ye? Sırtında hacca mı gideceğiz? (...) Türkiye’de sağcı ve “solcu”ların Kızılma Koalisyonunda bulunduğu, üniversitelerdeki farklı seslere bile “vatan hainliği” dendiği, insan hakları ve demokrasiye duyulan ihtiyacın en arttığı şu günlerde iktidarda AKP’nin bulunması Türkiye için bir nimettir. Ya, Allah korusun gözümüze gireydi, yani iktidara CHP geleydi? (...) AKP’ye ne ödün veriyor ki demokratlar? “Oy verecek kadar beğendim” demenin ötesinde?

Bu dönemde solda AB konusunda yapılan tartışmalardan biri Ömer Laçiner ile Nuray Mert’in 2005 sonu-2006 başındaki polemikidir. N. Mert (2000), AKP öncesinden başlamak üzere AÜT eleştirisi yapmış, erken tarihlerden itibaren AKP’nin yeri geldiği zaman işçi eylemlerini yasaklayabildiği ve AB’ye üyelik süreci sebebiyle AKP’ye “demokrat” payesi verilmesinin yanlış olduğu uyarısını yapmış bir yazardır.¹⁰² Laçiner ise (sonraki bölümlerde detayları gösterileceği üzere) AÜT’çü tezleri AKP döneminin koşullarına oldukça iddialı bir şekilde uyarlayarak AKP’ye ilerici bir misyon yüklemiştir. Söz konusu tartışmada Laçiner, Avrupa’da “radikal sosyalistlerin” 1980 sonrası “neo-milliyetçi-faşist” dalga karşısında AB/AET karşıtı pozisyonu terk ederek AB’nin “içeriden dönüştürülmesi” stratejisini benimsediğinden bahsetmiş, Türkiye’deki solun ise “neo-milliyetçi” tehlikeyi görmezden geldiğini ve AB için hâlâ eski “kapitalist-emperyalist proje” etiketini kullandığını belirterek bu durumdan yakınmıştır. N. Mert, Birgün’deki köşesinde Laçiner’in AB taraftarlığını adeta sosyalistliğin ön koşulu sayma tavrını eleştirmiş ve sınıfsal bakış açısıyla AB’nin “sorgulanacağı” pek çok konu olduğunu vurgulamıştır. N. Mert bu yazısının girişinde genel olarak 1980 sonrası sola eleştiri yöneltmekte ve yeni dönemde “*demokrat solun*” tüm söylemini “*kimlik siyasetleri çerçevesinde Kürt siyasal söylemlerine koşulsuz destek ve daha sonra demokratikleşme çerçevesinde AB sürecine yine koşulsuz destek*” ile sınırlandırdığını ifade etmektedir. Laçiner’in hakaretamiz ifadelerle dolu cevabî yazısından AB’nin kapitalist bir proje olsa dahi aynı zamanda bir entegrasyon projesi olduğu için “*ulus-devlet toplumları ötesine geçiş imkanı*” sağladığı ve sosyalistler açısından da önemli olanın AB’nin bu yönü olduğu anlaşılmaktadır. N. Mert’in ikinci yazısında ise Laçiner’in kendisini sağla ilişkilendirmesine cevaben “*AB taraftarlığı uğruna, sağcılarla, savaş çığırtkanları ile,*

¹⁰¹ Baskın Oran, 2 yıl sonra 2007 Genel Seçimleri’nde AKP’nin demokratikleşme için “yetmediğini” düşünerek “evet” demeyecek, İstanbul’dan bağımsız milletvekili aday olacaktır. Beyoğlu’nun entellektüel-elit çevrelerinin yoğun desteğiyle yürütülen kampanyanın “vitrinindeki” Yaşar Kemal, Adalet Ağaoğlu, Lale Mansur, Roni Margulies, Halil Ergün gibi kişiler üç eksik beş fazla ile 2010 Referandumu’ndaki “Yetmez Ama Evet” grubunda da görülecektir.

¹⁰² <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/nuray-mert/sag-ve-sol-707107/> (Erişim: 11.07.2022).

emperyalizm borazanları ile ikide bir kol kola giren, AKP'yi bir nevi sol parti ilan eden ben değilim." ifadelerine yer verilmiştir (Laçiner, 2005a; 2005b; Mert, 2005b; 2006).

AB "çıpası" belirli bir entellektüel kesim açısından demokrasinin ve ilericiliğin "göstereni" hâline geldiği,¹⁰³ ırkçılığa ve otoriterliğe karşı "güvenli alan"ın teminatı olarak görüldüğü için bu dönem sol içi tartışmalarda muhalefete yönelik eleştiriler ve öneriler de AB üzerinden temellendirilmiştir. Gerek CHP'nin gerek meclis dışındaki solun "içe kapanmacı ve Batı düşmanı" (Ergün, 2003), "izolasyonist" (Hekimoğlu, 2007),¹⁰⁴ "anti-Batı" (Kahraman, 2004), "küreselleşmeye duyarsız" (Keyman, 2007), "AB için isteksiz",¹⁰⁵ "statükocu"¹⁰⁶ olmasından yakınılmıştır.

AB'yi demokrasinin garantörü olarak görme ve AB yolundaki AKP'yi -en azından "daha az AB'ci" muhalefete kıyasla- ehven-i şer telâkki etme gibi fikirlerin ciddi olarak sarsıldığı olaylardan biri 2008'in 1 Mayısıdır. Sendikaların 30 yıl sonra 1 Mayıs'ı Taksim'de kutlama talebinin Başbakan Erdoğan tarafından "*Ayakların başları yönettiği bir yerde kıyamet kopar.*"¹⁰⁷ denerek reddedilmesi ve Taksim'e çıkanlara yoğun polis şiddeti uygulanması, tartışmaları beraberinde getirmiştir. Sungur Savran (2008) sol liberallerin önde gelen mecralarından Radikal 2'de Türkiye'nin AKP iktidarı ve AB desteğiyle demokratikleşmeye yöneldiğine dair "çerçevenin" 1 Mayıs'ta "paramparça" olduğunu belirten bir yazı yazmış ve Baskın Oran, Ahmet İnsel ve Fuat Keyman başta olmak üzere gazetenin yazarlarını tartışmaya davet etmiştir. Bu tartışmada Oran (2008), AKP'nin her şeye rağmen CHP'den ilerici olduğunu, zaten AKP'nin baskıcı politikalara yönelmesinde de CHP'nin payı olduğunu savunarak "*AKP'ye mahkûm edenler utansın.*" demiştir. Aynı günlerde *Birikim*'de yayınlanan yazısında Ahmet İnsel (2008a) de 1 Mayıs'taki şiddet görüntülerinden dolayı AKP'yi eleştirmiş ancak yine "asıl tehlike" olarak "darbeci-ulusalçı sol"u tespit etmiş, AKP'ye de bu çevrelere "fırsat verdiği" için çatmıştır. Keyman (2008) ise AB ile ilişkiler üzerinden bir demokratikleşme tasarımı ısrar etmiştir. Radikal 2'deki tartışmaya katılan Can Irmak Özınanır (2008), AKP'nin "sınıf düşmanı" oluşunun zaten bilindiğini, fakat diğer burjuva partilerinden "bir miktar farklı" olarak Kemâlizmin kırmızı çizgilerinin dışına çıktığını, bunun da nedeninin "küresel ekonomiye" eklemlenme

¹⁰³ Örneğin Ömer Taşpınar'a (2007) göre "*Avrupa Birliği hedefi olmadan Türkiye ne Kürt meselesi ne de İslami kimlik sorunlarına demokratik bir çözüm bulabilir.*"

¹⁰⁴ <http://www.radikal.com.tr/radikal2/modernlesme-demokratikleşme-ve-sol-alternatif-871145/> (Erişim: 11.07.2022).

¹⁰⁵ <http://www.radikal.com.tr/politika/kaynana-ziyaretinde-sola-cakti-852921/> (Erişim: 11.07.2022).

¹⁰⁶ <http://www.radikal.com.tr/radikal2/chp-nedir-876082/> (Erişim: 11.07.2022); <http://www.radikal.com.tr/radikal2/chp-kriz-ve-firsatlar-895464/> (Erişim: 11.07.2022).

¹⁰⁷ "Erdoğan'ın tepki çeken sözleri", *Milliyet*, 23.04.2008.

çabası olduğunu söylemektedir. Yani AÜT/sivil toplum tezlerine benzer şekilde, bürokrasi baskıyı ve muhafazakârlığı, burjuvazi ise ilerlemeyi ve demokratikleşmeyi temsil etmektedir. Bu bağlamda -tartışmayı başlatan 1 Mayıs olaylarına rağmen- asıl tehdit yine de AKP değil darbecilerdir. Hatta Özinanır “asıl tehdidi” Nazi Almanyası analogisiyle anlatmaktadır. Mahmut Mutman’ın (2008) AB’nin belli iktisadî çıkarlara endeksli bir yapı olduğundan bahisle ancak bu çıkarların izin verdiği ölçüde “demokrasi destekçisi” olabileceği, dolayısıyla AB’nin “demokrasi göstereni” vasfının sağlam bir temele dayanmadığı yönündeki yazısı ve Memduh Yağcı’nın -teorik eleştirilere girmemekle birlikte- AKP’nin demokrasi açısından bir “hayâl kırıklığı” olduğunu söylediği yazısı¹⁰⁸ dışında bu tartışmada Savran’ın murat ettiği bir netice çıkmamıştır. AB üzerinden AKP’ye eklemelenmenin eleştirisi kabul görmemiştir. Bu arada İdris Küçükömer “okulunun” 2000’lerdeki popüler temsilcisi Murat Belge (2008a; 2008b; 2008c) de 1 Mayıs’ı takip eden günlerde yazdığı yazılarda, alışıldık bir yöntemle, AKP eleştirilerini devlet/bürokrasi/CHP eleştirisi “eskortluğunda” yapmış, AKP’nin “ikili” bir yapıda olmakla birlikte bu “iki”den “bir”inin demokratikleştirici bir işleve sahip olduğunu vurgulamış ve AB’den/demokrasiden uzaklaşma eğilimlerinin kaynağı olarak yine bürokrasiyi göstermiştir. Bu yazıların yazıldığı dönemde TSK’nın 27 Nisan bildirisinin üzerinden henüz bir yıl geçmiş olup Anayasa Mahkemesi’nin AKP’ye açtığı kapatma davası sürmekte, ayrıca Ergenekon davası hâlâ “darbecilerden ve derin devletten arınma” şeklinde algılanmaktadır. Dolayısıyla 1 Mayıs’taki polis şiddeti gibi olaylara rağmen AKP’nin otoriterliğine nazaran AKP’ye karşı devletin/bürokrasinin otoriterliği tespiti daha gerçekçi bulunmaktadır. Ayrıca iktidar bir yıl sonra 1 Mayıs’ı resmî tatil yaparak ve “makûl” sayıda insanın Taksim’e çıkmasına izin vererek bahsedilen eleştirilerin zeminini ortadan kaldırmaya çalışmıştır.¹⁰⁹

Tabloyu tekrar özetlemek gerekirse, 2000’li yıllarda hem meclis aritmetiği Kemâlizm ekseninde bir kutuplaşmayı tetiklemiş hem de ülkenin seküler fikir ortamında ulusalcılık ve sol liberalizm birbiriyle mücadele eden başat eğilimler olmuştur. Post-Kemâlist aydınlar açısından, baskı alanı olan devlete karşı özgürlükler alanı olan sivil toplumu geliştirme perspektifi (Aydın, 2009: 39) içinde AB başta olmak üzere Batı ile kurulan yakın ilişkiler kuran muhafazakâr demokrat iktidar en kötü durumda ehven-i şer, en iyi

¹⁰⁸ <http://www.radikal.com.tr/radikal2/aksol-ve-hayal-kirikliklari-879790/> (Erişim: 11.07.2022).

¹⁰⁹ “Taksim’de Yıllar Sonra 1 Mayıs Marşı Çaldı”, *Bianet*, 01.05.2009. Ayrıca bu dönemde, Ocak 2009’da Nazım Hikmet’i Türk vatandaşlığından çıkaran 1951 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı iptal edilmiştir. Bkz. “Nâzım’a 58 yıl sonra Türk vatandaşlığı”, *Milliyet*, 06.01.2009.

durumda ise Kemâlist bürokratik-devletçi yapıya karşı uluslararası demokratik kurumların da desteğiyle demokratikleşmeyi sağlayacak kuvvet olarak görülmüştür.

Avrupa Birliği müzakereleri ve “fasıllar” henüz 2006 itibariyle Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin vetoları başta olmak üzere bir dizi sorundan dolayı tıkanmış, ancak AB hedefi sebebiyle sol-liberal-demokrat çevrelerin AKP'ye açtığı “kredi” tükenmemiştir. 2006'da yazdığı bir yazıda Erdoğan'ın AB konusunda “Millî Görüşçü tabana” ve popülizme sarılarak liberal politikalarından vazgeçtiğini söyleyen Cüneyt Ülsever (2006) gibi sınırlı sayıda örnek dışında sol-liberal-demokrat yazarların AKP ile eklemlenme sürecinin devam ettiği söylenebilir. Örneğin bu yıllarda sık sık yabancı basın kuruluşlarına röportaj veren 2006 yılı Nobel Edebiyat Ödülü sahibi Orhan Pamuk 2007 yılında bu röportajlarından birinde Türkiye'de ılımlı İslâmcıların ülkeyi AB'ye yaklaştırdığı için laiklerden daha demokrat olduğunu söylemiştir.¹¹⁰

Söz konusu desteğin aynı zamanda bir işbirliği oluşu ve bu işbirliğinin AKP açısından avantajları 2007 yılında Haluk Şahin (2007) tarafından şöyle ifade edilmektedir:

Liberaler AKP'ye nasıl mı destek oluyorlar? Her şeyden önce, siyasal manevra alanlarını genişletmek isteyen İslamcılara 'kavramsal yol açma' hizmeti sunarak. Daha doğrusu, onların yapacakları yolun çalı çırpıdan, engellerden arınmasını sağlayarak... Bu kesimin, başka türlü ifade edildiğinde kimilerine 'reaksiyoner' ve 'arkaik' gelebilecek olan hedeflerinin, 'demokrasi', 'özgürlük', 'insan hakları' gibi daha çağdaş ve evrensel terimlerle ifade edilmesine yardımcı olarak... Sonuçta, o hedeflere meşruiyet ve çağdaşlık aşısı yapılmış oluyor. (...) AKP içinde yer alan İslamcı kökenli kesim bambaşka bir kültürel ortamdan geliyor. Batı'nın etkili kuruluşlarıyla demokrasi konusunda İslam dünyasının zaten çok sınırlı olan kavramsal olanaklarıyla, 'muşaveret' ya da Medine Sözleşmesi gibi kavramlarla, iletişim sürdürebilmek fevkalade zor. Liberaler bu açıdan AKP'ye bir çeşit tercümanlık yapıyor, onların jargonunu Batıca'ya çeviriyorlar. Batılılar da bu çeviriden memnun kalıyor, 'Bakın İslamiyetle demokrasi ne güzel bağdaşmış!' gibi sonuçlara varıyorlar.

AB'ye üyelik süreci zamanla yavaşla da iktidarın bu süreçte edindiği AB'ci-reformcu-yenilikçi-demokrat imaj özellikle 2007 Genel Seçimleri'nden sonra gerçekleştireceği politik hamlelerde post-Kemâlist çevrelerin tutumu için bir güven karinesi olacaktır.

3.2. KİMLİK AÇILIMLARI VE GEÇMİŞLE HESAPLAŞMA

Önceki bölümlerde Türkiye'de solun 1980'lerden sonra bürokrasiyle burjuvaziyi birbirinden ayırmaya ve “esas düşman” mevkiine burjuvaziden çok bürokrasiyi yerleştirmeye başladığı anlatılmıştı. Aynı dönemde bütün dünyada yükselen kimlik

¹¹⁰ “İlimli İslamcılar demokrasiye laiklerden daha saygılı”, *Hürriyet*, 14.09.2007.

siyaseti trendi (Mollaer, 2014) ile de uyumlu olan bu eğilim, solun “gündeminin” en tepesine etnik ve mezhebî kimlik açılımlarını taşımıştır. Bir başka ifadeyle solun “öncelikli görevi” artık devlet/bürokrasi tarafından bastırılan yerel kimliklerin özgürleşmesini sağlamak olmuştur. Kimliklerin özgürleşmesiyle özdeşleştirilmiş bu demokratikleşme perspektifi içinde, tebaası çok kimlikli olan bir imparatorluğun ardından vatandaşlarını tek (Türk) kimliği ile tanımlayan Kemâlist Devrim de Türkiye’deki kimlik sorunlarının kaynağı olarak tarihsel eleştirinin nesnesi hâline gelmiştir.

3.2.1. Resmî Tarih Eleştirisi

Etnik sorunlar üzerinden yapılan bu tür Kemâlizm eleştirilerinde “resmî tarih” kavramı ön plândadır. Öncelikle resmî tarih adlandırması solun paradigma değişikliğini anlamak açısından önemlidir. Zira yerli ve yabancı Marksist literatürde bu döneme kadar mevcut düzenin niteliklerini yansıtan ve ufku mevcut düzenle sınırlı kalan disiplinler ve yazarlar için “burjuva” sıfatı kullanılmaktaydı: Burjuva demokrasisi, burjuva hukuku, burjuva iktisatçılar ve burjuva tarihçiler... (Engels ve Marx, 2010b: 39; Kaye, 2009: 206) Burjuva sıfatının yerini resmî sıfatının alması, emek-sermaye ikiliğinden devlet-sivil toplum ikiliğine geçişi yansıtmaktadır. Türkiye bağlamında ise bu adlandırma tıpkı “resmî ideoloji” gibi Kemâlizmi devletle, devleti de Kemâlizmle özdeşleştirmeye yönelik bir yaklaşımdır ve post-Kemâlist “zeitgeist”i yansıtır. Örneğin Ruşen Çakır ve Hıdır Göktaş 1991’de sosyal demokrat çevrelerle yaptıkları röportajlardan oluşan kitaplarına *Resmî Tarih Sivil Arayış* adını koymuşlardır. Kitaba yazdıkları önsözde de Türkiye’de sosyal demokratların bir yandan Kemâlist geleneğe/geçmişe sahip olup bir yandan da sosyal demokrasinin evrensel ideallerine ulaşmaya çalışmalarından hareketle bu adı seçtiklerini belirtmektedirler. Yani röportaj yapılan çevrenin Kemâlist geçmişleri “resmî tarih”, sosyal demokrasi söylemleri “sivil arayış”tır. Bu kitapta sorulardan birinde Kürt sorununun (Türkiye’nin “önemli bir sorunu” veya “en önemli sorunlarından biri” değil) “*kuşkusuz Türkiye’nin en önemli sorunu*” olduğu ifadesi de geçmektedir (Gürkan, 1991).

Milliyetçiliği ve etnik sorunları gündemine alan post-Kemâlist çalışmalar içinde öncü niteliği taşıyan eser olarak Mete Tunçay’ın *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)* [1981] başlıklı kitabından bahsetmek mümkündür.¹¹¹

¹¹¹ Türkiye’de Kemâlizmin Kürt sorunu üzerinden eleştirilmesi elbette Mete Tunçay’la başlamamıştır. 1920’lerde Kürt milliyetçiliğinin Kemâlist Devrim’e yönelik reaksiyonları dışında İsmail Beşikçi ve İbrahim Kaypakkaya başta olmak üzere bu eleştirileri yapan sol kesimden çeşitli

Atatürk döneminin geri kalan yarısını konu alan Büşra Ersanlı Behar'ın *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)* [1992] adlı kitabı ise daha dar akademik bir çevreye hitap eden bir çalışma olup yine post-Kemâlist külliyyatın milliyetçilik konusundaki ilk ciddi eserlerinden biridir. Marksist metodolojiyle *Doğu Anadolu'nun Düzeni* [1969] kitabını yazdığı yıllardan itibaren Kürt sorunuyla yoğun bir şekilde ilgilenen İsmail Beşikçi'nin 1990'lı yıllarda sayısı artan çalışmaları¹¹² ve Dev-Yol geleneğinden Taner Akçam'ın 1990'lı yıllarda gündemine Ermeni sorununu alarak bu konuda yazdığı kitaplar¹¹³ milliyetçilik ve etnik sorunlar üzerinden Kemâlizmi eleştirmeye yönelik en bilinen çalışmalardır.

Bu çalışmaların devamı olarak 2000'li yıllarda *İletişim Yayınları*'ndan çıkan *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce* serisi ve bu serinin *Kemalizm* cildi [2001] ile Fikret Başkaya'nın editörlüğünde *Özgür Üniversite* tarafından yayınlanan *Resmi Tarih Tartışmaları* [birinci cilt 2005] temel metinler olarak gösterilebilir.¹¹⁴ *İletişim*'in *Kemalizm* cildi burada ayrıntılı özeti yapılamayacak kadar geniş bir çalışma olup ihtiva ettiği 65 makalenin birkaçı dışında tamamı kısmen veya külliyyen post-Kemâlist bakış açısını yansıtmaktadır.¹¹⁵ Örneğin Taha Parla bu derlemedeki "*Kemalizm, Türk Aydınlanması mı?*" başlıklı yazısında tek parti döneminde Kemâlizmin liberalizm ve sosyalizmi düşman olarak gördüğünü belirtmiş ve bugünkü Kemâlistlerin kuruluş döneminde "çağdaşlık, bilim, laiklik" gibi kavramların Türkiye'ye getirilmesi üzerinden kurdukları tarihselci argümanları reddetmiştir. *Resmi Tarih Tartışmaları* serisinde ise başlıktaki "tartışma" ifadesinin yaratacağı beklentinin aksine "eleştirinin eleştirisi"ne neredeyse hiçbir yer verilmemiştir. Numune olarak alabileceğimiz ilk cildin ilk yazısı "*Yüzleşme Zamanı/Kemalizm Sol Değil*"de Cem Uzun solda Kemâlist Devrim'e atfedilen bütün olumlu vasıfların aslında 1908 Devrimi'ne ait olduğundan yola çıkarak Kemâlist Devrim'in laiklik ve kadın hakları dahil üzere bir dizi alanda "ilerici sanılan" rolünün aslında gerici olduğunu nüansa yer vermeyen bir katılıkla iddia etmiştir.¹¹⁶

yazarlara denk gelmek mümkün olmakla birlikte bu eleştirilerin esas 1980'lerden sonra yüklü bir külliyyat hâline geldiğine kuşku yoktur.

¹¹² Liste için bkz. <https://ismailbesikci.org/biyografi> (Erişim: 09.02.2023).

¹¹³ Liste için bkz. <https://iletisim.com.tr/kisi/taner-akcam/5287> (Erişim: 09.02.2023).

¹¹⁴ İslâmcı kesimden Cem Küçük ve Münir Üstün'ün (2009) editörlüğünde hazırlanan ve Mete Tunçay'ın da katkı verdiği *Resmi Tarih Yalanları* kitabı da bu kapsamda değerlendirilebilir.

¹¹⁵ *İletişim Yayınları*'nın 2022 itibarıyla 10 cilt olan bu serisinde İslâmcılık cildinin "cilt editörlüğü" İslâmcı Yasin Aktay'a, Liberalizm cildi liberal Murat Yılmaz'a verilirken Kemâlizm cildinde bu görevin post-Kemâlist Ahmet İnsel'e verilmesi dikkate değer bir tercihtir.

¹¹⁶ Yazar örneğin 1926'da çıkan Medenî Kanun'u, tarihselci bir yaklaşımla, çok eşliliği yasaklama, kadına boşanma hakkı verme, mirasta kadına erkekle eşit pay verme gibi yenilikleri nedeniyle ilerici bir adım olarak görmemiştir. Bunun yerine ilgili kanunun erkeği "aile reisi" saymasından ve

Söz konusu derlemelerin dışında sol-liberal çevrelerde Cemil Koçak¹¹⁷, Ayşe Hür¹¹⁸ ve Sevan Nişanyan da resmî tarihi sorgulama amacıyla yazılmış eserleriyle tebarüz etmiştir. Bu çalışmalarda kimlik meseleleri en önemli konulardan biri olmuştur. Örneğin Nişanyan, *Yanlıı Cumhuriyet: Atatürk ve Kemalizm Üzerine 51 Soru* [2008] kitabında Cumhuriyet'in kuruluş dönemindeki Kürt isyanlarının ülkedeki siyasî birliğin İslâmiyet yerine Türklük temeline dayandırılmasına karşı tepki olarak patlak verdiğinden bahisle, Kemâlist elitlerin "laik cumhuriyetçi" kimliğe sahip oldukları için kendi iktidarlarını korumak açısından bu tepkiyi kabul edemeyeceğinden söz etmektedir. Yani laiklik meselesi toplumsal içeriğinden soyutlanarak sadece elitler arası iktidar mücadelesinin bir aracı olarak yorumlanmaktadır.¹¹⁹ Böylece laikliğin elitler dışında halk için getireceği özgürlük ve eşitlik imkânları göz ardı edilmektedir. Yine Nişanyan'a göre Türkçenin Kürtler tarafından benimsenmemesinin sebebi Türklüğün ortak ulusal kimlik olarak inşası sürecinde hiçbir "evrensel değer ve ideal"e yer verilmeyip Türkleştirmenin yalnızca kaba bir büyüklenmeye ve tehdide dayandırılmasıdır. Hâlbuki aynı kitapta Nişanyan, Cumhuriyet'in millî birliğin temeli olarak zikrettiği "ülkü birliğı"nin "*bağımsızlık, milliyetçilik, laiklik, cumhuriyetçilik, muasır medeniyetçilik*" ülküsü olduğunu belirtmektedir. Nitekim Kemâlist Devrim'in topluma "sunduğı" en yaygın slogan muasır medeniyetler seviyesinin üzerine çıkmak olmuştur ve etnik olarak Türk yoğunluklu olan birçok "gerici" harekete ve ayaklanmaya karşı da mücadele edilmiştir.

Önceki bölümlerde örneklerini gördüğümüz gibi sol-liberal kesimlerin Kemâlizm eleştirisine yoğunlaşması 1990'lardan itibaren onları Kemâlizmin doğal ve en popüler "düşmanı" olan İslâmcılık ile ortak bir zeminde buluşturmuştur. Söz konusu eleştirinin içeriğindeki devlet-toplum ilişkileri unsuru bu birlikteliğin en güçlü olduğı konulardan biridir. En nihayetinde İslâmcı-muhafazakâr popülizmin laikliğe yönelik eleştirilerindeki "yukarıdan aşağıya dayatma", "halkın iradesine karşı zorla uygulanma" ve "toplum mühendisliğı ile kültürü değiştirmeye çalışma" gibi suçlamalar Kürtler başta olmak üzere çeşitli kimliklerin "bastırılması" hususunda da sol ve liberal çevreler tarafından dile getirilmektedir. Ayrıca devrimci bir özne olarak işçi sınıfının veya onun "temsilcilerinin" cebren iktidara gelip toplumsal ilişkileri radikal bir şekilde değiştirmesi fikrinin, kısaca

Cumhuriyet'in kürtajı yasaklamasından -sanki bunlar Osmanlı'daki daha özgür kanunların yerine ilk kez getirilmiş geriletici düzenlemelermişçesine- bahsetmiştir.

¹¹⁷ Çalışmaları için bkz. <https://iletisim.com.tr/kisi/cemil-kocak/5292> (Erişim: 09.02.2023).

¹¹⁸ Çalışmaları için bkz. <https://iletisim.com.tr/kisi/ayse-hur/7521> (Erişim: 09.02.2023).

¹¹⁹ Laikliğin dinî elitleri siyasî ve toplumsal iktidarın dışına sürüklemesi anlamında "elitler düzeyinde" bir iktidar mücadelesinin var olduğuna şüphe yoktur. Nişanyan'ın görünmez kıldığı şey, dinî elitlerin iktidar mevkiinden dışlanmasıyla birlikte halkın yaşadığı din kaynaklı baskı ve tahakküm ilişkilerinin gevşemesidir.

“devrim”in gözden düştüğü bir ideolojik iklimde her türden “toplum mühendisliği”nin şeytanlaştırılması sürpriz değildir. Bu bağlamda 1990’lardan itibaren kamusal alanda görünürlüğü artan “dindar” ve “Kürt” kimlikleri, Cumhuriyet devleti tarafından “yapay” bir şekilde bastırılmaya çalışılan otantisiteler, kültürel “öz”ler olarak resmedilmektedir. Psikanalizin kurucusu Sigmund Freud’un ürettiği kavram siyasete ve tarihe transfer edilerek “bastırılanın geri dönüşü”nden bahsedilmektedir (Çelik, N. B.: 2009: 75; Göle, 2011: 121).¹²⁰

3.2.2. Kürt Açılımı

Bu vasatta gelişen tarih ve kimlik tartışmalarından sonra 2000’lerde AKP iktidarının kimlik açılımları ve geçmişle yüzleşme kampanyası post-Kemâlist ilişkilerin yoğunluğunu arttıracaktır. AB’nin Türkiye’den beklentileri arasında yer alan “azınlık hakları” başlığıyla da uyumlu bir şekilde, Tayyip Erdoğan’ın 2005’te Diyarbakır’da yaptığı konuşmadan¹²¹ itibaren AKP “Kürt sorunu”nu siyasetin gündemine taşımış, her ne kadar yukarıda bahsedilen Azınlık Raporu’na iktidar tarafından sahip çıkılmasa da zaman zaman tıpkı o rapordaki gibi Türk ulus kimliğine alternatif olarak Türkiyelilik kavramı kullanılmıştır.¹²²

AKP’nin kimlik açılımları esas olarak 2009’da ivme kazanmıştır. Bu yıl “Kürt açılımı” adıyla başlatılan ve daha sonra ismi sırasıyla “Demokratik açılım” ve “Millî Birlik ve Kardeşlik Projesi” olarak revize edilen projeyi Alevi, Roman ve Ermeni “açılımları” takip etmiştir. Açılımların genel özeti, Cumhuriyet’in şimdiye kadar farklı etnik kimlikleri “ret, inkâr ve asimile” etme politikası güttüğü ve toplumsal barışı tesis etmek için bu politikaların terk edileceğine dair iddia ve vaattir. Erdoğan bu “açılım furçası” kapsamında konuşmalarında sık sık Türkiye’de “36 etnik unsur”un bulunduğu söz etmeye ve bunlardan bazılarını “*Türk, Kürt, Laz, Çerkes, Gürcü, Abaza, Boşnak...*” diye saymaya başlamıştır.¹²³ Aynı yıllarda Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi ve Ermenistan’la yakınlaşmaya yönelik dış politika hamleleri gelmiştir.

Kimlik açılımlarının ilki ve en önemlisi Kürt açılımıdır. Zira diğer kimlik meselelerinden farklı olarak bu konuda özellikle 1990’lardan itibaren PKK terörü ve terörle mücadele

¹²⁰ Kavramın kökeni için bkz. (Freud, 2014).

¹²¹ “Kürt sorunu benim sorunum”, *Hürriyet*, 12.08.2005.

¹²² *TBMM Tutanak Dergisi*, 23. Dönem, 55. Cilt, 3. Yasama Yılı, 31. Birleşim, 14.12.2009, s. 87; “Zenci sohbetinden ‘Türkiyelilik’ tezine”, *Hürriyet*, 03.09.2003.

¹²³ “Erdoğan’dan tarihi konuşma”, *Habertürk*, 12.08.2009; “Erdoğan: Biz gönül diliyle konuşuruz”, *NTV*, 02.09.2010.

sürecinde yaşanan sivil ölümleri başta olmak üzere çeşitli toplumsal, siyasî, iktisadî sorunlar ortaya çıkmaktadır. Kürt açılımı kapsamında öncelikle Kürtçenin önündeki engeller gündeme alınmış, TRT bünyesinde 24 saat Kürtçe yayın yapan bir televizyon kanalı kurulmuş, üniversitelerde Kürtçeye ilgili bölümler açılmasına ve Kürtçe kurslarına dair çalışmalar başlamıştır.¹²⁴ Daha uzun vadede ise çeşitli “insan hakları” projeleri açıklanmıştır.¹²⁵ Meselenin militer boyutunda ise devletle PKK arasındaki çatışmaların durması ve sonunda PKK'nın silah bırakması saikiyle PKK lideri Abdullah Öcalan muhatap alınmıştır. Devletle görevlileriyle devletin cezaevinde bulunan Öcalan arasında yapılan şeffaflıktan uzak görüşmelerin neticesinde 19 Ekim 2009'da 34 PKK'lı teröristin “teslim olmak” üzere silahsız olarak Habur sınır kapısından Türkiye'ye girmesi, DTP otobüsü üzerinde millî kahraman edasıyla dolaşmaları ve PKK'lıları sorgulamak üzere savcıların sınır kapısına götürülmeleri kamuoyunda tepkilere neden olmuş, hükûmet yetkilileri daha sonra bu olayı “yol kazası” olarak nitelemek durumunda kalmıştır.¹²⁶

Çeşitli etnik kimliklerin sorunlarını çözme iddiasıyla başlatılan “açılımlar” bu kimlik sorunlarının mevcudiyetini kabul ettiği için aynı zamanda geçmişin yargılamasına dönüşmüş, bu hususta da post-Kemâlist aydınlara önemli bir alan açılmıştır. Hem giderek iktidarın kontrolüne giren ve muhalif çevrelerde “yandaş” sıfatıyla beraber anılmaya başlanan ana akım medyada hem de sol-liberal-demokrat entellektüellerin yayınlarında oldukça ümitvar bir hava içinde bu kimlik açılımları ve geçmişle yüzleşme faaliyetleri desteklenmiştir.

AB'ye adaylık süreci bağlamında AKP'ye “Kemâlist bürokrasi”den ve onun temsilcisi olduğu varsayılan CHP'den daha yakın bir mesafede duran sol ve liberal çevreler “açılımlar” konusunda da bu pozisyonlarını tahkim etmişlerdir. Kürt açılımının başlangıç noktalarından biri olan 2009 Ağustosunda Polis Akademisi'nde yapılan “*Kürt Meselesinin Çözümü: Türkiye Modeline Doğru*” başlıklı çalıştayda İçişleri Bakanı ve bürokratlar; Hasan Cemal, Cengiz Çandar, Oral Çalışlar, Ruşen Çakır, Mithat Sancar, Ali Bayramoğlu, İhsan Dağı, Deniz Ülke Arıboğan gibi sol-liberal-demokrat figürlerin de içinde olduğu 15 gazeteci ve akademisyen ile bir araya gelmiştir.¹²⁷ 2009 yazından itibaren *Birikim*'de yazdığı yazılarda Ömer Laçiner (2009a; 2009b; 2009c) devlet/bürokrasi-CHP-MHP'yi “ret bloku” olarak anmış ve onun karşısındaki “çözüm”

¹²⁴ “TRT'nin Kürtçe kanalı TRT 6 yayına başladı”, *Hürriyet*, 01.01.2009; “Resmi kurumda ilk Kürtçe kurs”, *Birgün*, 18.08.2009.

¹²⁵ “İşte hükümetin Kürt açılımı paketi”, *Takvim*, 15.01.2010.

¹²⁶ “34 PKK'lı Habur Sınır Kapısı'ndan girip teslim oldu”, *Milliyet*, 19.10.2009; “Atalay: Habur Yol Kazası”, *Bianet*, 12.07.2010.

¹²⁷ “Kürt Çalıştay'ında gazeteciler ne konuştu?”, *NTV*, 01.08.2009.

blokunda sola düşen görevin AKP'nin açılım konusundaki sınırlılığını ve yetersizliğini “eleştiri ve itham malzemesi” yapmamak, bunun yerine açılımın “mecrasını” genişletmeye çalışmak olduğunu savunmuştur. (Daha önce gördüğümüz, Murat Belge'nin AB sürecinde sosyalistlerin AKP'ye “yapıcı eleştiri” yapmalarını salık vermesi gibi.) Bu yazılarda AKP'nin AB adaylık süreciyle başlayan “reformlarını” kendi iktidarını sağlamlaştırmak için davrandığı pragmatik hamleler olarak görenler de eleştirilmiş ve bu adımların araçsal, samimiyetsiz, takiyeci politikalar değil AKP'nin “kimlik ve misyonunun” bir gereği oldukları belirtilmiştir. Zira Laçiner'e göre 1990'lardan başlamak üzere “*muhafazakâr orta sınıflar*” daha önce ortak bir aidiyet kimliği içinde gördükleri devletin ve “*laik orta-üst sınıflar*”ın kendilerini tam tersine düşman olarak gördüğünü fark etmiştir; böylece bir “zihniyet dünyası” yıkılmıştır ve yeni bir zihniyet dünyasına açılmanın imkânı doğmuştur. Bu bakımdan Laçiner açılımın “*bizim tarafı*”nda “*muhafazakâr demokratların*” var olmasını bir dezavantaj değil avantaj olarak görmektedir. Benzer bir yaklaşımı Roni Margulies (2009a; 2009b) de benimsemektedir. Aynı dönemde *Tarafa* yazdığı yazılarda Margulies, AKP'nin “samimi” olup olmasının önemsiz olduğunu, önemli olanın AKP'yi “barış” doğrultusunda zorlamak olduğunu savunmaktadır. Margulies açılımı yine Laçiner gibi sınıfsal nitelikli, fakat içeriği onunkiyle tam örtüşmeyen bir analizle değerlendirmektedir. Margulies'e göre AKP tamamiyle sermaye sınıfının çıkarlarına hizmet etmektedir, tam da bu nedenle kendisi açılım konusunda “*Türk egemen sınıfına güveniyorum.*” ifadesini kullanmaktadır. Zira yazara göre sermaye sınıfı; AB üyeliği hedefinden, kamu kaynaklarının PKK ile mücadeleye akmasına karşı olmasından ve Güneydoğu'ya yatırım yapabilmek için çatışmasızlık ortamına ihtiyaç duymasından dolayı açılımı desteklemektedir ve bu destek sebebiyle açılım devam edecektir. Margulies'in devamındaki “*Türkiye de nihayet Marksizm'e uygun, doğru dürüst bir ülke olmaya başladı. Generallerin, mafya babalarının, hortumcuların, korucuların yönettiği bir ülke olmaktan çıkmaya, Koçların, Sabancıların, TÜSİAD'ın yönettiği bir ülke olmaya başladı.*” cümleleri demokratikleşme/tarihsel ilerleme için bürokrasiye karşı burjuvaziye destekleme paradigmasının en net ifadeleridir. Aynı günlerde açılımı destekleyen sol-liberal yazarların birçoğu tıpkı Margulies gibi bu sürecin sermayedarlar ve hatta ABD tarafından desteklendiğini belirtmekte ve bunu kendi “sol” pozisyonları açısından bir problem olarak görmemektedir. Genellikle bu tespitin ardından gelen tavsiye de AKP'nin veya dolaylı olarak hakim sınıfların açtığı yolu “radikalleştirmek”tir (Kürkçü, 2009).¹²⁸

¹²⁸ “CHP'yle MHP'ye Kürt Sorununda Çözümüne Katılım Formülleri”, *Bianet*, 12.08.2009; “Kürt Açılımı'nda AKP, CHP, MHP ve Sol Nerede Duruyor”, *Bianet*, 14.08.2009.

Aynı dönemde ortodoks Marksist ve sol Kemâlist çevrelerden gelen, açılımın ABD'nin bölgedeki emperyalist politikalarıyla, AKP'nin bu kapsamda yeni Osmanlılık politikalarıyla ve laiklikle hesaplaşma hedefiyle ilişkisini vurgulayan eleştiriler (Yanardağ, 2010a; Yalçın, 2010) ile yukarıda bahsedilen çevrelerin açılımı destekleyen yorumları, olgusal tespitler konusunda uzlaşmaktadır. Fakat olguların normatif değerlendirmesi, yani küresel kapitalizmin çıkarlarına göre ve daha alt düzeyde İslâmcı-Osmanlı iktidarın hedeflerine göre tasarlanan söz konusu sürecin sol perspektif açısından iyi mi kötü mü olduğu sorusunun yanıtı ciddi bir biçimde farklılaşmaktadır. Örneğin TKP “bağımsızlık, laiklik, cumhuriyet gibi tarihsel ilerleme öğeleri”nin tasfiye edilip bunların yerine “karar yetkileri emperyalist merkezlere devredilmiş, toplumsal yaşamı cemaatlere teslim edilmiş, Osmanlı’ya öykünen bir Türkiye”nin konulmasının eşitlik ve özgürlüğe yönelik bir sonuç getirmeyeceğini ifade etmektedir.¹²⁹ TKP'nin “tarihsel ilerleme” olarak nitelediği şeyi *Birikim, Taraf, Radikal, Bianet* yazarları ilerlemenin önündeki temel engeller olarak görmekte; TKP'nin emekçiler üzerindeki baskı ve sömürüyü perçinleyen emperyalizm olarak tarif ettiği şeyi sol liberal çevreler Kemâlist bürokrasiye demokrasiyi dayatan kuvvet olarak algılamaktadır. AÜT'ten ve Mardin'in merkez-çevre teorisinden ilhamını alan söz konusu çevreler için asıl tarihsel ilerleme, adeta “gerçek burjuva devrimi” şu anda, 2000'lerde, AKP iktidarı döneminde gerçekleşmektedir. Açılımların, özellikle de Kürt açılımının AKP'nin “yeni Osmanlıcı” hedeflerinin bir parçası olduğu iddiası da yine sol liberal çevreler tarafından bir ölçüde kabul edilmekte ve olumlu bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Önceki bölümde de bahsedildiği üzere, modernleşmenin yoğun bir şekilde sorgulandığı ve ulus-devletlerin tektipleştirici/homojenleştirici kimlik inşalarının eleştirildiği 1980 sonrası dönemde Osmanlı'nın farklı etnik ve dinî unsurları bünyesinde toplayan “çoğulcu” yapısı, ulus-devlete göre daha demokratik olarak görülebiliyordu. Hem, İslâmcıların Medine Vesikası gibi başlıklar altında -yarım yamalak olsa da, kimlikler arasında özsel bir eşitlik barındırmasa da- bir tür çoğulculuk açılımları yapması, Osmanlı'nın “emperyal hoşgörüsü”nün bugün için Cumhuriyet'in ulus-devletine nazaran daha demokratik bir ilham verebileceğini göstermiyor muydu? Türkiye'nin eski Osmanlı toprakları ile daha kuvvetli bir ilişki kurması bu bağlamda Türklüğe dayalı kimlik tanımının ve kimlik algısının zayıflatılıp Kürtleri, Arapları vb. unsurları kapsayan yeni bir kimliğin benimsenmesi için de bir ihtimâl olabilirdi.¹³⁰ Birçok sol liberal için ise AKP'nin ılımlı İslâm rolüyle

¹²⁹ “Kürt sorunu ABD ile çözülemez”, *Cumhuriyet*, 11.08.2009.

¹³⁰ Ömer Laçiner'in bir röportajda solun AB'ye yönelik tutumu hakkında sorulan soruya verdiği yanıt, bir siyasî/idarî form olarak ulus üstü örgütlenmeyi (enternasyonalizmi) savunma uğruna siyasî içeriği tamamen önemsizleştiren dikkat çekici bir “aşırı anti-milliyetçilik” örneğidir. Laçiner

Ortadoğu'ya açılması, yaklaşık 20 yıl önce destekledikleri Özal'ın ekonomide ve dış politikada "dışa açılma" politikasıyla devamlılık arz etmektedir.¹³¹

Elbette bu keskin teorik-politik tartışmalar görece dar bir siyaset-yayın çevresinde yapılmaktadır. "Ana akım"ı oluşturan daha geniş bir çevrede ise Kürt sorunu, terör, "birlikte yaşamak", Cumhuriyet, kimlikler gibi temalar daha genel yorumlarla değerlendirilmektedir. Bir tarafta Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün "*iyi şeyler olacak*" sözünde¹³² sembolleşen iyimserlik, diğer tarafta CHP ve MHP etrafında yoğunlaşan, açılımın üniter devleti ve ulusal devleti yıkacağından yakınan kötümserlik vardır. Bu kamusal tartışmalarda dikkat çeken hususlardan biri iktidar ve iktidar yanlısı medyanın açılımı "tartışma üstü" bir proje olarak sunma çabasıdır. Başbakan Erdoğan'ın açılımı eleştirenlere yönelik "*kandan medet umanlar, şehitleri istismar edenler, şehit cenazeleri üzerinden siyasi rant peşinde koşanlar*"¹³³ gibi suçlamaları en nihayetinde bir siyasî tercih ve bir siyasî proje olan açılımın sorgulanmasını ve eleştirilmesini ahlâkî bir problem hâline getirip siyasetsiz bir siyasî iklim yaratmaya yöneliktir. İronik bir şekilde, geçmişte Kürt sorununun varlığından bahsedilmesini "vatan, bayrak, devlet" karşıtlığı olarak etiketleyip engelleme yöntemi sadece içeriği değiştirilerek benimsenmiş, bu kez açılımın karşısında yer alma tavrı "barış, kardeşlik, çözüm" karşıtlığı ve "kandan beslenme" olarak etiketlenmiştir. Bu söylem açılımı destekleyen kamusal figürlere de sirayet etmiş, örneğin sanatçı Sezen Aksu açılım sürecinin karşısında duranları "*iki cihanda lekeli*" ilan etmiştir.¹³⁴ Bunun haddizatında otoriter bir tavır olması sol-liberal çevrelerde yeterince önemsenmemiştir. Söz konusu çevrelerin odaklandığı konu, yukarıdaki alıntılarda görüldüğü gibi iktidarın açılım konusunda radikalleş(tiril)mesidir.

3.2.3. Muhafazakâr Demokratların Endişeli Modernlerle İmtihanı

söz konusu cevabında AB'yi uluslararası ilişkiler veya ekonomi alanında anlamlandırmak yerine onun "*millet olarak yaşayan insanları daha geniş bir insanlık ailesi olarak kapsamaları*"nı önemser ve "*Benzer bir teşebbüs Orta Doğu bölgesinde olsa Türkiye'nin ona da girmesini isteriz. Bizi millet sınırlarının dışına taşıyabilecek her türlü girişime prensip olarak "evet" diyoruz.*" der. "Ömer Laçiner ile Söyleşi: Sosyalizmin Tarifine Çalışacağız", *Birgün*, 18.09.2007. Bu bağlamda, AB'nin emperyalist ve kapitalist niteliği ve bu niteliklerinden doğan sınırlılıkları, ulus üstü niteliği sebebiyle ihmâl edilebilir şeylerdir. Aynı şekilde, Orta Doğu'da kurulacak bir ulus ötesi örgütlenme söz gelimi İslâmcı-gerici ve otoriter nitelikleri haiz olsa bile sırf ulus üstü olduğu için önemlidir.

¹³¹ "Korku üzerine demokrasi inşa edemezsiniz", *Yeni Şafak*, 29.12.2009.

¹³² "Gül: Kürt sorununda iyi şeyler olacak", *T24*, 10.03.2009.

¹³³ "ABD dostumuz model ortağımızdır", *Milliyet*, 16.06.2010; "Erdoğan: Biz gönül diliyle konuşuruz", *NTV*, 02.09.2010.

¹³⁴ "Sezen Aksu: Sade Vatandaş Olarak İçimden Geleni Yaptım", *Bianet*, 21.08.2009.

Açılışın iktidar tarafından otoriter ve “siyaset üstü” bir üslûpla icra edilmesinin dışında sol-liberal çevreler tarafından problematize edilme ihtimâli bulunan bir başka husus da laiklik tartışmalarıdır. Özellikle Anadolu taşrasının sosyal yapısı göz önünde bulundurulduğu zaman Türkiye’de seküler yaşam tarzına sahip olanların ve laiklik hassasiyeti olanların da etnik anlamda olmasa da sosyal olarak bir “azınlık kimliği”ni oluşturdukları ortadadır. Bu bakımdan, Kürtler ve Ermeniler başta olmak üzere azınlık kimlikleri konusuna yoğun bir şekilde odaklanmış siyasî ve entelektüel çevreler için Sünnî-muhafazakâr-İslâmci ideolojik-siyasî kültürün iktidar olanaklarının verdiği güçle laikliği zedeleyerek seküler yaşam tarzına sahip kesimleri baskı altına aldığı iddiaları sol-liberal çevreler için önemsenmesi gereken bir meseledir. Bu yöndeki iddialar ve “uyarılar” özellikle veto yetkisiyle AKP’nin çıkardığı bazı yasaları ve üçlü kararnameleri geri çeviren ve laiklik hassasiyetiyle bilinen Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer’in görev süresinin biteceği 2007 yılına doğru artmaya başlamıştır. Mevcut meclis aritmetiğinin kaçınılmaz sonucu olarak Çankaya “kalesinin” ele geçirilmesi ihtimâli ulusalcı-Kemâlist kamuoyunda laiklik konusundaki endişeleri arttırmıştır. Örneğin *Cumhuriyet* Gazetesi televizyonlara “*Tehlikenin farkında mısınız?*” ifadesinin geçtiği, gericilik ve bölücülük tehditlerine vurgu yapan reklamlar vermiştir. Bazı yazarlar Türkiye ile İran arasında paralellik kurarak demokrasi vaadiyle liberalleri ve solcuları kandıran Humeyni’yi hatırlatmış ve AKP’ye destek veren sol-liberal kesimleri uyarmıştır (Yalçın, 2007; Çeçen, 2009: 84).¹³⁵ Cumhurbaşkanlığı oylamasının yaklaştığı dönemde ADD ve ÇYDD’nin inisiyatifiyle Cumhuriyet mitingleri düzenlenmiş ve ulusalcı-Kemâlist aydın ve siyasetçilerin konuştuğu bu mitinglere yüzbinlerce kişi katılmıştır. ABD ve AB karşıtı söylemler ve özelleştirmelere yönelik eleştirilerin yanı sıra mitinglerin esas muhalefet çizgisi laiklik olmuştur. Laikliğin zedelenmesine yönelik endişelerin arttığı bu dönemde KONDA Araştırma’nın bir çalışmasında toplumdaki “*hayat tarzı kümeleri*” arasında “*endişeli modernler*” kategorisi de zikredilmektedir.¹³⁶

Söz konusu endişelerin tırmandığı Cumhurbaşkanlığı seçimi sürecine denk gelen bir tarihte Şerif Mardin’in bir röportajında toplumda AKP’den bağımsız bir “*mahalle baskısı*” ve “*mahalle havası*”nın varlığından ve bu olgunun AKP’yi de etkisi altına alarak

¹³⁵ “İran tarihi derslerle dolu / 1”, *Cumhuriyet*, 21.08.2008. Önceki bölümlerde bahsedilen TBKP Genel Sekreteri Nabi Yağcı (2009a) ise bu tip uyarılara cevaben İran Devrimi sırasında sosyalist TUDEH’in Humeyni ile ittifak yapmasının doğru olduğunu savunmuş, TUDEH’in hatasının devrimden sonra Humeyni’nin karşısındaki “liberal İslâmci” kesime Batı karşıtı ve ulusalcı bir refleks göstererek destek vermemek olduğunu belirtmiştir.

¹³⁶ <https://konda.com.tr/rapor/165/biz-kimiz-hayat-tarzlar-arastirmasi-2008> (Erişim: 09.02.2023).

İran'dakine benzer bir rejime yol açabileceğinden bahsetmesi¹³⁷ oldukça ses getirmiş ve mahalle baskısı kavramı AKP'nin laikliği aşındırarak seküler hayatı baskı altına aldığına dair tartışmaları hararetlendirmiştir. Bu kapsamda 2008'de Binnaz Toprak'ın (2008) koordinatörlüğünde İstanbul'da ve Anadolu'da yapılan bir saha araştırması AKP'nin merkezî idare ve yerel yönetimlerdeki gücünü, Fetullah Gülen cemaatinin de sosyal-iktisadî gücünü kullanarak toplumu muhafazakâr bir baskı altına aldığı sonucuna ulaşmıştır. Araştırmada görev alan İrfan Bozan, Ruşen Çakır'la birlikte bu araştırmadan hareketle farklı kesimlerden yazarlarla mahalle baskısı ile röportajlar yapmıştır. Kadınlar, Aleviler, iş hayatı, içki kullanımı ve Fetullahçılar hakkında birbirinden farklı görüşlerin ifade edildiği bu röportajlarda¹³⁸ 1990'larda Medine Vesikası tartışmaları ile "çoğulcu İslâmcılık" açılımı yapan Ali Bulaç'ın Alevilerin yaşadığı problemlerin kaynağının Sünniler değil "aşırı laikçi" devlet olduğunu söylemesi dikkat çekicidir. İçki içenlere yönelik baskı konusunda ise iktidara yakın yazarlar söz konusu baskının abartıldığını savunmuş, *Birikim/İletişim* çevresinde de çalışmaları olan İslâmcı yazar Yasin Aktay hatta "Konya'ya gidiyorsanız, içki de içmeyiverin. (...) Bir toplumun içindeyseniz, o toplumun içinde belirli baskılar vardır. Bunu çok da anormal karşılamamak lazım. (...) Bunlar sosyo-politik şeylerdir. Bunu mahalle baskısı diyerek geçiştiremezsiniz, insanların hassasiyetlerini gözetmek zorundasınız. 'Oruç tutmam, hiç kimseyi de takmam' dersiniz eğer, (...) Anadolu'da bazı yerlerde yadırganırsınız." ifadelerini kullanmıştır (Bozan ve Çakır, 2009). Bu dönemde Başbakan Erdoğan asıl mahalle baskısının içki içmeyenlere yapıldığını söylemiştir.¹³⁹ Öte yandan, 2003'ten başlamak üzere çeşitli mevzuat değişiklikleriyle içki ve sigaranın reklam edilmesi ve internetten satılması yasaklanmış, şehirlerde içkili restoranların bulunabileceği yerlerle ilgili yeni düzenlemeler yapılmıştır.¹⁴⁰

Kimi sol-liberal-demokrat yazarlar kendilerinin de kişisel yaşam pratikleriyle içinde buldukları "seküler kesim"den gelen endişeli şikâyetlere ihtiyatla yaklaşmış hatta bu

¹³⁷ "Prof. Şerif Mardin: 'Mahalle havası diye bir şey var ki AKP'yi bile döver'", *Vatan*, 15.05.2007. Mardin kendi sözlerinin AKP karşıtı bir amaçla kullanılmasından rahatsız olduğunu söylemiştir. "Prof. Şerif Mardin: 'Mahalle Baskısı, Ne Demek İstedim?'", *rusencakir.com*, 29.05.2013; "Prof. Şerif Mardin: 'Yalnız İslamcılarını itham etmek doğru olmaz'", *Vatan*, 10.06.2007; "Türkiye ne Malezya olur diyebilirim ne de olmaz", *Hürriyet*, 16.09.2007.

¹³⁸ Bu röportajlarda sol liberalizmin önde gelen yazarlarından Ahmet İnsel'in Oral Çalışlar ve Ali Bayramoğlu'ndan farklı olarak muhafazakâr bir mahalle baskısının varlığını kesin ifadelerle vurguladığını not edelim.

¹³⁹ "Erdoğan: Mecbur muyum tokuşturmaya", *Cumhuriyet*, 10.09.2008

¹⁴⁰ "Alkol ve Alkollü İçkilerin İç ve Dış Ticaretine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik", *Resmî Gazete (25130)*, 06.06.2003, "Kırmızı sokak' genelgesi", *Milliyet*, 01.12.2005; "Tütün Mamullerinin Zararlarının Önlenmesine Dair Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", *Resmî Gazete (26761)*, 19.01.2008.

şikâyetleri küçümsemiştir. Örneğin Zaman'da Hilmi Yavuz (2007) mahalle baskısının "asıl mağdurlarının" Müslümanlar olduğunu savunmuş, Radikal'de Zeynep Gambetti (2007) ise mahalle baskısının esas örneklerinin Kemâlist politikalarla ortaya çıktığını ve solun "*cumhuriyetçi ve milliyetçi mahalle baskılarına*" odaklanması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁴¹ Bu durumun muhtemel sebeplerinden biri olarak, sosyal-iktisadî analizler konusunda hegemonik hâle gelen devlet-toplum dikotomisinin kültürel baskı tartışmalarını da etkilediğinden söz edilebilir. Devleti, daha spesifik olarak askerî bürokrasiyi siyasî baskının ana kaynağı; toplumu, yani işçiyi ve kapitalisti ise bu baskının muhatabı olan mağdurlar olarak gören bir düşünme modeli, kültürel-sosyal baskıyı da "toplum içindeki bir gücün diğerine yönelik baskısı" değil devletin külliyen topluma baskısı olarak algılamaktadır. Baskının kaynağı olan devlet/bürokrasi/TSK ideolojik olarak laiklik yanlısı olduğu için söz konusu "mahalle baskısı" iddiaları bu modele uymamaktadır. Toplumsal ilişkiler içinde ele alındığında "azınlık, baskı gören" bir sosyal kimlik olan laiklik/sekülerlik devlet-toplum dikotomisi perspektifiyle "ezen, baskı yapan" kutba yerleştirilmektedir. Bu bağlamda, söz konusu tartışmalardan henüz 10 yıl önce 28 Şubat sürecinde Genelkurmay ve diğer bazı bürokratik organların İslâmcı hareket üzerinde baskı yaparak gerçekleştirdikleri "post-modern darbe" de sol-liberal çevrelerin "azınlık hassasiyeti"ni seküler kesimden esirgemelerine sebep olmuştur. Üstelik 2007'de Cumhurbaşkanlığı oylamasında muhtemel adayların eşlerinin başörtüsü üzerinden yapılan tartışmalar, bu tartışmalara Genelkurmay'ın da "e-muhtıra" ile katılması ve 2008'de kadın öğrencilerin başörtüsüyle üniversiteye girişi için yapılan düzenlemenin önce Hürriyet Gazetesi tarafından "*411 el kaosa kalktı*" manşetiyle yorumlanması, sonra Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi sol-liberal çevrelerin laikliği savunma konusundaki "tereddütlerini" arttırmıştır. Kemâlist-laik elitler ile ezilen dindarlar şeklinde somutlanan devlet-toplum ikiliğinin sonucu olarak anti-militarist demokrasi hassasiyeti, laiklik hassasiyetinin önüne geçmiştir. Neticede Ş. Mardin, B. Toprak, R. Çakır gibi kesinlikle "koyu Kemâlist, İslâmcı düşmanı" gibi sıfatlarla anılamayacak kişilerin mahalle baskısı konusundaki yorum ve çalışmaları dahi bu "tereddütleri" gideremeyecektir.

Post-Kemâlizmin en koyu mecralarından *Taraf*'ın Genel Yayın Yönetmeni Ahmet Altan açılımı destekleyen bir yazısında yapay olarak inşa edilmiş "*bölücülük korkusu*"nun bu süreçte bitebileceğinden bahsetmiş ve aynı şekilde "irtica" korkusunun da yersiz olduğunu savunmuştur. İrtica söyleminin "*Anadolu'da içkili lokanta bulunamıyor, Fatih'te şalvarlılar var, kızlar türban takıyor'dan öteye*" gidemediğini söyleyen Altan'a (2009b)

¹⁴¹ Mahalle baskısının çeşitli kesimlerden yazarlar tarafından nasıl yorumlandığına dair bir seçki için bkz. "Mahalle baskısı araştırmasına medya yorumları", NTV, 25.12.2008.

göre AKP kadrolarının zaman zaman ortaya çıkan muhafazakâr dayatmaları “uzun zaman horlanmış bir kesimin birikmiş öfkesinin dışa vurumu”dur ve AKP yöneticileri “İktidara alıştıkça, kendilerine güvenleri arttıkça” bu tavidan vazgeçecektir.¹⁴² Aynı gazetenin yazarlarından ve Genç Siviller’den Yıldırım Oğur (2008b) ise “*Bu da Laik Mahalle Baskısı Araştırması*” başlıklı yazısında internet üzerinden yaptığı “araştırma”nın “sonuç”larını paylaşmış, sosyal hayatta laik-solcu çevreler tarafından dindar-muhafazakâr insanlara yapılan dayatmalardan oluşan bu sonuçlarda Ümraniye gibi muhafazakâr bir bölgede başörtülü birine ev kiralanmaması gibi enteresan “hikâyeler” yer almıştır. Yine aynı gazetede yazan Alper Görmüş ise polemik yazılarında iktidarın açılımlarını demokratikleşme saikiyle destekleyen ama laikliğin tehdit altında olduğu endişesini de paylaşan kimi yazarları eleştirmektedir. Görmüş’e (2008; 2009) göre “AK Parti şeriatçıysa, üstelik de dizginleri “emperyalizm’in elinde bir partiyse” AKP’nin açılımlarını desteklemek “problemlidir, çelişkilidir ve uzun vadede sürdürülemez bir siyasettir.” Böylece kimlik açılımları ile laiklik hassasiyeti zıt kamplara ayrılmakta ve bu açılımları desteklemenin demokratlığın gereği olduğu ön kabulü sayesinde laikliğe sahip çıkma tavrı sorunlu hâle getirilmektedir.

3.3. ASKERÎ VESAYETİ YIKMA

AKP ile post-Kemâlist çevrelerin eklemlendiği konular olarak sunduğum üç mesele, birbirleriyle ilişkili, her biri diğerlerini besleyen meselelerdir. Ancak bu üç eklemlenme noktasından biri olan “askerî vesayeti yıkma” hedefi, diğer iki konuda yani “AB ile entegrasyon” ve “kimlik açılımları ve geçmişle yüzleşme” meselesinde kurulan ilişkilerin bir anlamda temeli, sebebi veya dayanağı gibidir. Bu konu soldan liberalizme “zıplayarak” geçmiş Hasan Cemal (2009) ve Cengiz Çandar gibi yazarlar için diğer sorunların “anası” olmanın yanı sıra bir ayağını solda bırakmış sol liberaller için Batılılaşma, demokratikleşme, kimliklerin özgülleşmesi gibi ideallerin cisimleştiği somut bir sınıfsal analiz noktası olacaktır. Bir başka ifadeyle, askerî vesayeti yıkma hedefinin oturduğu sınıfsal analiz, AKP’nin Türkiye’yi AB’ye sokarak ve kimlik açılımları yaparak demokratikleştireceği gerekçesiyle AKP’ye destek vermeyi meşrulaştıracaktır.

¹⁴² İkinci kez seçim kazanmış ve Cumhurbaşkanlığı’na da kendi içinden birini seçmiş olan hükümet partisinin iktidarını daha da sağlamlaştırmasının otoriterliği değil demokrasiyi besleyeceğine dair bu enteresan bakış açısını Oral Çalışlar da yukarıda zikredilen *Mahalle Baskısı Var mı Yok mu?* kitabındaki röportajında benimsemektedir.

3.3.1. AKP İktidarının Gecikmiş Bir Burjuva Devrimi Olarak Kuramlaştırılması

AKP'nin iktidara geldiği 2002 Genel Seçimleri'nden sonra yayınlanan *Birikim*'in Kasım/Aralık 2002 tarihli 163-164. sayısının kapağında yer alan “*Muhafazakâr demokrat inkılâp / 1946-1983 ve sonunda 3 Kasım*” başlığı söz konusu sınıfsal analize dayanmaktadır. Bu sayıda Ömer Laçiner'in (2002) yazdığı “*DP, ANAP ve Sonunda AKP*” başlıklı yazı, AÜT ve merkez-çevre tezlerinin omurgasını teşkil eden tarihsel devlet-sivil toplum mücadelesi veya güncel bürokrasi-burjuvazi mücadelesi bağlamında AKP'ye daha iktidarının başlangıcında ilerici bir tarihsel misyon atfeder. Laçiner'in tezinin başlangıç noktası, Türkiye'deki egemenlik ilişkilerinin pre-kapitalist/pre-modern bir yapıda olduğu varsayımdır. Buna göre Cumhuriyet'in kuruluş döneminde devletin himayesi altında gelişen büyük burjuvazi “*egemen sınıf/zümre hâline gelmenin sosyo-politik yükümlülüklerinden, bedellerinden*” kaçmış, çok partili dönemde ise CHP ile olan ilişkilerini gevşeterek partiler arasında özerk bir pozisyon kazanmaya çalışmıştır. Bu imtiyazlı sermaye kesiminden ayrı olarak Laçiner'in “otantik burjuvazi” dediği Anadolu'da gelişmekte olan sermaye kesimleri ise bürokrasinin egemenliğine meydan okumakta ve bu amaçla DP-AP çizgisine destek vermekte ise de şimdiye dek muzaffer olamamıştır. ANAP bu iki sermaye fraksiyonunu kaynaştırarak bürokrasinin egemenliğini kırmaya yönelik bir politika izlemiş fakat iktisadî ve siyasî krizler neticesinde gücünü kaybetmiştir. İslâmcılığın 1990'lardaki yükselişi, Laçiner'e göre Özal'ın başlattığı neo-liberal dönüşümün sonucu olarak güç kazanan otantik burjuvazinin kapitalizmin “*değer ve önceliklerini*” İslâmcı ideoloji ile harmanlanmasının yarattığı dinamizmin sonucudur. Bu yeni İslam-kapitalizmin senteziyle ekonominin bütün alanlarında çeşitli işlevler üstlenen iş adamı, uzman, teknisyen vb. genç bir orta sınıf kesimi de ortaya çıkmıştır. Laçiner, Batı'da kapitalizmin gelişmesini sağlayan Protestanlık¹⁴³ gibi, AKP'nin kapitalizmle uyumlu bir din anlayışını taşıdığını, “*pür burjuva ideolojisi*”ne sahip olduğunu belirtir. Başlangıç noktasına yeniden dönersek, Türkiye'deki pre-modern/pre-kapitalist yapıya yani asker-sivil bürokrasinin egemenliğine otantik burjuvazinin temsilcisi AKP tarafından meydan okunmaktadır. AKP ve otantik burjuvazi, Türkiye'nin “kadim egemenlerine” hesap soracaktır. Bu hesap sorma türban vb. konularla sınırlı kalmaz ve diğer demokratik mücadeleleri de kapsayarak muzaffer olursa Türkiye'nin pre-modern dönemi, “*pre-modern tarihi*” değil “*pre-modern tarih öncesi*” dönemi “nihayet” bitecektir.¹⁴⁴

¹⁴³ Bilindiği gibi bu tezin en önemli savunucusu Max Weber'dir (2013).

¹⁴⁴ Laçiner'in bu makalesi TUSİAD'da temsil edilen büyük sermayenin “otantik burjuvazi” ile karşıt yönelimlere sahip olduğu izlenimini verse de bir başka yazısında Türk burjuvazisini bir bütün

Laçiner'in analizi önceki bölümlerde bahsedilen AÜT tezi ve merkez-çevre teziyle örtüşmekte, bu tezlerdeki temel varsayımları devralarak "güncel durumu" ve "muhtemel geleceği" tayin ve tespit etmektedir.¹⁴⁵ Laçiner, Marksist gelenekten gelmesi sebebiyle Şerif Mardin gibi Türkiye'de kapitalizmin var olmadığını iddia edememekte¹⁴⁶ ise de burjuvazinin "tam" veya "gerçek" egemenliğinin şartı olan ekonomi öncelikli "*değer, öncelik, kurum ve ilişkilerin topluma egemen kılınması*"nın mevcut olmadığını savunmaktadır. "Ekonomi öncelikli" olmayan mevcut "pre-modern" egemenlik ilişkilerinin ise fizikî-askerî güce, değişmez hiyerarşiye, dine dayalı olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁷ Dolayısıyla pre-modern=pre-kapitalist eşitliğinden hareketle Türkiye'de kapitalizmin egemen olmadığı fikri savunulmaktadır.

En nihayetinde Laçiner, AKP'nin temsil ettiği sınıfsal çıkarlardan dolayı Türkiye'yi kapitalizm öncesi veya "yarım yamalak kapitalist" yapısından kurtararak mütekâmil bir kapitalizme taşıyacağı ve bu suretle bürokrasinin toplum üzerindeki baskıcı gücünü tasfiye edeceği görüşündedir. Özetle, Kemâlistlerin yapmadığı, yapamadığı, belki de doğası gereği yapamayacağı "burjuva devrimi"ni AKP yapacaktır. Nitekim AKP'nin oylarını arttırarak ikinci kez iktidara geldiği 2007 Genel Seçimleri'nden sonra Laçiner otantik burjuvazinin sivil-asker bürokratlara karşı mücadeleyi kazanıp burjuva devrimi yaptığını iddia etmiş ve sosyalistler için sosyalist ideallerin "bu aşamadan sonra", "birincil olarak gündemde" olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁸ Bir başka ifadeyle Türkiye toplumu artık kapitalist aşamaya geçmiş ve sosyalizm hedefinin zamanı gelmiştir!

Laçiner'in üzerine hayli cesur iddialar inşa ettiği teorik yapının temelinde "devletten bağımsız" serbest rekabet koşulları ile idealize edilen bir kapitalizm tahayyülünün yattığı anlaşılmaktadır. Zira büyük burjuvazinin tek parti döneminde devletin koruması ve

olarak ele alır: "*Serbest Fırka'dan DP'ye, oradan AP ve ANAP'a uzanan ve bu süreç boyunca teşekkül eden, büyüyen, gelişen Türk burjuvazisinin, asker-sivil bürokrasinin arkaik kökenli devlet-iktidar 'sahipliği'ne karşı verdiği inişli çıkışlı iktidar mücadelesi (...)*" Bkz. (Laçiner, 2007b).

¹⁴⁵ Bu yazıda İdris Küçükömer'e referans vermeyen Laçiner'in Küçükömer'den bahsettiği bir yazısı için bkz. (Laçiner, 2007a).

¹⁴⁶ Mardin'in "*Türkiye'de kapitalistler var ama kapitalizm yok.*" meâlindeki ifadesi için bu tezin 36. sayfasına bkz.

¹⁴⁷ Fizikî-askerî güçten ve değişmez hiyerarşiden kastın ordu ve bürokrasi olduğu anlaşılırsa da dine dayalı egemenlikten bahsedilmesi analizin iç tutarlılığı açısından problemlili görünmektedir. Zira AKP'nin "dine dayalı egemenliği" yıkması şöyle dursun belirli kesimlerde Cumhuriyet'in yıktığı "dine dayalı egemenliği" bizzat AKP'nin getireceği kuşkusuz vardır. Özellikle 28 Şubat sürecinden itibaren ordu ve bürokrasi zaten "dine dayalı egemenlik" tehdidiyle mücadele etmektedir. Metnin bütününden anlaşıldığı kadarıyla Laçiner, AKP'deki İslâmcılığın veya dinî muhafazakârlığın kapitalizmin iktisadî çıkarları önceleyen mantığıyla uyumlu bir din anlayışı olduğundan hareketle AKP'yi ve dayandığı "otantik burjuvazi"yi din açısından da ilerici veya "ılımlı" görmektedir.

¹⁴⁸ "Ömer Laçiner ile Söyleşi: Sosyalizmin Tarifine Çalışacağız", *Birgün*, 18.09.2007.

desteği altında palazlanması kapitalizme aykırı, modern öncesi, “burjuva devrimi” öncesi bir durum olarak telâkki edilmektedir. Bu yargı, devletin ekonomiyi müdahalesini kapitalizmin ihlâli olarak gören liberal tezlerin benimsendiğini ve Laçiner gibi sol yazarlar için kullanılan “sol liberal” tabirinin isabetli olduğunu göstermektedir. Laçiner gibi liberalizme meyleden sosyalistlerin “koptuğu” geleneksel Marksist teoride ise kapitalizmde siyasî olan ile iktisadî olanın biçimsel olarak ayrıştığı yani feodal dönemdeki gibi artı emeğe el koyan sınıfın doğrudan doğruya askerî ve siyasî yetkilere sahip olmadığı bir vakıa sayılmakla birlikte bu biçimsel bir ayrışma olarak değerlendirilir ve kurumsal devlet mekanizmasının hukuk, eğitim, nüfus, askeriye vb. politikalarla sermaye birikim sürecini mümkün kılan/kolaylaştıran/geliştiren düzenlemeleri icra ettiği belirtilir (Wood, 2016: 35 vd; Marx, 2016: 175; Eagleton, 2011b: 220 vd.). Öte yandan Laçiner’in “otantik burjuvazi” dediği sermaye kesimlerinin (AKP’nin iktidara gelmesi sebebiyle) iktidarla kuracakları “özel” ilişki, 1930’lardan itibaren güçlen(diril)en büyük burjuvazinin palazlanma sürecindeki gibi “rekabetçi olmayan” koşullar yaratacağına göre mevcut devlet-sermaye ilişkisi modelinde nitel bir değişim olmayacaktır.

Teori alanından somut olgulara bakıldığında, zaman ve mekân düzleminde farklılaşan örnekler sermaye ile bürokrasiyi egemenlik konusunda rekabet eden dışsal aktörler olarak konumlandırmayı zorlaştırmaktadır. Marx’ın (2003: 611-667) *Kapital*’in 3. cildinde “*ilkel birikim*” olarak bahsettiği süreçte yani kapitalizmin doğuşunda emeğin metalaşması ve sermayenin temerküzü için kitleleri mülksüzleştirme sürecinde devletin zor aygıtları doğrudan rol oynamıştır. Ayrıca kapitalizmin pazar ve hammadde arayışı için takip edilen emperyalizm politikalarında devletlerin askerî gücünün kullanıldığı ortadadır. Almanya, İtalya, Japonya, Rusya gibi “geç kapitalizm” ülkelerinde devletin üstlendiği daha aktif role ilişkin zengin bir literatür de vardır (Haller, 2011: 135 vd.). Daha somut örnekler Soğuk Savaş döneminde Latin Amerika ülkelerinde sosyalist/sosyalizan rejimleri sona erdiren sağcı askerî diktatörlüklerdir. Türkiye’de de 1970’lerin sonunda tıkanan ithâl ikameci sermaye birikim rejiminin neo-liberal dönüşümle tasfiye edilmesi 12 Eylül darbesinin demir yumruğu altında mümkün olmuştur. Çekişme hâlindeki ana akım siyaseti askıya almanın yanı sıra 12 Eylül’ün sendikaları kapatarak ve devrimci hareketi idam, işkence, hapis cezaları ve yasaklarla tasfiye ederek de Boratav’ın (2005: 145 vd.) tabiriyle “*sermayenin karşı saldırısı*” için pürüzsüz bir ortam hazırladığı bilinmektedir.

Buna rağmen solun bazı kesimleri, devletin zor aygıtlarının sermaye sınıfının çıkarları ile olan işlevsel ilişkisini ihmâl ederek salt “devlet şiddeti” sorunuyla ilgilenmeye başlamıştır. Örneğin darbeden 20 yıl sonra 12 Eylül ile ilgili yazısında Tanıl Bora (2000), 12 Eylül

rejiminin, Olağanüstü Hâl uygulamaları ve 28 Şubat süreci gibi yeni şekillerde varlığını sürdürdüğünü belirtirken salt devlet şiddeti veya daha genel bir ifadeyle devletin toplumu “total kontrol” altına alması üzerinden bu devamlılık ilişkisini vurgulamaktadır. Ömer Laçiner de 2005’te yayınlanan bir söyleşisinde 12 Eylül’ün sola karşı yapıldığı iddiasının yetersiz ve dar olduğunu belirtmiş ve darbeyi esas olarak egemen asker-sivil zümrenin toplumun (sağ ve sol) politikleşmesine verdiği tepki şeklinde tarif etmiştir. Yine burada Laçiner, 12 Eylül’ün toplumun sola meyletmesini önlemek için dinî hareketlerin önünü açtığına yönelik yorumların “*bizim solun inanmak istediği efsaneler*” olduğunu ve din konusunda 1980’in 1923’ten ayrışma, farklılaşma değil onun devamı niteliğinde olduğunu, zira Cumhuriyet’in de, hatta ondan önce Osmanlı’nın ve Bizans’ın da dini devletin elinde bir kontrol mekanizması olarak kullandığını savunmuştur.¹⁴⁹ Bu fikirler ortodoks Marksist çevrelerin 12 Eylül öncesi ve sonrası hakkındaki “kapitalist düzene yönelen sol tehdidi bastırmak ve solun muhtemel dirilişini önlemek için dinin terbiye edici/uyuşturucu vasfını devreye sokmak veya sola akması muhtemel kitleleri İslâmcılığa yönlendirmek” şeklinde özetlenebilecek yorumundan radikal bir biçimde farklılaşmaktadır. Türkiye ölçeğinde 12 Eylül darbesini, dünya ölçeğinde SSCB’nin çöküşünü yaşayan Türkiye solunun belli kesimleri, kendisine bu yenilgiyi yaşatan kapitalizmin ideolojik hegemonyasına teslim olmaya başlamıştır. İronik bir biçimde, bu teslim oluşun en önemli sonuçlarından biri, kendisini mağlûp edenin sermaye sınıfı değil de toplumsal ilişkilerden arındırılmış, çıplak bir bürokrasi olduğuna inanmaktır. Bürokrasiye bir siyasî elbise giydirme ihtiyacı hissedildiği zaman da (sivil) toplumu kontrol altında tutma ideolojisi olarak Kemâlizm kavramına (Gürpınar, 2013: 212-213) başvurulmaktadır.

Laçiner’in kurduğu tarihsel-siyasî anlatının verili andaki safhası yani “asker-sivil bürokrasinin egemenliğinin kırılması” sorunu 2000’li yıllarda kamuoyunda “askerî vesayet” olarak tartışılmıştır. Ordunun siyaset üzerindeki etkisine yönelik 1990’larda kısmen, 2000’lerde ise yaygın bir şekilde yüksek sesle dile getirilmeye başlanan itirazlarda öne çıkan kavram askerî vesayet olmuştur. Zira 1960 yılından itibaren askerî darbeleri (1960, 1980), darbe tehditlerini (1971, 1997), MGK’yı ve kitlesel iletişim araçlarını kullanarak seçimle kurulan hükûmetlerin ve parlamentoların faaliyetleri üzerinde yani siyaset üzerinde sürekli ve baskın bir kontrol gücüne ve alışkanlığına olan Genelkurmay, bir vasinin kendi vesayeti altındaki kişiyi veya mal varlığını yönlendirmesi gibi siyasî partileri belirli yönlere zorlayarak onların hareket alanını sınırlandırmıştır.

¹⁴⁹ “Ömer Laçiner ile Söyleşi: 25. Yılında 12 Eylül ve Siyaset” (2005), *Siyahi*, 5.

Esasında ilk kez Edward Shils (1960a; 1960b) tarafından kullanılan “vesayetçi demokrasi” kavramı demokrasinin gerektirdiği çeşitli sosyal koşulların henüz olgunlaşmadığı yeni kurulmuş devletlerde ülkeyi demokrasiye “hazırlayan” rejimleri anlatmaktaydı. Levent Köker (2020: 211 vd.) *Modernleşme, Demokrasi ve Kemalizm* kitabında, tek parti dönemini bu perspektifle değerlendiren Maurice Duverger, Tarık Zafer Tunaya ve Ergun Özbudun gibi yazarları eleştirmiş, Kemâlist Devrim’in ülkeyi demokrasiye hazırlayan bir vesayet süreci olduğu fikrine karşı çıkmıştır. Bununla birlikte Köker, Cumhuriyet’in kuruluş döneminin bir vesayetçi demokrasi olarak kabul edilmesi hâlinde bile toplumun demokrasiye ne zaman “hazır” olacağına takdiri vesayetçi demokrasinin elitlerine ait olacağı için bu kavramın demokratikleşme ile bağdaşmayacağını belirtir.

Aslında Köker’in kitabında tarihsel bir varsayım, yani geçmiş bir dönemle ilgili bir tartışma olarak geçen vesayet, Türkiye’nin üye olmaya çalıştığı AB’den ordunun siyaset üzerindeki etkisine yönelik eleştiriler de almaya başladığı 1990’lı yıllardan itibaren geçmişini değil Türkiye’deki güncel siyasî rejimi nitelendirmek için kullanılmaya başlanmıştır. 1990’ların ortasında liberal akademisyen Ali Bayramoğlu’nun gazete yazılarında kullandığı “askerî vesayet” kavramı liberaller ve 28 Şubat “mağduru” İslâmcılar tarafından yaygınlaştırılmıştır (Çandar, 1997; Akyol, T., 1998; Ülsever, 2000; Alpay, 2000; Akat, 2000; Altan M., 2003).¹⁵⁰ Askerî vesayet gündemi 2000’lerde güncelliğini hiç kaybetmeyecektir. AKP’nin güçlü bir oy oranı ve parlamento çoğunluğu ile iktidara geldiği Kasım 2002 Genel Seçimleri’nden kısa bir süre sonra *Cumhuriyet* Gazetesi’nin “*Genç Subaylar Tedirgin*” manşetli haberi tartışma yaratmıştır. Genç subaylar darbesi olarak bilinen 27 Mayıs ihtilâlinin yıl dönümünden dört gün önce yayınlanan haberin iddiasına göre Genelkurmay Başkanı, Başbakan ile olan görüşmesinde bazı AKP’li milletvekillerinin orduyu rahatsız eden açıklamaları ve meclise gelen AB 6. Uyum Paketi’nin içeriği ile ilgili eleştiriler yönelmiştir. Söz konusu düzenlemeler ise apartmanlarda ibadethane yapılması ve resmî dil dışındaki dil ve lehçelerde televizyon-radyo yayınına izin verilmesiyle ilgilidir.¹⁵¹ Tartışma yaratan bu habere nazire olarak 2006 yılında “*Genç Siviller Rahatsız*” başlıklı bildiriyle kendisini kamuoyuna duyuran liberal topluluk Genç Siviller takip eden yıllarda “askerî vesayetle mücadele” gündeminin en ateşli savunucusu olacaktır.¹⁵²

¹⁵⁰ “Dünden Yarına 28 Şubat Darbe Süreci” (1998), *Değişim*, 53-19-26.

¹⁵¹ “Genç Subaylar Tedirgin”, *Cumhuriyet*, 23.05.2003.

¹⁵² Genç Siviller hareketi bu ismi almadan önce ilk kez 1999 yılında ODTÜ’de İletişim Topluluğu kulübünün mail grubu olarak ortaya çıkmıştır. Bkz. “Sizinle yollarımı ayırıyorum”, *T24*, 23.11.2009.

2004 yılında post-Kemâlizmin hem sol kanadından hem liberal kanadından bazı aydınların askerî vesayete dair yazılarından oluşan bir derleme *Birikim Yayınları*'ndan *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu* adıyla çıkmıştır. Kitabın editörleri Ali Bayramoğlu ve Ömer Laçiner'dir (2009). Bu iki yazarın ve Ahmet İnsel'in imzasını taşıyan giriş yazısında (yukarıda aktarılan, Laçiner'in Küçükömer ve Mardin'den mülhem tezlerine benzer şekilde) Batı'da kapitalizmin gelişmesiyle birlikte ordunun sistem içindeki rolünün azaldığı hatırlatılarak militarizm olgusu "modern öncesi"ne tarihlenmektedir. Laçiner bu kitaptaki yazılarında "asker-bürokrat zümre"nin toplumsal-siyasî egemenliğine meydan okuyan zümrelerle mücadelesi üzerine kurulu bir yakın tarih anlatısı inşa etmektedir. Taha Parla'nın korporatizm tezini hatırlatır şekilde¹⁵³ Laçiner, militarizmi (ve "Türk militarizmi"nin ideolojisi Atatürkçülüğü) aydınlanma kökenli iki akım olan sosyalizm ve liberalizmin düşmanı olarak koyar. Kimi ülkelerde bazı askerî darbelerin liberal iktisat politikalarının önünü açmasının bir karşı argüman olarak dile getirilmesini peşinen yanıtlayan yazar, bu yaklaşımın liberalizmin "etik, insanî değerleri"ni görmezden geldiğini, böyle bir durumda ordunun liberalizme değil liberalizmin militarizme yaklaştığını savunur.¹⁵⁴ Öte yandan Laçiner, aydınlanma kökenli sosyalizm ve liberalizme düşman olduğu hâlde ordunun kendisini aydınlanmanın temsilcisi olarak topluma sunduğunu belirtir ve buna şiddetle karşı çıkar. "*Ordunun toplum üzerindeki egemenliğini meşrulaştırma ideolojisi*" olan Atatürkçülüğün din ve geleneğe referansla üretilen siyasetleri "*modern toplum karşıtı*" olduğuna dair propagandası "*tüm bir Atatürkçülük safatasıdır*". Zira bazı marjinal dinî gruplar dışında söz konusu hareketler Batı'nın "ilim ve fennini" alarak (İdris Küçükömer'in "üretici güçleri geliştirme" vurgusuna benzer şekilde) sanayi ve ticareti geliştirmek istemektedir. Özetle, Laçiner'e göre asker-bürokrat zümrenin ideolojisi olan Atatürkçülük modern öncesidir, modernlik karşıtı olarak yaftalanan din ve gelenek çevreleri ise egemenlik ilişkilerini askerî-bürokratik yapısından kurtarmaya çalışan ilerici kuvvetlerdir.¹⁵⁵ Ali Bayramoğlu, Laçiner'inkilere benzer görüşleri onun Marksizan üslûbundan ayıklanmış cümlelerle ifade eder. Bayramoğlu'na göre Kemâlizmin modernleşmenin "farklılaşma" boyutunu güdük bırakan anlayışından neşet eden askerî vesayet, toplumsal taleplerin siyasî partiler aracılığıyla siyasî karara

¹⁵³ Bu tezin 41. sayfasına bkz.

¹⁵⁴ Liberalizmin bazı ülkelerde militarizm eliyle hayata geçmesini onun kendi doğal çelişkisi/tutarsızlığı olarak görmektense "gerçek" liberalizmin dışarısına düşen marjinal/istisnai durumlar olarak yorumlayan Laçiner, 12 Eylül'ün yanı sıra 1970'li yıllarda Latin Amerika'da yapılan "Akbaba Operasyonu"nu da görmezden gelmektedir. Bkz. (McSherry, 2005).

¹⁵⁵ Daha önce gördüğümüz gibi AKP ve "otantik burjuvazi"yi meâlen Türkiye'nin burjuva devrimini yapmaya muktedir aktörler olduğu yönünde tespitler yapan Laçiner buradaki yazılarında da Türkiye'nin "*askerî etkinliği tahtından eden (...) burjuva devrimini gerçekleştirilememiş*" ülkelerden biri olduğunu ifade eder.

dönüşmesini engelleyerek “devletin topluma egemenliğini” muhafaza etmeye çalışmaktadır. Ahmet İnel ise post-Kemâlist külliyatta yaygın olduğu üzere Kemâlizm kavramını otoriterlik kavramının nam-ı diğeri olarak kullanmaktadır. İnel (varlık nedenlerini açıklamadığı) Türkiye’de otoriterliğin siyasette ve toplumda yaygın olarak benimsenmesi olgusundan hareketle, “sivil” siyaset de Kemâlizm gibi otoriter olduğu için otoriter askerî vesayete karşı etkili bir mücadelenin ortaya çıkmadığını savunmaktadır. İnel ayrıca resmî ideolojinin Kurtuluş Savaşı tahayyülünden beslenmesi ve bu bağlamda iç ve dış düşman vurgusuyla ordunun siyaset üzerindeki aktif rolünün meşrulaştırılmasını da askerî vesayetinin nedenleri arasında sayar. İçerikten ziyade biçime odaklanan bu bakış açısı tarihselliği göz ardı ederek “düşman” tanımlamalarının değişkenliğini ıskalar. Örneğin DP hükûmetine karşı yapılan 27 Mayıs ile görünürde (DP’nin devamı olan) AP hükûmetine karşı yapıldığı hâlde 27 Mayıs’ın getirdiği 1961 Anayasası’nın özgürlüklerini AP’nin de desteğiyle daraltan 12 Mart; dinin kamusal rolünü arttıran 12 Eylül ile temel düşmanı “irtica” olan 28 Şubat, uyguladıkları politikaların içeriklerindeki farklılıklara rağmen aynı gerekçelerle açıklanır ve bu değişimleri belirleyen bağımsız değişkene dair bir şey söylenmez. Bu gerekçeler de, görüldüğü üzere, toplumsal ilişkilerin bir parçası olmaktan ziyade kendisini bu ilişkilerin “üstünde” tutarak sivil toplum üzerindeki kurumsal egemenliğini muhafaza etmeye çalışan TSK ve onun bu amacının temellendiği Kemâlizm ideolojisi olarak ifade edilmektedir. Bu tespitler bir an için doğru kabul edildiğinde sorulması mecburî olan bazı sorular ise yanıtız kalmaktadır. Örneğin salt kendi kurumsal varlığını toplum üzerinde egemen kılmaya çalışan bir ordu neden her askerî müdahaleden sonra birkaç yıl içinde seçimlere giderek idareyi siyasetçilere terk etmektedir, böyle bir ordu niçin askerî bir diktatörlük kurmamış veya bu müdahalelerden birinde ihtilâlin liderleri tıpkı Nasır, Kaddafi, Saddam, Hafız Esad gibi darbeden sonra ölene kadar ülkenin karizmatik lideri ve tek söz sahibi olmak istememiştir? Kemâlizm tekil ve yeknesak bir resmî ideoloji ise bu ideoloji nasıl hem dinin kamusal rolünü arttırmanın hem de irtica ile mücadele etmenin meşrulaştırıcısı; üniversite özerkliği, basın özgürlüğü, gösteri hakkı gibi özgürlükleri 10 yıl arayla hem güçlendiren hem zayıflatan bir ideoloji olmaktadır? Pratikte böyle olmuşsa o ideolojinin farklı yorumlarından, birbirinden farklı temsilcilerinden söz etmek ve bunları ayırt etmek gerekmez mi?

İsmet Akça aynı kitaptaki makalesinde -yukarıda adı geçen üç yazarın da benimsediği- devlet-toplum dikotomisine dayalı bakış açısını eleştirmektedir. Akça’ya göre orduların emperyalist savaşlar ve gelişmiş silah sanayileri ile sermaye birikim sürecinde rol üstlendiği merkez kapitalist ülkelerden farklı olarak kapitalizmin çevre (“gelişmekte olan”)

lkelerinde ordu söz konusu rolü bizzat iktisadî faaliyetlerin içinde yer alarak ifa eder.¹⁵⁶ Bu modelin “en gelişkin” rneği olan Türkiye’de TSK zellikle OYAK’ın kuruluşundan sonra devasa bir “kollektif sermayedar” hâline gelmiş ve Koç grubu başta olmak üzere büyük sermayeyle ittifak içine girmiştir. Akça’ya göre ordunun siyaset üzerindeki etkisi, içinde bulunduğu toplumsal sınıfın egemenliğini korumaya yöneliktir. Akça darbeleri ele alırken bu bağlamda DP’nin tarım odaklı iktisat politikalarının İstanbul burjuvazisinde yarattığı rahatsızlıklardan (27 Mayıs), ithâl ikâmecî modelden neo-liberal modele geçiş sürecinde emekçi sınıfların direnişine karşı ihtiyaç duyulan otoriter yönetimden (12 Eylül), Anadolu kökenli İslâmcı sermayenin büyük sermaye için oluşturduğu tehditten (28 şubat) söz etmektedir. Bu yaklaşım yzeyssel olarak Laçiner’in çizdiği “TSK”ya (ve büyük sermayeye) karşı otantik Anadolu burjuvazisi” saflaşmasına benzemektedir. İki yaklaşım arasındaki radikal fark, Laçiner’in TSK ve büyük sermaye ittifakının egemenliğini kapitalizme aykırı bir egemenlik ilişkisi olarak gören idealize edilmiş kapitalizm algısına karşı Akça’nın bu tip ordu-sermaye ilişkilerini kapitalizme içkin olarak değerlendirmesidir. Dolayısıyla TSK’yı “burjuva devriminin önündeki engel” olarak gören Laçiner’in (ve demokratikleşmenin önündeki engel olarak gören Bayramoğlu ve İnsel’in) bakış açısı askerî vesayete karşı “gerçek burjuvazi” ile ittifakı meşru ve mecbur kılarken Akça’nın bakış açısı, “burjuva devrimi”ni çoktan gerçekleştirmiş, TSK’nın da dahil olduğu bütün bir sermaye sınıfına karşı işçi sınıfının hak ve özgürlüklerini savunmayı beraberinde getirir. İdeolojik düzeyde ise, Türkiye’nin bir burjuva devrimi yaşamadığı fikri bunun önündeki tarihsel engel olarak Kemâlizme karşı mücadeleyi meşrulaştırırken tam aksine Türkiye’de burjuva devriminin tek parti döneminde yařandđı tespitini, geleneksel Marksist ereve içinde, burjuva devriminin “kazanımlarına” sahip çıkmayı ve burjuva egemenliğinin devrimci “vazifesini” ifa ettiği andan sonra durdurduğu tarihsel ilerlemeyi sosyalist mücadele ile devam ettirmeyi gerektirir.

Söz konusu kitapta İsmet Akça’nın temsil ettiği geleneksel Marksist yaklaşımın askerî bürokrasiyi sınıflar üstü veya topyekn bütün sınıflara karşı konumlanmış bir egemen zümre olarak yorumlayan sol liberal yaklaşıma yönelik eleştirileri 2000’li yıllarda kamuoyundaki etki gücü bakımından nispeten dar bir mecrada kalmıştır. Dolayısıyla Türkiye’nin pre-modern/pre-kapitalist yapıda olduğuna dair analizlerden veya daha genel olarak askerî vesayet olgusundan hareketle neo-liberal politikaları uygulamakta olan ve Batı ile iyi ilişkiler kuran İslâmcı kökenli bir partinin bu “kapitalizm öncesi egemen zümre”

¹⁵⁶ Akça’nın örnekleri Çin, Endonezya, Tayland, Mısır, Pakistan, Suriye, Nikaragua, Guatemala, El Salvador, Honduras, Ekvador, Kolombiya, şili ve Bolivya’dır.

ile mücadelesine destek verme eğilimi 2000'li yıllarda kamuoyunda geleneksel Marksizme göre daha hegemonik bir konumdadır.

3.3.2. Ergenekon Davası

2007 yılında “e-muhtıra” olarak anılan 27 Nisan tarihli Genelkurmay bildirisini ve özellikle Ergenekon soruşturması, sol-liberal çevreler ile AKP’yi “askerî vesayete karşı sivil demokrasi” zemininde bir araya getirmiştir. Yargıtay Onursal Cumhuriyet Başsavcısı Sabih Kanadoğlu’nun TBMM’nin Cumhurbaşkanı seçme koşullarıyla ilgili hukukî görüşünü basında ifade etmesi ve bu görüşün Anayasa Mahkemesi tarafından benimsenmesiyle ortaya çıkan “367 krizi”¹⁵⁷ Dışişleri Bakanı Abdullah Gül’ün Cumhurbaşkanı seçilmesini ilk aşamada geciktirmiş, çeşitli tartışmaların ardından yapılan erken seçimle oluşan yeni parlamento Gül’ü Cumhurbaşkanı seçmiştir. Bu süreçte Genelkurmay Başkanı’nın canlı yayında yaptığı 12 Nisan tarihli “basın bilgilendirme” toplantısında ve 27 Nisan gecesi Genelkurmay’ın internet sitesinde yayınlanan bildiriye Cumhurbaşkanı seçilecek kişinin laikliğe “sözde değil özde bağlı” olması gerektiğini ifade etmesi ve Genelkurmay’ın “gerektiğinde tavrını ve davranışlarını açık ve net bir şekilde” ortaya koyacağını vurgulaması askerî darbe tehdidi olarak değerlendirilmiş ve kimi sol ve liberal çevreler bu tehdide karşı tepkilerini dile getirmiş, bu tavırlar bireysel tavırların ötesine geçerek imza kampanyalarıyla kolektif tepkilere dönüşmüştür (Öney, 2007; İnel, 2007).¹⁵⁸

27 Nisan’dan bir buçuk ay sonra 12 Haziran 2007’de Ümraniye’de bir gecekonduun çatısında el bombalarının bulunmasıyla başlayan ve Ocak 2008’deki gözaltılarla Ergenekon adı verilen soruşturma, askerî vesayet tartışmaları ve post-Kemâlist “ittifak” için en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. 367 krizi, 27 Nisan bildirisini ve darbe söylentilerinin ertesinde başlayan soruşturmada Ergenekon adlı bir silahlı yapılanmanın izine rastlandığı ve askerî darbeye zemin hazırlamak üzere tasarlanan çeşitli suikast plânlarının ele geçirildiği ifade edilmiştir. 2005’te Trabzon’da görev yapan Rahip Andrea Santoro’nun öldürülmesi, 2006’da *Cumhuriyet Gazetesi*’ne molotof kokteyli atılması, bir davada başörtüsü yasağından yana hüküm veren Danıştay 2. Dairesi üyelerine yapılan

¹⁵⁷ Söz konusu “görüş” Anayasa’nın 102. maddesine göre TBMM’nin Cumhurbaşkanı seçiminin geçerli olması için bu amaçla yapılan oturumda üye tam sayısının üçte ikisinin yani en az 367 milletvekilinin hazır bulunması gerektiğini savunduğu için kriz bu adla anılmaktadır.

¹⁵⁸ “Büyükanıtı Görevden Alacak mısınız?”, *Bianet*, 02.05.2007; “Prof. Dr. Ayşe Kadioğlu: CHP solun değil devletin partisidir”, *Yeni Şafak*, 07.05.2007; “Muhtıra’ya karşı 205 imzalı bildiri”, *Sendika.org*, 08.05.2007.

silahlı saldırı, 2007'de *Agos* Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink'in katledilmesi, Malatya'da İncil yayınlayan *Zirve* Yayınevi'nin üç çalışanının öldürülmesi gibi suikastler de bu kapsamda değerlendirilmiş ve çok sayıda emekli subay ve astsubay, gazeteci, yazar, akademisyen, avukat ve irili ufaklı dernek yöneticileri gözaltına alınmış veya tutuklanmıştır. Ayrıca 2005'te Şemdinli'deki Umut Kitabevi'nin bombalanması ve dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Yaşar Büyükanıt'ın da "çete kurmak" suçlamasıyla dahil edilmeye çalışıldığı soruşturma, 2006'da Başbakan ve çevresindekilere suikast hazırlığında olduğu belirtilen bir grup subay ve astsubaydan oluşan "Atabeyler grubu"nun tutuklanması, 2007'de *Nokta* Dergisi'nde 2003-2004 yıllarına ait, dönemin Deniz Kuvvetleri Komutanı Özden Örnek'in yazdığı iddia edilen "darbe günlüklerinin" yayınlanması gibi olaylar da Ergenekon davasıyla birlikte yeniden gündeme gelmiştir.

Davanın sanıkları arasında geçmişte mafyatik ilişkilerde adı geçmiş hatta bazıları hüküm giymiş Veli Küçük, İbrahim Şahin, Sami Hoştan, Sedat Peker, Ali Yasak gibi kişiler yer almış, fakat bunları azınlıkta bırakacak şekilde çok sayıda emekli subay, emekli bürokrat, ağırlığı ulusalcı-Kemâlist çizgide olmakla birlikte ülkücüden sosyaliste kadar farklı dünya görüşlerine mensup siyasetçi, gazeteci, yazar, akademisyen, rektör, sivil toplum kuruluşu yöneticileri de aynı örgütün üyesi olmak suçlamasıyla yargılanmıştır. Birinci gruptaki sanıkların varlığı iktidarın davayı İtalya'daki Temiz Eller Operasyonu'nun Türkiye'deki versiyonu olarak topluma sunmasını¹⁵⁹ ve iktidar yandaşı basının "Yüzyılın Davası" nitelmesini¹⁶⁰ mümkün kılmıştır.¹⁶¹ Sol-liberal çevrelere de bu bağlamda Türkiye'deki "derin devletin" İtalya'daki gibi tasfiye edilebileceğine yönelik ümitvar bir hava hakim olmuştur.¹⁶² Özellikle 1990'lı yıllarda PKK ile mücadele gerekçesiyle hukuk dışı uygulamalar icra ederek nüfuz kazanan derin devlet/mafya unsurlarının yargılanması ümidiyle Kürt milliyetçi hareketinin¹⁶³ siyasî temsilcileri de sürece destek

¹⁵⁹ "Baykal'a 'Ergenekon' çıkışı", *Cnnturk.com*, 08.07.2008.

¹⁶⁰ "Susurluk'ta ortaya çıkan derin devlet yargılanıyor", *Yeni Şafak*, 19.10.2008; "Yüzyılın davası", *Takvim*, 20.10.2008.

¹⁶¹ Bu stratejinin başarısına bir örnek olan Ümit Kıvanç şu ifadeleri kullanmaktadır: "*Ben girdiğim bütün ortamlarda azımsanmayacak sayıda insanın "bu da tam nedir, anlayamadık ki, kafamız karıştı" tavrında olduğuna tanık oldum. Ulan senin nasıl kafan karışıyor ya Veli Küçük'ü görünce? Veli Küçük'ü görünce kafası karışan adam kötü niyetlidir arkadaş.*" Bkz. "Ümit Kıvanç ile Söyleşi: Türkiye'nin Temel Meselesi Riyadır - Taraf Türkiye İçin Solcu Bir Gazetedir" (2010), *Yeni Harman*, 138.

¹⁶² Daha sonra "Yiyin Birbirinizi" manşetiyle daha "tarafsız" bir pozisyon alacak olan Birgün Gazetesi 22 Ocak 2008'deki ilk büyük gözaltı dalgasından sonra 23 Ocak'ta "Ortalık Güzel Koku" manşetiyle çıkmıştır.

¹⁶³ Bu çalışmada Kürtlerin blok olarak tek bir hareketin içinde olduğu ve Kürtleri temsil etmenin bir hareketin tekelinde olduğu izlenimi veren "Kürt (siyasî) hareketi" tabiri yerine "Kürt milliyetçi hareketi" ifadesi tercih edilmiştir. Tercih edilen kavram söz konusu hareketin birbirinden farklı ideoloji, sınıf, inanç mensubiyeti bulunanları, Kürt etnik/millî kimliğinin savunulması ve Kürtlere

vermiştir.¹⁶⁴ Her şeyden önce, askerî darbelerle dolu yakın tarihin ardından ilk kez bir ihtilâl girişiminin fiilen harekete geçmeden önlenmesi¹⁶⁵ ve sivil mahkemelerde yargılanması ihtimâli farklı kesimleri içine alan bir “kamuoyu”nda iyimser duygular yaratmıştır.

Öte yandan, davanın hedef aldığı ulusalçı-Kemâlist “kamuoyu” başta olmak üzere; Ergenekon’un siyasî bir dava olduğu, iktidarın muhaliflerini cezalandırdığı,¹⁶⁶ ABD’nin bölgedeki çıkarları önünde engel teşkil eden bürokratik unsurların tasfiye edildiği, Ergenekon’un polis, savcı ve hakimlerinin Fetullah Gülen cemaatinin hiyerarşisi içinde hareket ettiği, neticede evrensel hukuk ilkelerinin askıya alındığı anti-demokratik bir süreç yaşandığı yönünde kötümser yorumlar da yapılmaktadır (Jenkins, 2009; Şener, N.; Dündar, 2009; Öztürk, 2008; Yenener, 2010; Zelyut, 2008; Eğin, 2008).¹⁶⁷ Başbakan Erdoğan’ın “*Ergenekon’un savcısıyım.*” dediği¹⁶⁸ dava sürecinde özellikle vaka-i adiyeye hâline gelen gözaltı “dalgaları” Türkan Saylan, Yalçın Küçük, Erol Manisalı gibi, fanatik-mafyatik bir milliyetçilikle değil ilerici-sol tandanslı kimliğiyle bilinen aydınlara uzandıkça dava hakkında oluşturulan “devletin içindeki suç mekanizmasının tasfiyesi” algısının inandırıcılığı sarsılmaya başlamıştır (Dündar, 2008).¹⁶⁹ Davanın bu şekilde algılanmasını zorlaştırabilecek bir durum da İlhan Selçuk, Yalçın Küçük, Gürbüz Çapan, Merdan Yanardağ ile Doğu Perinçek başta olmak üzere Aydınlık hareketinden çeşitli yazarlar gibi yıllarca devletin içinde bir kontrgerilla/gladyo yapılanmasının var olduğundan söz etmiş sol siyasetteki kişilerin gladyonun sivil uzantısı olarak suçlanmasıdır.

Bahsedilen vakalar bütüncül bir şekilde değerlendirildiğinde Ergenekon davası hakkında olgusal düzeyde iki zıt kutup ortaya çıkmaktadır. Bir yanda 1960’tan itibaren TSK’nın

yönelik üniter devletin alternatifi idarî/siyasî yapıların oluşturulması zemininde bir araya getirme yönündeki geleneksel politikasını ifade etme gücüne sahiptir.

¹⁶⁴ “DTP’li Türk’ten Baykal’a suçlama”, *Hürriyet*, 22.07.2008.

¹⁶⁵ 1962 ve 1963’te Talat Aydemir’in örgütlediği iki ihtilâl girişimi askerî harekâta başladıktan sonra önlenmiştir.

¹⁶⁶ Emekli generaller, profesörler, Cumhuriyet yazarları, Kanaltürk yöneticileri gibi kamuoyunda tanınan kişilerin dışında bunlara nazaran daha az tanınan ulusalçı-Kemâlist çizgideki Avrasya TV, Kanal B, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Togan Yayıncılık, Açık İstihbarat internet sitesi gibi mecraların yöneticileri, bu çevrelerde yayın yapan, kitap çıkaran, yazı yazar kişiler, ayrıca irili ufaklı dernek yöneticileri de Ergenekon’dan yargılanmıştır. Bu grubun sembolik üyelerinden biri Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, Bülent Arınç ve Fetullah Gülen hakkında sivri dilli kitaplar yazar Ergun Poyraz’dır.

¹⁶⁷ “Perinçek: ‘Ergenekon’ Operasyonu Tayyip-Bush Buluşmasında Kararlaştırıldı”, *Ulusalkanal.com*, 06.03.2008; “Fethullah Hoca’ya dokunan yanıyor”, *Akşam*, 10.03.2008; “Ulusalçılara büyük abluka”, *Vatan*, 01.07.2008.

¹⁶⁸ “Evet Ergenekon’un savcısıyım”, *Vatan*, 16.01.2008.

¹⁶⁹ “B..k çuvallarında Boğulacaklar”, *Vatan*, 02.07.2008; “Tehlikenin Farkında Mısınız?”, *Cumhuriyet*, 02.07.2008..

yaklaşık olarak on yılda bir Atatürkçülükle meşrulaştırdığı darbe veya darbe tehdidi ile iktidarı devirmesi, her dönemde örnekleri bulunan faili meçhûl cinayetler, suikastler, hukuk dışı mafyatik ilişkiler, derin devlet olgusu ve yakın dönemde Genelkurmay'ın güvenlik dışında doğrudan iç siyaset konularında açıklamalar yapması; diğer yanda ise üst üste ikinci kez genel seçimi kazanarak iktidarını sağlamlaştıran İslâmcı kökenli bir partinin desteğiyle yürütülen davanın ihtiva ettiği siyasî, hukukî ve mantikî açıdan problemleri hususlar bulunmaktadır.

Türkiye'yi bürokrasi-sivil toplum ikiliği üzerinden okuyan ve askerî vesayetle mücadeleyi temel/öncelikli sorun olarak gören sol-liberal çevreler bu karmaşık durum karşısında birinci gruptaki olguları esas almış ve Ergenekon davasına destek vermişlerdir. Ergenekon davasını “asrın davası” olarak gören iktidar medyasının “heyecanı” bu çevreler tarafından da benimsenmiştir. Söz konusu heyecanın en yoğun yaşandığı çevrelerden biri Devrimci Sosyalist İşçi Partisi'dir. 1980 öncesi Kurtuluş geleneğinden gelen ve zamanla Troçkizmi benimseyen¹⁷⁰ DSİP'in kitlesel “partili” tabanından bahsetmek güç olup esas siyasî faaliyetleri çeşitli aydınlar-sanatçılar ve farklı “aktivist” hareketlerle işbirliği içinde örgütledikleri forumlar, imza kampanyaları ve eylemlerden müteşekkildir.¹⁷¹ Ergenekon davasına iktidar çevreleri dışında farklı kesimler nezdinde itibar ve destek kazandırmaya yönelik faaliyetlerde de DSİP aktif bir rol üstlenmiştir. Örneğin Genç Siviller ile birlikte bu amaca matuf oluşturulan “*Darbeye Karşı 70 Milyon Adım Koalisyonu*” 21 Haziran 2008'de Ergenekon davasıyla “ortaya çıkan” darbe plânlarını protesto etmek için İstanbul'da yürüyüş yapmıştır. Gösteride DSİP, SDP, EHP, DTP, liberal çizgideki Genç Siviller, İslâmcı çizgideki Mazlum-Der ve Abdurrahman Dilipak ve Nazlı Ilıcak gibi iktidara yakın yazarlar yer almıştır.¹⁷² Partinin Genel Başkanı Doğan Tarkan (2008) bu yürüyüşün “devrimci” ve “milliyetçi” sol arasında bir yarılmaya sebep olduğunu savunmaktadır. D. Tarkan söz konusu ayrışmayı “darbeciliğin” yanı sıra Kürt hareketine karşı ve Ermeni sorunu hakkında tercih edilen tavırlar üzerinden tarif etmektedir.¹⁷³

¹⁷⁰ Türkiye'de Troçkist gruplar arasında ciddi ideolojik farklılıklar mevcuttur. Örneğin Sungur Savran ve Nail Satlıgan sol liberalizmin ilk ve en uzun süreli eleştirisini yapmış, DSİP çevresi ise liberallerle ortak etkinlikler tertiplemeden çekinmemiştir. Kurucu fikrin Stalin bürokratizmiyle mücadele olması Türkiye bağlamında da Kemâlist bürokrasi karşıtlığını Troçkist bir “ortak payda” hâline getirmiş fakat öncelikler, izlenen stratejiler, kurulan ittifaklar vb. konular farklılaşmıştır.

¹⁷¹ Genel Başkanı Doğan Tarkan 2010 yılında partinin toplam bin üyesinin bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. “Doğan Tarkan: DSİP büyürse aşağıdan sosyalizm güçlenir”, *Sosyalist İşçi*, 06.08.2010.

¹⁷² “Darbeye ve darbecilere karşı ilk adım: 70 Milyon Adım Daha” (2008), *Sosyalist İşçi*, 329:6

¹⁷³ D. Tarkan'ın söyleminde eksik olan tek post-Kemâlist “ayak” Batı taraftarlığıdır. Zira DSİP söylem ve program düzeyinde AB ve ABD karşıtıdır. AB taraftarlığı ile tebarüz etmiş kişilerle aynı

Bu yürüyüşten iki ay sonra yayınlanan bir aydınlar bildirisinde “*eleştirilebilecek yanlarına, eksikliklerine ve bazı tartışmalı kurgulamalarına rağmen*” Ergenekon davası desteklenmekte, (tıpkı Murat Belge’nin AB konusunda, Ömer Laçiner’in Kürt açılımı konusunda bahsettikleri “yapıcı eleştiri” tavrı gibi) iktidara ve devlet kurumlarına bu davanın ilerletilmesi, derinleştirilmesi, fırsatın iyi kullanılması yönünde çağrı yapılmaktadır. Bildiri metninde ayrıca davanın “derinleştirilmesi” hâlinde iktidarın değil demokrasinin “*kazançlı çıkacağı*” savunulmuştur. Bildirinin 300 kişiden oluşan imzacıları arasında *Birikim/İletişim* çevresinden Murat Belge, Ömer Laçiner, Ahmet İnel, Tanıl Bora, Ümit Kıvanç; Mazlum-Der’den Ömer Faruk Gergerlioğlu, Ayhan Bilgen; sol ve liberal yazarlar Baskın Oran, Aydın Engin, Cengiz Aktar, Ferhat Kentel, Fuat Keyman, Halil Berktaş, İştâar Gözaydın, Taner Akçam, Oya Baydar, Mehmet Altan, Zeynep Gambetti, Koray Çalışkan, Ertuğrul Kürkçü; 1990’lardaki sol liberalizm akımının öncülerinden Çağatay Anadol, Nabi Yağcı; eski TİP Milletvekili Tarık Ziya Ekinci; sol liberalizmle fikrî mücadelenin öncülerinden Sungur Savran, Nail Satlıgan; akademisyenler Ersin Kalaycıoğlu, Mithat Sancar, Toktamış Ateş, İlhan Tekeli, Ali Nesin, Ayşe Buğra, Doğu Ergil, Ercan Karakaş, Büşra Ersanlı, Ayşe Kadioğlu, İbrahim Kaboğlu, Mesut Yeğen, Mete Tunçay sanatçılar Aylin Aslım, Ahmet Telli, Halil Ergün, Bennu Yıldırımlar, Lale Mansur, Meral Okay, Haydar Ergülen, Murathan Mungan da yer almaktadır.¹⁷⁴

Yine 2008 yılında Murat Belge (2008d) bir yazısında mevcut koşullarda Türkiye’nin önünde ya liberal demokrasiye geçiş veya “*faşizm koalisyonu*” seçeneğinin bulunduğunu savunmaktadır. Buna göre “Ergenekon’un tasfiyesi” Türkiye’yi birinci seçeneğe, “*formel burjuva demokrasisi*”ne, “*normal kapitalizm*”e taşıyacaktır. Bu faşizm tehdidiyle gerekçelendirilmiş “ehven-i şer” yaklaşımını Tanıl Bora da benimsemektedir. Sol kesimlerin Ergenekon’a yönelik tutumuna dair yazısında T. Bora (2008) anti-liberalizmin “*iğvasına*” (ayartma, yoldan çıkarma) ve “*şehvetine*” kapılmanın ve kendisini anti-liberalizme “*fazla kaptırma*”nın solu faşizmin “*tehlikeli sularına*” götürebileceğini iddia eder. Liberalizmin pozitivism ve vesayetçilik eleştirisini sol için önemli sayan T. Bora, sosyalistlerin ve liberallerin Hrant Dink için beraber yürümelerini ve Kürt meselesiyle ilgili bildirilere birlikte imza vermelerini de olumlu örnekler olarak hatırlatarak “liberal gündem”den uzak durma tavrını “*kitabî solculuk*” ve “*dogmatik sol*” olarak eleştirir. Bu bağlamda *Birgün* Gazetesi’nin Ergenekon davasıyla ilgili tartışma yaratan “*Yiyin*

platformlarda bulunsalar da post-Kemâlist tutum ve stratejilerini AB üzerinden değil askerî vesayet ve kimlik açılımları ile meşrulaştırmaktadırlar.

¹⁷⁴ “300 Aydın: Ergenekon Derinleştirilsin, Kazanan Yurttaşlar Olacak”, *Bianet*, 13.08.2008.

Birbirinizi" manşetini¹⁷⁵ de sinizm ve apolitizm diye niteler.¹⁷⁶ Ahmet İnel (2008b) ise TKP ve HKP'yi Ergenekon davasıyla ilgili eleştirel tutumlarından dolayı eleştirmekte, bu sol kesimlerin Ergenekon konusunda Kemâlistlerle aynı çizgiye düşerek solun "*Kemalist kökenine*" döndüklerini iddia etmektedir. Bir başka ifadeyle İnel 1980 öncesinde solun Kemâlizm algısındaki tarihselci yaklaşımın 2000'lerde sürdürülmesine tepki göstermektedir. İlker Aytürk'ün (2019) post-Kemâlist platformlar arasında zikrettiği¹⁷⁷ Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) bünyesinde ve Ahmet İnel'in (ve Ali Bayramoğlu'nun) editörlüğünde 2009'da yapılan bir çalışmada da Ergenekon davasında yer alan iddialar eleştirel bir perspektiften tamamen arındırılmış bir şekilde desteklenmiştir (Bayramoğlu ve İnel, 2009).¹⁷⁸ *Birikim/İletişim* çevresinin bu üç yazarının Ergenekon bağlamında ortak tavrı faşizm/askerî vesayet/Kemâlizm karşısında liberalizmi/kapitalizmi "ehven-i şer" saymaları ve AKP'nin bu dava aracılığıyla otoriterleşme ihtimâlini ise ikincilleştirmeleri veya önemsememeleridir.

DSİP ve *Birikim/İletişim* çevresi dışında da sol kamuoyunda yapılan Ergenekon değerlendirmelerinin genelinde tartışma hukukî ve siyasî bağlamda Ergenekon davasını destekleyenler ile karşı çıkanlar arasında değil destekleyenler ile daha "tarafsız" bir yerde duranlar arasında yapılmıştır (Sancar, 2008; Kürkçü, 2009b).¹⁷⁹ Sanık sıfatıyla yargılananlar haricinde sosyalist solda Ergenekon davasına tereddütsüz bir şekilde karşı çıkan örgütlü yapılar TKP ve HKP olmuştur.¹⁸⁰ Özellikle TKP ve Genel Sekreteri Kemal Okuyan (2008a; 2008b; 2008c) Ergenekon sürecinin Türkiye'yi emperyalizmin ve uluslararası sermayenin çıkarları doğrultusunda şekillendirme operasyonu olduğu yönündeki vurgularıyla sol kamuoyunu uyarmaya çalışmıştır. Buna göre, amacı "*daha Amerikancı, daha itaatkâr, daha gerici, daha liberal, daha piyasacı bir Türkiye*" yaratmak ve TSK'ya yeni "roller" verebilmek olan operasyonun hiçbir yerinde halk yoktur,

¹⁷⁵ *Birgün*, 22.03.2008.

¹⁷⁶ Bu yazısında Tanıl Bora sermaye egemenliği problematize etmeyen bir anti-bürokratizmi eleştirerek teoride Belge, Laçiner ve İnel'den ayrılır.

¹⁷⁷ TESEV hakkında yaptığı doktora çalışmasında Gökhan Demir (2013: 223) şu ifadeleri kullanmaktadır: "*II. Cumhuriyetçilik, YDH'den TESEV'e bütün bir liberal-demokratik hattın pozisyonun alamet-i farikası, temel belirleyici parametresi anti-Kemalist, anti-devletçi her hamleye, yönelime zorunlu, içkin olarak bir demokratik potansiyel atfetmesidir.*"

¹⁷⁸ Bu çalışmadaki bir makalede dinî cemaatlerin sivil toplum örgütü kategorisinde değerlendirilmesi post-Kemâlizm ve İslâmcılık bağlamında dikkat çekici bir örnektir. Bkz. (Ensaroglu, 2009).

¹⁷⁹ "Türk solu neden susuyor?", *Milliyet*, 20.07.2008; "Sosyalist solda Ergenekon çatlağı", *Hürriyet*, 20.08.2008; "ÖDP'de Ergenekon çatlağı", *Milliyet*, 21.12.2008; "Ergenekon' Solda Saflaşmanın Bağlamı Değil, Yansıması", *Bianet*, 04.05.2009.

¹⁸⁰ "Görmek isteyen herkesçe görülmektedir ki, Ergenekon Davası bir CIA Operasyonudur", *Kurtuluş Yolu*, 27.12.2008; "Belge: Türkiye Komünist Partisi 9. Kongre Kararları" (2009), *Gelenek*, 100.

operasyonun toplum nezdinde kabul görmesi için de kontrgerillanın/gladyonun tarihsel olarak mağduru olan sol kesimlerin desteğini alma çalışmaları yapılmaktadır. Ayrıca AKP askerî darbe bahanesiyle bir “polis darbesi” yapmakta ve kendi diktatörlüğünü kurmaya çalışmaktadır.¹⁸¹ TKP'nin söz konusu değerlendirmeleri ve bazı sosyalist yazarların yorumlarının (Yaşlı, 2008; Alogan, 2008; Peköz: 2008; Koç, T.: 2010) temsil ettiği bu çizgi sol kamuoyunda azınlık görüşü olarak kalmıştır.

3.3.3. Post-Kemâlizmin Kalesi Taraf Gazetesi

Ergenekon'a/darbeye/askerî vesayete karşı oluşturulmaya çalışılan sol-liberal-İslâmcı-Kürt milliyetçisi birlikteliğinin en radikal ve “safları sıklaştırılmış” mecrası Taraf Gazetesi olmuştur. Ergenekon soruşturmasının başladığı 2007 yılında kurulan ve yaptığı haberlerle Ergenekon vb. soruşturmaların genişletilmesini sağlayan gazetenin Fetullah Gülen cemaatiyle ilişkili olduğuna dair iddialar gündeme gelmiştir.¹⁸² Ahmet Altan'ın Genel Yayın Yönetmenliğinde ve Genç Siviller'den gelen genç gazetecilerle (Bora, 2017: 565) hazırlanan gazete askerî vesayetle mücadele, kimlik açılımları/geçmişle hesaplaşma ve Batı ile entegrasyon konusunda oldukça radikal bir çizgiyi temsil etmiştir. Taraf'ın yazar kadrosunda post-Kemâlizmin bütün renkleri vardır: DSİP'ten Roni Margulies, *Birikim* çevresinden Murat Belge ve Ümit Kıvanç, önceki bölümlerde bahsedilen TBKP'nin Genel Sekreteri Nabi Yağcı, “resmî tarih”e karşı tarih çalışmaları yapan Sevan Nişanyan ve Ayşe Hür, *Nokta*'da “darbe günlükleri” haberini yapan Alper Görmüş, akademisyen Ayhan Aktar, İslâmcı çevrelerden Elif Çakır ve Hilâl Kaplan, ÖDP'ye yakın *Birgün* Gazetesi'nden transfer olan Melih Altınok, *Agos* Gazetesi'nden gelen Markar Esayan ve Etyen Mahçupyan, sol liberal iktisatçı Erol Katırcıoğlu, *Birikim/İletişim*'de çalışmaları yayınlanan akademisyenler Ferhat Kentel ve Mithat Sancar, Kürt milliyetçi hareketinden Orhan Miroğlu, “eski solculardan” Oya Baydar ve Halil Berktaş, Polis Akademisi'nde öğretim üyeliği yapmış Emre Uslu ve yapmakta olan Önder Aytaç. Solcusundan liberaline, İslâmcısından Kürt milliyetçisine yazar kadrosundaki bu çeşitliliğin ortak zemini askerî vesayetle mücadele, kimlik açılımları/geçmişle yüzleşme ve Batı ile entegrasyon yoluyla Türkiye'nin Kemâlizmden tamamiyle arındırılması ve demokratikleşmesi olarak görülebilir.

¹⁸¹ “AKP'den büyük halk var”, *Sol Haber*, 01.07.2008.

¹⁸² “Taraf Cemaatten Belgenin Ödülünü Aldı”, Oda TV, 19.06.2009; “İşte Taraf- Cemaat Ortaklığının Belgeleri”, Oda Tv, 24.11.2009.

Bu hedefleri benimseyen İslâmcı kökenli bir partinin üst üste ikinci kez genel seçim kazanmış ve kendi içinden birini Cumhurbaşkanı seçmiş hâlde iktidarda bulunması sebebiyle 1990'lardaki "yenilenme" tartışmaları *Taraf*'ta yeni kavramlarla (Aladağ, 2012: 179) genişletilmiş ve özgüven kazanmış bir versiyonuyla tekrarlanmıştır. Bir başka ifadeyle 1990'lardaki yenilenme eğiliminin temsilcileri bu eğilimi *Taraf*'ta daha da radikalleştirmişlerdir. Örneğin önceki bölümlerde zikredilen SBP ve YDH üyelerinden Zülfü Dicleli, *Tarafa* verdiği bir röportajda küreselleşmeyle birlikte sınıf politikasının demode kaldığını, solun kapitalizmi yıkmak yerine demokratikleşmeye çalışması gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca Dicleli'ye göre sol geçmişte din düşmanlığı yapmış, hâlâ bu hastalıktan kurtulamamıştır. Artık İslâmiyet'le barışmalı, AKP'nin her yaptığına karşı çıkmamalı, Fetullah Gülen hareketi hakkında TSK'nın düşündüğü gibi düşünerek ona peşinen gerici yaftası vurmamalıdır.¹⁸³ Gazetenin liberal yazarı Rasim Ozan Kütahyalı (2008a) ise solun Ergenekon'la mücadeleyi hakkıyla yerine getirebilmek için Deniz Gezmiş'in ve diğer devrimci 1968 kuşağının mirasını reddetmesi gerektiğini, zira Denizlerin enternasyonal Marksist olmayıp Kemâlist, milliyetçi, darbeci, yabancı düşmanı olduğunu savunan bir yazı yazmıştır. Sol ile liberalizmin bu kadar iç içe geçtiği bu mecrada Kütahyalı (2008b, 2008c, 2008d, 2008e) faşizm kavramını da geleneksel sol/Marksist yorumundan tamamen kopararak iktidara eklenemeyen aydın ve sanatçılara yönelik bir itham olarak kullanan bir dizi yazı yazmıştır. Yayın Yönetmeni A. Altan'ın (2009a) bir yazısında gazetede "sıkı sosyalistler" olarak zikrettiği Oya Baydar ve Roni Margulies için "*liberallerin' arasına 'düşmekten' dolayı zaman zaman hafifçe Türkan Şoray filmlerini andıran 'pavyondaki namuslu kadın' huzursuzlukları tezahür etse de burada sağlam bir 'solculuk' tartışması yaşayacağımızı ümit ediyorum.*" cümlesindeki cinsiyetçi ifade Oya Baydar'ın istifasına neden olmuştur. Altan aynı yazıda aklında hâlâ "1917 devrimi" var olan ve emek-sermaye çelişmesini "başat çelişki" sayan solun gerçeklerden koptuğunu da savunmaktadır. Baydar (2009) veda yazısında Altan'ın "*pavyondaki namuslu kadın*" ifadesi sebebiyle gazeteden ayrıldığını söylemiş fakat kendisi hakkındaki "*sıkı sosyalist*" ifadesinin yanlış olduğunu, "1917"ye takılıp kalan "*beton kafalardan*" olmadığını da vurgulama gereği duymuştur.

En "sıkı sosyalist" unsurları bile Marksizmle arasına hayli büyük bir mesafe koymuş olan gazetenin yazarlarından, aynı zamanda *Birikim/İletişim* çevresinin "mutfağında" da olan Ümit Kıvanç bir dergiye verdiği röportajda "*Taraf solcu bir gazete mi sizce?*" sorusuna "*Türkiye'de Taraf solcudur abi. Türkiye için solcu bir gazetedir.*" diye cevap vermektedir.

¹⁸³ "Zülfü Dicleli: 'Sol hep din düşmanı oldu'", *Taraf*, 20.07.2009; "Zülfü Dicleli: 'Şimdi İslamcı kesim bölünecek'", *Taraf*, 21.07.2009.

Kıvanç aynı röportajda Türkiye solundaki emperyalizm anlayışını eleştirerek ve kendi sol tanımında emperyalizm kavramının yer almadığını belirterek kendisinin de geleneksel Marksizm ile mesafeli bir sol düşünceye sahip olduğunu göstermektedir. Yine aynı röportajda Kıvanç, Ergenekon iddianamesinde geçen isimleri Facebook'ta aratarak "*bir sürü bağlantı*" bulduğunu belirtmektedir.¹⁸⁴ Kıvanç (2009a) Taraf'taki yazılarında da Ergenekon davasını derin devletin tasfiyesi şeklinde değerlendirip hararetli bir şekilde desteklemekte, dahası davanın siyasî iktidarla ilişkisi sebebiyle tereddütleri olanları da hakaret dolu bir üslûpla eleştirmektedir:

Pek çok insan, "Sabih Kanadoğlu ile İbrahim Şahin ne alâka?" modunda. Birçok arkadaşımın benzer şeyleri dinliyorum: Tanıdığın ettiğin birileriyle bir vesileyle konuşmaya başlıyorsun, ikinci cümlede "ay anlamıyoruz ki!" muhabbeti. Bu muhabbetlerin sonu neyse ki genellikle bir daha birbirinin yüzüne bakamayacak hale gelmelere varıyor. Öyle olmalı. (...) Operasyon AKP hükümeti döneminde yürütüldüğü için dudak bükenlere söyleyeceklerimi açıkça söyleyebilmek içinse bir porno sitesi kuruyorum, oradan bakabilirler.

Kıvanç, Ergenekon'u İttihat ve Terakki'nin kurduğu ve Cumhuriyet boyunca faal olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın devamı hatta bizzat kendisi olarak görmektedir. Buna göre 1980 öncesindeki Alevi katliamları, 1993'teki Madımak katliamı, hatta Uğur Mumcu'nun öldürülmesi, ayrıca Özdemir Sabancı suikasti bu yapının işidir. Kıvanç, Laçiner'e benzer şekilde, egemen sınıfın Koç, Sabancı vb. kapitalistler değil bürokrasi olduğunu savunmaktadır. TÜSİAD ve "*klasik burjuva sınıf bilincine daha yakın*" MÜSİAD'ın iktidarın "*memleketteki siyasî-toplumsal hayatı kökten değiştirebilecek*" hamlelerine karşı ikircikli davrandığına dikkat çeken Kıvanç'a göre Kürt sorunu gibi sorunların çözüleceği bir demokratikleşme ortamında "*toplumun bütün unsurlarının her alanda inisiyatifi*" artacak ve "*dilediğince örgütlenip her türlü hak mücadelesini özgürce*" yapabilecek olan halk sermayedarlara karşı sınıfsal bir mücadele vermeye başlayacaktır (Kıvanç, 2009b; 2009c). Anlaşıldığı üzere Kıvanç da Laçiner gibi AKP'nin Türkiye'deki pre-modern/pre-kapitalist yapıyı yıkan bir burjuva devrimi yapmakta olduğunu ve bu "aşama"dan sonra sıranın sosyalist devrime geleceğini düşünmektedir. Bir başka Taraf yazarı Ayhan Aktar (2009a) da Ü. Kıvanç'a benzer bir üslûpla Ergenekon sürecini savunmaktadır: "*Son gözaltılar Emniyet'teki F tipi örgütlenmenin (Fethullahçılar!) yürüttüğü tasfiye operasyonudur*' diyen 'hisli' gazeteciler... (...) *Sahte kimlik taşıyan prostatlı emekli paşalar yakalandıkça bunların korkuları arttı...*"

¹⁸⁴ "Ümit Kıvanç ile Söyleşi: Türkiye'nin Temel Meselesi Riyadır - Taraf Türkiye İçin Solcu Bir Gazetedir" (2010), *Yeni Harman*, 138.

Taraf Gazetesi'nin post-Kemâlist söyleme esas büyük "katkısı" Ergenekon ve Balyoz davaları başta olmak üzere TSK aleyhine yaptığı haberlerdeki dili ve terminolojisidir. Haberlerin içeriğiyle belirli siyasî ve toplumsal fonksiyonlar görmesinin dışında gazete bu haberlerin sunumunu da Kemâlizmle ilişkilendirerek yapmıştır. Söz gelimi derin devlet ve darbe ile ilgili haberler somut bir olayın güncel niteliği üzerine bir tartışmadan ibaret kalmamış, bir ideolojinin (Kemâlizm) ve o ideolojinin "şekillendirdiği" yakın tarihin yarattığı olaylar şeklinde tasvir edilmiştir. Bu bağlamda Ergenekon davasıyla ilgili "1923'te Kuruldu, 2008'de Arınıyor"¹⁸⁵ manşeti atılmış, "Yüz yıllık temizlik" (Altan, A.: 2008) gibi başlıklarla yazılar yazılmıştır.

Gazetenin en çok tartışma yaratan haberleri arasında PKK'nın yaptığı Dağlıca, Aktütün ve Hantepe saldırılarının Genelkurmay tarafından önceden bilindiğine dair iddialar yer almaktadır.¹⁸⁶ Fakat toplumda TSK aleyhine bir imaj oluşturma işlevi olan bu haberlerden daha önemlisi ve bunların zemin hazırladığı esas haberler *Taraf*'in Ergenekon ve Balyoz davalarında yayınladığı "belgeler"dir. Bu belgeler Dağlıca, Aktütün ve Hantepe haberlerinde de imzası bulunan Mehmet Baransu tarafından yayınlanmıştır. Henüz Ergenekon'da birkaç alt düzey rütbeli askerî personel dışında tamamen emekli subayların yargılandığı bir aşamada 2008'in sonunda ve 2009'da Emniyet'e gelen ihbar e-postaları ile Deniz Kuvvetleri'nde Ergenekoncu bir yapılanmanın var olduğu iddia edilmiş ve başlatılan Poyrazköy soruşturmasında Binbaşı, Yarbay ve Albay rütbesinde denizci subaylar gözaltına alınmış ve tutuklanmıştır. Haziran 2009'da *Taraf* Gazetesi'nin "AKP ve Gülen'i bitirme planı" başlıklı M. Baransu imzalı haberinde¹⁸⁷ Genelkurmay Bilgi Destek Daire Başkanlığı'nda görevli Deniz Kurmay Albay Dursun Çiçek'in imzasıyla hazırladığı iddia edilen, hükûmeti ve Fetullah Gülen cemaatini yıpratmaya yönelik bir eylem planı yayınlanmış, D. Çiçek iki hafta sonra tutuklanmıştır. Kasım 2009'da yine M. Baransu'nun yaptığı "Kod adı Kafes" başlıklı haber¹⁸⁸ ise Poyrazköy soruşturması sırasında Emniyet'in yeni bir darbe planını deşifre ettiğini öne sürmüş, yine çeşitli subaylar tutuklanmıştır.

M. Baransu ve *Taraf*'in en sarsıcı haberi ise Balyoz davasının temeli olmuştur. Ocak 2010'da yayınlanan "Fatih camii bombalanacaktı" başlıklı habere¹⁸⁹ göre AKP'nin iktidara geldiği 2002 yılının sonunda ve 2003 yılında dönemin 1. Ordu Komutanı Org. Çetin

¹⁸⁵ "1923'te Kuruldu, 2008'de Arınıyor", *Taraf*, 26.07.2008.

¹⁸⁶ "Dağlıca baskını biliniyordu", *Taraf*, 14.06.2008; "Aktütün'ü itiraf edin demiştik... Biz açıklıyoruz", *Taraf*, 14.10.2008; "Generaller askerlerin ölümünü seyretti...", *Taraf*, 02.08.2010.

¹⁸⁷ "AKP ve Gülen'i bitirme planı", *Taraf*, 12.06.2009.

¹⁸⁸ "Kod adı Kafes", *Taraf*, 19.11.2009.

¹⁸⁹ "Fatih camii bombalanacaktı", *Taraf*, 20.01.2010.

Doğan'ın liderliğinde Balyoz adlı kapsamlı bir darbe plâni hazırlanmıştır. Habere göre bu plânda darbeye zemin hazırlamak üzere Fatih camiinde cuma namazı sırasında bomba patlatılarak İslâmcı çevrelerin isyana sevk edilmesi ve hükûmeti dış tehditler karşısında aciz göstermek için Ege'de bir Türk savaş uçağının Yunanistan tarafından düşürülmesinin sağlanması, bu seçenek mümkün olmadığı takdirde doğrudan Türk uçağının düşürülüp Yunanistan tarafından vurulmuş gibi haber yaptırılması da yer almaktadır. Haberin ardından savcıların başlattığı soruşturmada dönemin Hava Kuvvetleri, Deniz Kuvvetleri ve 1. Ordu Komutanı olan üç emekli subayın yanı sıra görevde olan amiral ve general rütbesinde subaylar da tutuklanmış, Baransu'nun savcılığa teslim ettiği "belge bavulu" ile hazırlanan iddianameyle çok sayıda muvazzaf subay sanık sıfatıyla yargılanmıştır.

Bu dönemde *Taraf*'ın yayınladığı Balyoz "belgeleri"nin ve Temmuz ayında kabul edilen iddianamenin ihtiva ettiği tutarsızlıklara, mantıkî problemlere ve kronoloji hatalarına dikkat çeken yayınlar, belgelerin "kan dondurucu" içeriğinin gölgesinde kalmış ve söz konusu uyarılar önemsenmemiştir. Bu uyarıların başında uluslararası tanınırlıkta iktisatçı ve aynı zamanda Çetin Doğan'ın damadı olan Dani Rodrik'in ve kendisi gibi Harvard'da akademisyen olan eşi Pınar Doğan'ın faaliyetleri gelir. D. Rodrik ve Ç. Doğan kurdukları internet sitesinde suçlamaların içeriğindeki söz konusu çelişkileri duyurmuş, Balyoz suçlamalarını doğru kabul eden gazetecilere eleştiriler yönelmiştir.¹⁹⁰ Özellikle Rodrik kendi dünya görüşüne yakın liberal yazarlarla iletişim kurmaya çalışmış fakat başaramamıştır.¹⁹¹

Takip eden dönemde Eskişehir Emniyet Müdürü Hanefi Avcı'nın (2010) yazdığı *Haliç'te Yaşayan Simonlar: Dün Devlet Bugün Cemaat* adlı kitap yayınlanmış, kitapta Fetullah Gülen cemaatinin devleti ele geçirdiğine ve Ergenekon ve Balyoz gibi davalarla karşıtlarını tasfiye ettiğine dair iddialar yer almıştır. Fetullahçıların emniyet ve yargıdaki gücüyle hukuksuz operasyonlar yaptığı iddialarının dile getirildiği bu dönemde İsmailağa ve Fetullah Gülen cemaatlerine yönelik soruşturmalar başlatan Erzincan Cumhuriyet Başsavcısı İlhan Cihaner hakkında Ağustos 2009'da Adalet Bakanlığı tarafından

¹⁹⁰ balyozdavasivegercekler.com.

¹⁹¹ "Onurlu Subay'a Değil Kayınpederime İnanıyorum", *Milliyet*, 19.04.2010. Cengiz Çandar 2016 yılındaki bir röportajında o dönem D. Rodrik'ten gelen görüşme taleplerini reddettiğini ifade etmiştir. Bkz. "Cengiz Çandar: Siyasi İslam'ın otokrasiye evrimini göremedik; Ergenekon ve Balyoz ihlallerine duyarlı davranmadık, pişmanım", *T24*, 12.04.2016. Ahmet İnsel (2017) ise 2017'deki bir yazısında 2010 yılının sonlarında D. Rodrik ve P. Doğan'ın Osman Kavala aracılığıyla sol-liberal aydınları Balyoz konusunda bilgilendirmek için bir toplantıya davet ettiğini fakat toplantıya katılımın düşük olduğunu belirtmiştir.

soruşturma başlatılmış, Şubat 2010'da tutuklanan Cihaner "AKP ve Gülen'i bitirme plâni" davası üzerinden Ergenekon davasına dahil edilmiştir.¹⁹²

Sol-liberal kesimlerde Ergenekon tartışması 2008'deki hararetini kaybettiği ve 2010'a gelindiğinde pozisyonlar çoktan tahkim edildiği için Balyoz davasıyla ortaya çıkan bu yeni gelişmeler gözle görülür bir "fikir değişimi"ne sebep olmamıştır (Arhan, 2010; Acar, 2010; Oran, 2010a; Cemal, 2010a).¹⁹³ Örneğin *Birikim*'de Ahmet İnel (2010), Balyoz davasının Cumhuriyet'in kuruluşundan beri var olan askerî vesayet rejimine "son vuruş" olduğunu yazmakta, Ömer Laçiner (2010a) yukarıda anlatılan tarihsel-toplumsal tezleri üzerinden hareket ederek solu "tarafsız" konumda kalmamaya çağırmaktadır. Laçiner'e göre bu davalar çerçevesinde askerî vesayete karşı geliştirilecek bir "yurttaşlık bilinci" sosyalist bir sınıf bilincinin de önünü açacaktır, dolayısıyla "*bilincin mide kökenli olduğu takıntısına*" saplanmamak gerekir. Mithat Sancar (2010a) ise *Taraf*'ta Balyoz davası vesilesiyle yazdığı yazıda AKP'nin otoriter bir yönetim inşa ettiğini savunanların kullandığı "sivil vesayet", "sivil diktatörlük" kavramlarını eleştirmiş, AKP'nin Naziler gibi seçimle iktidara geldikten sonra diktatörlük kurmaya doğru ilerlediğine yönelik benzetmelere de karşı çıkarak AKP'nin değil "esas tehlike" olan ulusalcı darbecilerin Nazileri rehber edindiğini savunmuştur.

Askerî vesayetle mücadele bağlamında iktidarın politik ajandasına eklemlenmenin en sıra dışı örneklerinden biri ise Murat Belge'nin (2009) *Taraf*'ta yazdığı "*Cemaat ve Yargı*" başlıklı yazı olmuştur. Başlığı, içerikte Fetullahçılarının yargıdaki faaliyetlerinin bulunduğu intibainı veren bu yazıda M. Belge, Suriye'de nüfusun azınlık bir grubunu teşkil eden Alevi/Nusayri kesiminin ordu başta olmak üzere merkezdeki bürokrasiye hakimiyetinden hareketle Türkiye'deki "durum"dan bahsetmektedir. "*Alevi cemaatin Kemalizm'le ilişkisi belli.*" diyen Belge'ye göre Alevilik yüksek yargıda örgütlüdür, "*kimi düşman, kimi dost olarak gördüğü de kendi açısından açık seçik*" ortadadır ve "*kararları*" da bunu göstermektedir.¹⁹⁴

¹⁹² "Cihaner'in cezaevine uzanan serüveni", *NTV*, 19.02.2010.

¹⁹³ "Balyoz indirilecek gazeteciler'den suç duyurusu", *Birgün*, 29.01.2010; "Ulaş Bardakçı katledilişinin 38. yılında mezarı başında anıldı", *Sendika.org*, 20.02.2010; "Ümit Kıvanç ile Söyleşi: Türkiye'nin Temel Meselesi Riyadır - Taraf Türkiye İçin Solcu Bir Gazetedir", *Birikim*, 08.03.2010.

¹⁹⁴ Bu yazıdan birkaç gün önce Fetullah Gülen cemaatine yakın *Zaman* Gazetesi'nde yayınlanan bir yazıda şu ifadeler kullanılmıştır: "*Ve bugün, bilhassa yüksek yargıda vicdanları kanatan kararları verenlerin de pek çoğu, Alevî yargıçlar olsa gerek. Ve bir diğer gerçek, bir asırdır bu ülkedeki her türlü zulmün en büyük mağduru da Sünnî Müslüman çoğunluk olmuştur.*" Bkz. (Ünal, 2009).

3.4. BİR PARANTEZ: İDRİS KÜÇÜKÖMER'İN İADE-İ İTİBARI

Solun kimi unsurlarının İslâmcı sağ kökenli bir iktidarın “Kemâlist bürokrasi” ve CHP ile mücadelesine destek verdiği bu dönem aynı zamanda İdris Küçükömer'in tekrar tekrar keşfedildiği, anıldığı, “değerinin bilinmediği”nin ve “haklı çıktığı”nın vurgulandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Doğan Gürpınar'ın (2013: 37-38) ifadesiyle “*Kaba bir Küçükömercilik -Şerif Mardin'in ağızlara pelesenk edilen 'çevre-merkez diyalektiği'yle beraber- 'demokratlığa giriş' veya 'demokratlığın amentüsü' olarak tekrarlanıp duracak*”tır. Bu “hatırlama”nın temel sebebi, yukarıda tartışıldığı gibi, Küçükömer'in 1960'larda Kemâlizm hakkında solun genelinde yaygın olan “tarihsel ilerleme” tezinin aksi yönde fikirler üretmesi ve (“üretim güçlerinin gelişimini engelleyen”) “Batıcı-laik bürokratlar”ı temel problem olarak görmesidir. Bu durum Küçükömer'i sol-liberal yazarlar tarafından güncel “askerî vesayet” tartışmalarında başvuracakları ilk referans hâline getirmiştir. 1987'de ölen Küçükömer her ne kadar Batı/ABD/AET'yi Türkiye'yi bürokratik vesayetten kurtarabilecek demokratikleştirici kuvvet olarak görmese ve Kürt sorunu vb. konularda pek söz söylememiş olsa da askerî vesayetle birlikte Kürt sorunu ve AB'ye giriş gibi meselelerde de sol-liberal yazarlar AKP'nin “solculuğunu” veya CHP'ye nazaran sola daha yakın oluşunu yine Küçükömer hatırlatmasıyla temellendirmiştir (Kızılkaya, 2008; Yağcı, 2009b; Altınok, 2010c).¹⁹⁵

Fakat daha dikkat çekici olanı iktidar destekçisi İslâmcı çevrelerin Küçükömer'i kendi güncel politik mücadelelerine ve bu mücadelelerin tarihsel dayanakları konusunda “haklılıklarına” dışarıdan bir destek olarak kullanmalarıdır. 1994'te Küçükömer külliyyatının ilk defa *Bağlam Yayıncılık*'tan yayınlanmasına¹⁹⁶ önyak olan eski TİP'li Yücel Yaman (1994) bu yayın vesilesiyle yazdığı bir yazıda Küçükömer'in Türkiye'de “sağ” denen hareketin aslında “sol” olduğunu göstererek söz konusu harekete özgüven ve moral destek sağladığını belirtmişti. Söz konusu “moral destek” 2000'ler konjonktüründe, artık iktidarda bulunan ve kapsamlı politik mücadelelere girişen İslâmcılar için çok daha işlevseldir. Bu bağlamda, birkaç on yıldan beri sosyalist devrimin bir ihtimâl olmaktan çıktığı, bir fikir olarak marjinalleştiği ve sosyalizmin kapitalist düzen

¹⁹⁵ “AKP Neydiler Ne oldular? - 7”, *Vatan*, 04.10.2003; “Devletçi gelenek 'esas duruşta’”, *Yeni Şafak*, 11.05.2007; “AK Parti-CHP kim sağ kim sol?”, *Yeni Şafak*, 06.06.2007; “CHP hiçbir zaman sol olamadı”, *Yeni Şafak*, 25.04.2008; “Ergenekon Davası yargı tarihinin en özenli davasıdır”, *Yeni Şafak*, 23.08.2010.

¹⁹⁶ Küçükömer'in bütün eserlerinin yayınlanmasına ilk olarak İletişim Yayınları adına Murat Belge istekli olmuş, ancak iktisadî kriz gerekçesiyle yayından vazgeçilmiştir. Bkz. (Küçükömer, 1994: 12).

için tehdit olma özelliğini yitirdiği 2000'ler Türkiye'sinde sağcı bir iktidarın kendi politikalarını sol kavramlarla hatta "gerçek sol" olma iddiasıyla propaganda etmesi kullanışlı bir iletişim stratejisi olacaktır. Hâl-i hazırda sol içinde solculuk, sosyalizm, devrim, yenilik, ilerçilik gibi kavramların geleneksel Marksist tanımları sorgulanırken ve sosyalizme "yeni bir tarif"¹⁹⁷ yapmaya teşebbüs edilirken İslâmcılar/muhafazakâr demokratlar da zaman zaman bu yeniden tanımlama sürecine kendi politikalarını meşrulaştıracak "makbul" bir sol inşa etmek üzere dahil olacaktır.

Özellikle ülkücü gelenekten gelerek zamanla liberal-muhafazakâr bir çizgiyi benimseyen Taha Akyol (2004; 2005; 2006; 2007) 2000'lerde Küçükömer'i "azizleştirme" sürecinin gönüllülerinden biri olmuştur. Çeşitli tarihlerde yazdığı yazılarda CHP'nin bürokratik, elitist, statükocu, tutucu bir parti, DP-AP-ANAP-AKP geleneğinin ise "gerçek ilerici" olduğuna dair görüşleri Küçükömer'e referansla haklılaştırmış ve Küçükömer'i yere göğe sığdıramayan övgü ifadeleri kullanmıştır. Kemâlizmin müfrit eleştirmenlerinden Mustafa Armağan (2007), Küçükömer yaşasaydı AKP'yi de "solda" tanımlayacağını söylemiş, Nihat Nasır (2008) solun "*İslâm ve başörtüsü düşmanlığı*"na veryansın ederken Küçükömer'i "şahit göstererek" Türkiye'de solun aslında sağcı olduğunu, Kemâlist, jakoben ve faşizme yakın olduğunu savunmuş, S. Hakan Yılmaz (2007), Küçükömer'in "paradigması" çerçevesinde AKP'nin ilerici, CHP'nin gerici olduğunu belirtmiş, merkez sol siyasetten gelen Ertuğrul Günay'ın 2007'de AKP'den milletvekili adayı olması vesilesiyle Küçükömer medyada bir tur daha anılmış (Hakan, 2007; Sazak, 2007),¹⁹⁸ seçimden sonra Kültür ve Turizm Bakanı olan Günay'ın öncülüğünde bakanlık Küçükömer için "prestij kitabı" yayınlamış,¹⁹⁹ 2009 yılında Küçükömer'in külliyyatı İslâmcı çevrelerden *Profil Kitap* tarafından yeniden basılmış, *Düzenin Yabancılaşması* baskısının kapağına da büyük fontla "*Türkiye'de sağ sol, sol da sağdır. Türkiye'nin 'solcu'ları gericedir. Türkiye'nin ilerçileri 'sağ' cemahta yer alan geniş İslamcı halk kitleleridir.*" ifadeleri yazılmıştır.²⁰⁰

Zikredilen iktidar yandaşı yazarların yanı sıra doğrudan iktidarın tepesindeki üç kişinin yani 2010 yılı itibariyle Cumhurbaşkanı (Abdullah Gül), Başbakan (Tayyip Erdoğan) ve

¹⁹⁷ "Ömer Laçiner ile Söyleşi: Sosyalizmin Tarifine Çalışacağız", *Birgün*, 18.09.2007.

¹⁹⁸ "İdris Küçükömer haklı mıydı?", *Yeni Şafak*, 03.06.2007; "Küçükömer'in tezleri yeniden gündemde", *Milliyet*, 01.07.2007.

¹⁹⁹ "Kültür Bakanlığı'ndan prestij kitapları", *Cnnturk.com*, 07.01.2009.

²⁰⁰ Oldukça yaygınlaşan ve İdris Küçükömer'in "tek cümlelik özeti" hâline gelen ilk cümle ("*Türkiye'de sağ sol, sol da sağdır.*") hariç olmak üzere bu ifadeler Yücel Yaman'ın Küçükömer külliyyatına yazdığı önsözden alıntıdır ve daha önce Bağlam Yayınları tarafından yapılan baskının kapağında da kullanılmıştır.

Dışişleri Bakanı'nın (Ahmet Davutoğlu) daha AKP kurulmadan evvel Küçükömer'e ilgi duymuş olmaları ayrıca dikkat çekicidir (Davutoğlu, 1998).²⁰¹ 2004'te AKP'nin düzenlediği *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu*'nda liberal yazar ve *İletişim*'in *Liberalizm* cildinin editörü Murat Yılmaz, Küçükömer'i ve *Birikim*'i "hakiki sol"²⁰² olarak anmış ve *Birikim*'in yukarıda bahsedilen "*Muhafazakâr Demokrat İnkılâp*" başlıklı sayısına da atıf yaparak AKP'nin "bürokratik elit"e karşı demokrasi mücadelesi verdiğini belirtmiştir.²⁰³ Aynı sempozyumda AKP Genel Başkan Yardımcısı Yalçın Akdoğan, Şerif Mardin'in merkez-çevre teorisi kapsamında AKP'nin çevrenin taleplerini merkeze taşıdığından söz ettiği konuşmasının sonunda, *Birikim*'in ilgili sayısında Ömer Laçiner'in yazdığı (yukarıda detaylı şekilde aktarılan) yazının sonundaki ifadeyi meâlen tekrarlayarak partisinin sadece başörtüsü meselesini değil tüm kesimlerin demokratikleşme taleplerini temsil edebilme ümidinden bahseder.²⁰⁴

2009'da İslâmcı medyadan *TV Net*'te yayınlanan İdris Küçükömer konulu bir programda Taha Akyol, Yücel Yaman, SHP Genel Başkanı (ve eski YDH üyelerinden) Hüseyin Ergün ve Küçükömer'in öğrencisi Levent Balkan konuşmuştur. Programın duyurusu (*Profil Kitap*'in tercihindeki gibi) "asıl solcu olan sağcılardır" mesajıyla yapılmış, yayında T. Akyol, Küçükömer'in Türkiye'de burjuvazi-proletarya çelişkisi yerine devlet-halk çelişkisini geçerli saydığını belirtmiş, H. Ergün de bu zaviyeden CHP'yi ve Türk solunu eleştirmiştir.²⁰⁵

3.5. ARA DEĞERLENDİRME

1990'larda demokrasi ve çoğulculuk vurgularını arttırarak yeni bir siyasî söylem oluşturan İslâmcı geleneğin içinden çıkan ve bu vurguları daha da arttırarak kendisini "muhafazakâr demokrat" olarak tanımlayan AKP'nin 2002 yılında güçlü bir oy oranı ve parlamento hakimiyetiyle iktidara gelmesi ve 2007'de iktidarını pekiştirmesi post-Kemâlist paradigma için kendi iddialarını icra etme fırsatı olmuştur. Devlet-toplum

²⁰¹ "Kemal Tahir 'sağ'ın 'Sağ' Kemal Tahir'in Neresinde?", *Yeni Şafak*, 15.04.2001; "Türkiye'yi bir 'site'ye sığdırdı", *Yeni Şafak*, 18.01.2007.

²⁰² Bağlamı farklı olmakla birlikte, Marx ve Engels'in sınıf ekseninden kopan idealist sosyalist çizgi için kullandıkları ifade de "hakiki sol"dur. Ellen M. Wood (2009) da Marx ve Engels'e atıfla, 1980'lerden sonra "*sınıftan kaçan*" solcuları "yeni hakiki sol" olarak değerlendirmektedir.

²⁰³ *Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu* (2004), AK Parti, s. 216.

²⁰⁴ A.e., s. 227.

²⁰⁵ "İdris Küçükömer ve farklı 'Bakış Açısı'", *Yeni Şafak*, 06.07.2009; "İdris KÜÇÜKÖMER Hakkında 7 7 2009 Tvnet", Youtube videosu, 27.10.2017, www.youtube.com/watch?v=ns0hhpoR3TQ (Erişim: 09.02.2023).

karşıtlığı çerçevesinde benimsenen demokratikleşme perspektifinin gereği olarak kimi solcu, liberal, Kürt milliyetçisi çevreler “Kemâlist devlete/bürokrasiye” karşı İslâmcı iktidar partisinin çeşitli politik hamlelerine eklenmiştir. Söz konusu politik hamleler Batı ile entegrasyon, kimlik açılımları ve askerî vesayeti yıkma hedeflerinde somutlanmıştır. Solun geleneksel Marksizmle ilişkisini koparmamış kesimleri, liberallerin İslâmcılığa yönelik kuşkuları giderilmemiş az sayıdaki unsuru ve elbette Kemâlistlerin ezici çoğunluğunun bu hamlelerin gerçek bir demokrasi arzusunu temsil etmediğine dair eleştirileri ve muhalif tutumları ise post-Kemâlistler tarafından önemsenmemiştir.

Muhalif kesimlerin kendi dünya görüşleri çerçevesinde kendi ideolojik muhitlerine yaptıkları uyarılar dışında ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü, hukuk devleti, yolsuzluklar gibi farklı kesimlerin demokrasi algılarının kesiştiği konularda iktidarın izlediği politikalar da post-Kemâlistler tarafından soğukkanlı bir şekilde değerlendirilememiştir. Deniz Feneri skandalı,²⁰⁶ devlet organları eliyle medya kuruluşlarının cezalandırılması ve şekillendirilmesi,²⁰⁷ ana akım medyada çok sayıda muhalif yazarın işine son verilmesi, yargının muhalifleri cezalandırma aracı olarak kullanıldığı iddiaları, Fetullah Gülen cemaati vb. grupların bürokrasideki güç artışı gibi olaylar, demokratikleşmenin önündeki Kemâlizm ve Kemâlist bürokrasi engelini aşmaya yönelik genel paradigmaya uymadığı için görmezden gelinmiştir.

2002 Genel Seçimleri’nden 2010 Anayasa Değişikliği Referandumu’nun öncesine kadar geçen 7,5 yılın post-Kemâlizmin entellektüel-kamusal alandaki altın çağı olduğundan ve “söylem belirleyici” vasfından söz etmek mümkündür. Bu dönemde her ne kadar iktidardaki AKP yetkilileri devletin kurumsal-tarihsel simgeleriyle ve halkın (yani seçmenin) genelindeki “Atatürk sevgisi” ile açıktan ters düşmeme kaygısıyla Atatürk, Atatürkçülük, Kemâlizm kelimelerini olumsuz bir bağlamda telaffuz etmese de iktidarın yarattığı post-Kemâlist siyasî-toplumsal iklim sol-liberal yazarlara Kemâlizmi yargılama konusunda özgüven ve cesaret kazandırmıştır. Örneğin liberal yazar Atilla Yayla 2006’da

²⁰⁶ İslâmcı medyadan Kanal 7’nin yöneticileri tarafından kurulan Deniz Feneri derneğinin Almanya’da topladığı bağışları farklı yerlere aktardığına dair 2007 yılında Almanya’da başlatılan soruşturmada Erdoğan’ın basın danışmanı Akif Beki ve AKP’nin RTÜK Başkanlığına getirdiği Zahid Akman’ın adı geçmiş, toplanan bağışların AKP’ye aktarıldığı da iddia edilmiştir.

²⁰⁷ Erdoğan, Deniz Feneri skandalı ile ilgili yayınlarından dolayı halka açık konuşmalarında Doğan Medya’nın sahibi Aydın Doğan’a sert bir dille yüklenmiş, 2009’da Doğan’ın şirketlerine 3,75 milyar TL vergi cezası kesilmiştir. Bkz. “Doğan Grubu’na rekor ceza”, *Cumhuriyet*, 08.09.2009. Öte yandan, Doğan’dan sonra en büyük ikinci medya grubu olan Sabah-ATV grubu 2007’de borçlarından dolayı Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu’na (TMSF) devredildikten sonra kamu bankalarının verdiği krediler sayesinde Çalık Holding’e satılmıştır, o tarihte Çalık Holding’in Genel Müdürü, Erdoğan’ın damadı Berat Albayrak’tır. Bkz. “Sabah-atv parası Katar ve devlet bankalarından çıktı”, *Hürriyet*, 23.04.2008.

AKP İzmir Gençlik Kolları'nın düzenlediği bir konferansta “İleride, ‘Neden her yerde bu adamın [Atatürk’ün] heykelleri, fotoğrafları var?’ diye soracaklar.” ifadesini kullanmış,²⁰⁸ 2009’daki bir yazısında ise bazı yazarların liberalizm ve faşizmi yan yana getirmesine cevaben asıl Kemâlizmin faşizm olduğunu ima etmiştir (Yayla, 2009). İhsan Dağı (2009b) bir yazısında Kemâlizmi Türkiye’nin apartheid²⁰⁹ rejimi olarak tanımlayan ifadelerle yer vermiş, Yıldıray Oğur (2008a) “Kemalist terör örgütü” başlıklı yazısında “sivil Kemâlistlere” Ergenekon’la aralarına mesafe koymalarını tavsiye etmiştir. Yıldırım Türker’in (2008a; 2008b) kullandığı “Kemalist kişilik bozukluğu” hakareti medyada tedavüle girmiştir (Aktar, A., 2009a; 2009b; Altınok, 2010e).²¹⁰

Özetle, 1980’lerden sonra demokratikleşme saikiyle geliştirilen post-Kemâlist paradigma 2000’ler Türkiye’sinin politik-entellektüel ortamında, ironik bir şekilde, anti-demokratik uygulamaları dahi Kemâlizm eleştirisiyle meşrulaştırabilecek kadar hegemonik bir güce ulaşmıştır.

²⁰⁸ “AKP panelinde Kemalizm krizi”, *Vatan*, 19.11.2006.

²⁰⁹ Güney Afrika Cumhuriyeti’nde 1948-1994 yılları arasında yürürlükte olan, zencilere yönelik ayrımcılığın geçerli olduğu ırkçı rejim.

²¹⁰ “İsrail’in uşağı olan yazarlar var”, *Yeni Şafak*, 06.06.2010.

4. BÖLÜM

YETMEZ AMA EVET

AKP'nin 12 Eylül ihtilâlinden sonra yapılan 1982 Anayasası yerine yeni ve "sivil" bir anayasa çalışmaları 2007 Genel Seçimleri sırasında başlamıştır.²¹¹ Bu dönemde AKP'nin talebiyle beş kişilik bir heyet yeni bir anayasa taslağı hazırlamıştır.²¹² Post-Kemâlist literatürün önemli yazarlarından Levent Köker'in de içinde bulunduğu, Ergun Özbudun'un başkanlığındaki heyetin²¹³ hazırladığı taslak parlamentoya götürülmemiş, sadece 2008'de taslağın üniversitelerdeki başörtüsü yasağını kaldıran maddesinden ilham alınarak tek maddelik bir anayasa değişikliği yapılmıştır.

Bu anayasa değişikliğinin AYM tarafından iptali, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı tarafından AKP'ye kapatma davası açılması, Yargıtay ve Danıştay'ın hükûmeti yargı bağımsızlığı konusunda uyarın bildiriler yayınlaması,²¹⁴ Danıştay'ın çeşitli özelleştirme kararlarını iptal etmesi,²¹⁵ HSYK'da Ergenekon davasının hakim ve savcılarının tayinleri başta olmak üzere yargı atamalarında hükûmet temsilcileriyle Yargıtay-Danıştay kökenli üyeler arasında yaşanan anlaşmazlıklar (Tanay, 2009)²¹⁶ gibi olaylar iktidarın yargıdan duyduğu rahatsızlığı ortaya çıkarmış, bizzat Başbakan Erdoğan yargı kurumlarını hedef alan beyanlar vermiştir.²¹⁷ Bu gerilimler neticesinde (Hakyemez, Y. Ş., 2010) iktidar sıfırdan bir "yeni anayasa" yerine yargı ile ilgili düzenlemeleri içeren bir anayasa değişikliğine yönelecek ve 1982 Anayasası'nda yapılan daha önceki kapsamlı değişikliklerden farklı olarak bir mutabakat arayışına girmeden tek başına hazırladığı teklifi Mart 2010'da parlamentoya sunacaktır.

Bazı maddeleri değiştirilerek 7 Mayıs'ta TBMM'de 3/5 ile 2/3 arasında bir çoğunluk ile kabul edilen teklif Cumhurbaşkanı'nın onayından sonra 13 Mayıs'ta Resmî Gazete'de yayınlanmış, aynı gün Yüksek Seçim Kurulu referandum tarihi olarak 12 Eylül 2010

²¹¹ "Tanımayan vatandaşlıktan çıksın gitsin", *Hürriyet*, 27.08.2007.

²¹² "Özbudun Anayasa Taslağını Anlattı", *Bianet*, 12.09.2007.

²¹³ Heyetteki diğer üyeler Zühtü Arslan, Yavuz Atar, Fazıl Hüsnü Erdem ve Serap Yazıcı'dır. Bkz. "AKP'nin Anayasa Taslağının Tam Metni", *Bianet*, 13.09.2007.

²¹⁴ "Yargı erkinin bağımsızlığı hazmedilemiyor", *Cnnturk.com*, 21.05.2008; "Danıştay'dan 'Yargıtay' açıklamasına destek", *Cnnturk.com*, 22.05.2008.

²¹⁵ "3 milyar dolar Danıştay'a takıldı", *Haber 7*, 20.03.2009.

²¹⁶ "HSYK'da kriz büyüyor", *Yeniçağ*, 25.07.2009; "HSYK'dan suç duyurusu", *Hürriyet*, 27.03.2010.

²¹⁷ "Erdoğan: 'El kaldırıp indirip hüküm veriyorlar'", *Cnnturk.com*, 12.03.2010; "'Türk milleti adına' demek Anayasa emri", *Milliyet*, 14.03.2010.

gününü belirlemiştir. AYM'nin 1 Ağustos'ta Resmî Gazete'de yayınlanan kararı ile teklifin yüksek yargı seçimlerinde "tek adaya oy verme"ye dair ifadelerini iptal etmesi neticesinde anayasa değişikliği teklifi nihaî hâlini almıştır.

Bu bölümde anayasa değişikliğinin içeriği ile birlikte çeşitli siyasî kesimlerin referanduma dair tutumları ve bu tutumlarını hangi şekillerde meşrulaştırdıkları incelenecek, bu kapsamda "Yetmez Ama Evet" (YAE) görüşünün argümanları da ele alınacaktır.

4.1. ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİ TEKLİFİ

25 madde ile yürürlük maddesinden mürekkep 26 maddelik teklifle Anayasa'nın 23 maddesinde değişiklik yapılmakta, 1 geçici madde iptal edilmekte ve 2 yeni geçici madde eklenmektedir. Bu maddeleri 5 bölümde incelemek mümkündür: a) anayasanın genel esasları, b) temel haklar, c) idarî teşkilatlanma, ç) yüksek yargı, d) askerî yargı ile ilgili düzenlemeler.

Genel esaslarla ilgili tek düzenleme; kadın-erkek eşitliği ve çocuklar, yaşlılar, özürülüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malûl ve gaziler ile ilgili alınacak önlemlerin eşitlik ilkesine aykırı sayılmayacağı ifadeleridir. (1. madde) Ancak Anayasa'nın "sosyal ve ekonomik hak ve ödevler" bölümünde kalan 41. maddesine çocuk haklarının eklenmesi de aynı kapsamda değerlendirilebilir. (4. madde) Temel haklarla ilgili diğer düzenlemeler ise şunlardan ibarettir: Kişisel verilerin korunması (2. madde), yurtdışına çıkış yasağı için hakim kararı aranması (3. madde), birden fazla sendikaya üye olabılme hakkı (5. madde), grev sırasında "kasıtlı ve kusurlu" hareketle işyerine oluşturulan zararın sendikadan tazmin edilmesi ile siyasî amaçlı, dayanışma amaçlı, genel grev ve lokavtın yasaklanması hakkındaki hükümlerin kaldırılması (7. madde), memurlara toplu sözleşme hakkı (6. ve 12. maddeler), memurların disiplin cezalarının yargı denetimi dışında tutulmaması (13. madde) ve kapatılan siyasî partinin bütün milletvekillerinin milletvekilliğinin düşürülmesine dair hükmün kaldırılması. (9. madde) İdarî teşkilatlanmayla ilgili değişiklikler ise Kamu Denetçiliği Kurumu (8. madde) ile Ekonomik ve Sosyal Konsey'in (23. madde) kurulması ve TBMM Başkanlık Divanı'ndaki üyelerin görev süresiyle (10. madde) ilgilidir.

Buradaki 13 maddeden 5 tanesi (3., 7., 9. ve 6. ve 12. maddeler) birtakım haklarda somut iyileştirmeler öngörmekte, bunların dışındaki 8 tanesi (1., 2., 4., 5., 8., 10., 13. ve 23. maddeler) ise ya soyut ilkelere ibaret kalmakta veya zaten var olan haklarda kısmî bir iyileştirmeyi teşkil etmektedir. Örneğin memurların disiplin cezalarının yargı denetimi

dışında bırakılmayacağı hükmü uyarma ve kınama cezası hariç olmak üzere 1982 Anayasası'nın ilk hâlinde mevcuttur. Mevcut değişiklikle en hafif disiplin cezası olan bu iki unsur da aynı kapsama alınmaktadır. Bir başka örnek, Kamu Denetçiliği Kurumu'nun kamu otoritesini ne ölçüde denetleyebileceği belirsizdir, çalışma usûlleri kanunla düzenlenecektir. İlgili maddeye göre kurumun üst yöneticisi parlamento çoğunluğu tarafından yani en nihayetinde iktidar partisinin tercihine göre seçilecektir ve parlamentoya sunulacak adayların Sayıştay veya başka bir kurum tarafından belirlenmesi gibi bir yöntem dahi öngörülmemiştir. Bu soyut ve belirsiz maddelere mukabil ilk grupta yer alan örneğin yurtdışına çıkış yasağı için anayasanın özgün hâlindeki ceza soruşturmasının yeter şart olduğu hüküm yerine hakim kararı zorunluluğunun getirilmesi bireysel hakları somut bir şekilde arttıran bir düzenlemedir. Ancak yine ilk gruptaki maddelerden biri olan grev kısıtlamalarını kaldıran düzenleme bağımsız olarak ele alındığında önemli bir kazanım olarak görülebileceği hâlde ilgili anayasa maddesinin bütününe bakıldığında grev hakkını *“toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında uyuşmazlık çıkması hâli”* ile sınırlandıran birinci fıkra değiştirilmediği için söz konusu grev yasaklarının varlığını koruyacağı görülecektir. Memurlara toplu iş sözleşmesi hakkı verildiği hâlde grev hakkının verilmemesi ise ilgili hakkın kullanımını fiilen kısıtlamaktadır.

Kısacası anayasa değişikliğinin, genel esaslar; bireysel, sosyal ve siyaset hakları ve idarî teşkilatlanma hakkındaki düzenlemeleri (toplam 13 madde) genel olarak demokratikleşme açısından kısmî, belirsiz ve soyut bir ilerleme niteliğindedir. Referanduma sunulan metin bu 13 madde ile 12 Eylülcülerin yargılanmasını engelleyen Anayasa'nın geçici 15. maddesini yürürlükten kaldıran 24. maddeden ibaret olsa idi demokrasi açısından ciddi bir risk taşımayan, yetersiz de olsa pozitif bir değişiklik olarak görülebilirdi.²¹⁸ Fakat geriye kalan 10 madde yüksek yargı ve askerî yargıya ilişkin olup önceki bölümde bahsedilen hükümet-yargı ilişkileri bağlamında kritik bir önem arz etmektedir. Dolayısıyla söz konusu 14 madde, teklifin diğer maddelerini, bilhassa iktidarın yargı üzerindeki kontrolünü arttıracakları düşünülen 2 maddeyi topluma kabul ettirmek için metne eklenmiş “süs” maddeleri olarak değerlendirilebilmektedir (Sağlam, 2010).

²¹⁸ Murat Sevinç (2010), Fazıl Sağlam (2010) ve Haluk Şahin (2010) teklifin birbiriyle “içsel bağlantı”ya sahip kısımlarının ayrı ayrı oylanması yerine bütün maddelerin tek seferde oylanması usûlünün Anayasa'ya aykırı olduğu görüşündedir. Ergun Özbudun (2010a) ise “demokratik standartların yükseltilmesi”nin içsel bağlantı olduğu gerekçesiyle bu görüşe karşı çıkmıştır.

Geriye kalan 10 madde yüksek yargı ve askerî yargıya dair düzenlemeler içermektedir: 11. maddeyle “ilişik kesme” kararları hariç Yüksek Askerî Şura kararlarına karşı yargı yolu açılmakta, 14. maddeyle hakim ve savcılarının görevleriyle ilgili denetimleri Adalet Bakanlığı’ndan HSYK’ya geçmekte, 15., 20. ve 21. maddelerle askerî yargının çalışma esaslarından “*askerlik hizmetinin gerekleri*” ifadesi kaldırılmaktadır. Yüksek yargıya ilişkin 17. ve 19. maddeler AYM üyelerinin görev süresini ve AYM’nin karar alma sürecindeki çoğunluk esaslarını düzenlemektedir. 18. madde ise Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki bir hakkın devlet tarafından ihlâl edilmesi durumunda AYM’ye bireysel başvuru yolunu ihdas etmektedir. Bu düzenlemeleri yine demokratik toplum gerekleriyle izah etmek mümkündür.

Buraya kadar zikredilmeyen iki madde, yani AYM’nin üye sayısını ve seçimini düzenleyen 16. madde ile HSYK’nın üye sayısını ve seçimini belirleyen 22. madde (ve bu değişikliklerin gerektirdiği geçiş sürecini düzenleyen geçici maddeleri getiren 25. madde) doğrudan doğruya yargının en hayati kurumlarının yapısını değiştiren maddelerdir ve referandum sürecinde hukukçuların yürüttüğü tartışmaların çoğu bu iki madde üzerine olacaktır.

16. madde ile AYM’nin üye sayısı 15’ten (11 asil, 4 yedek) 17’ye çıkarılmaktadır. Önceki yapıda Cumhurbaşkanı; Yargıtay, Danıştay, Askerî Yargıtay, AYİM, Sayıştay ve YÖK’ün önereceği, üyelik başına 3 adaydan birini seçmekte, ayrıca 3 asil ve 1 yedek üyeyi de üst kademe yöneticileri ve avukatlar arasından serbest şekilde tayin etmekteydi. Teklif edilen yapıda bunlara “*baro başkanlarının serbest avukatlar arasından gösterecekleri*” adaylar da eklenmiştir. Eklenen bu 1 üyelik ve Sayıştay’ın önereceği adaylardan seçilecek 2 üyelik ile beraber toplam 3 üye TBMM tarafından seçilecektir. Fakat TBMM’nin yapacağı seçimler için nispî temsil değil çoğunluk usûlü benimsendiği için pratikte iktidar partisinin tercihi belirleyici olacaktır. Fakat serbest avukatlar arasından aday önerme yetkisinin iktidarın hakim olamadığı Türkiye Barolar Birliği yerine baro başkanlarına verilmesi demografik olarak avukatları temsil kabiliyeti düşük olan küçük baroların etkili olmasını sağlayacaktır. Baro başkanlarının aday önerme yönteminin nominal temsil, TBMM’nin bu adaylar içinden üye seçme yönteminin ise çoğunluk usûlü olarak belirlenmesi iktidarın bu maddeyi AYM’ye kendisine yakın kişileri üye seçmek için formüle ettiği eleştirisine yol açmıştır (Sağlam, 2010). Öte yandan Cumhurbaşkanı’nın seçeceği üyeliklerde de benzer bir formül uygulanmaktadır. Ahmet Necdet Sezer’in atadığı Erdoğan Teziç’in görev süresinin dolmasını takiben 2007’de Abdullah Gül tarafından YÖK Başkanlığına Yusuf Ziya Özcan getirilmiş, böylece YÖK iktidarla uyumlu

hâle gelmişti. Anayasa değişikliği teklifinde de YÖK'ün AYM üyeliği için Cumhurbaşkanı'na aday önerme kontenjanı 1'den 3'e çıkmakta, Cumhurbaşkanı'nın üst kademe yöneticiler arasından serbest şekilde seçeceği üye sayısı ise 3'ten 4'e yükselmektedir.

25. madde ile Anayasa'ya eklenen ve sıradaki üyeliklerin seçimini düzenleyen geçici 18. madde de dikkate alındığında AYM hakkında özetle şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: İktidarın hakim olduğu/olabileceği kurumlardan gelen adayların ve Cumhurbaşkanı'nın doğrudan atadığı üyelerin sayısı artmaktadır. Mevcut 4 yedek üyenin asil üye olması ve ilk olarak TBMM'nin kalan 2 üyelik için Sayıştay'dan ve Baro Başkanlarından gelecek adaylardan üye seçecek olmasının yanı sıra mevcut üyelerin yaş hadleri de bu bağlamda değerlendirildiğinde önceki Cumhurbaşkanı Suleyman Demirel ve Ahmet Necdet Sezer tarafından atanmış 10 üyeden 7'sinin referandum tarihinden itibaren 5 yıl içinde emekli olup yerlerine yeni üyelerin seçilecek olması²¹⁹ iktidar-yargı ilişkileri bakımından önem arz etmektedir.

22 madde ile HSYK'nın üye sayısı 12'den (7 asil, 5 yedek) 34'e (22 asil, 12 yedek) çıkarılmaktadır. Önceki yapıda 7 asil üye; Adalet Bakanı ve Bakanlık Müsteşarı ile Cumhurbaşkanı'nın Yargıtay (3) ve Danıştay'dan (2) gelen her üyelik için 3 aday arasından seçtiği 5 kişiden oluşmaktaydı. Yeni yapıda Bakan ve Müsteşar'ın dışında Cumhurbaşkanı'nın öğretim üyeleri, üst kademe yöneticiler ve avukatlar arasından seçtiği 4 üye, Yargıtay Genel Kurulu'nun Yargıtay üyeleri arasından seçtiği 3 üye, Danıştay Genel Kurulu'nun Danıştay üyeleri arasından seçtiği 2 üye, Adli Yargı hakim ve savcılarının kendi aralarından seçtiği 7 üye, İdarî Yargı hakim ve savcılarının kendi aralarından seçtiği 3 üye, Türkiye Adalet Akademisi'nin kendi üyeleri arasından seçtiği 1 üye bulunmaktadır. AYM'ye benzer şekilde HSYK'da da yüksek yargının temel kurumları olan Yargıtay ve Danıştay'ın ağırlığı azaltılmaktadır. Her ne kadar bu iki kurum artık Cumhurbaşkanı'na önerecekleri adaylarla dolaylı olarak değil doğrudan doğruya kendileri üye seçecek olsa da bunların seçeceği üyelerin sayısı aynı kalmakta, Cumhurbaşkanı'nın ise yukarıda anlatılan koşullar içinde 4 üye seçme hakkı bulunmaktadır. Ayrıca Adalet Bakanlığı bürokratlarının yönetimindeki Türkiye Adalet Akademisi de 1 üye seçecektir. Düzenlemenin üye seçimi konusunda getirdiği bir yenilik de Adli Yargı ve İdarî Yargı hakim ve savcılarının adeta bir genel seçim gibi 81 ilde Yüksek Seçim Kurulu denetiminde HSYK'ya üye seçmesidir. 25 maddeyle eklenen Anayasa'nın geçici 19 maddesinin ilk hâlinde her seçmenin bir üyelik için bir adaya oy

²¹⁹ Bilgiler Anayasa Mahkemesi'nin internet sitesinden derlenmiştir.

verebileceği belirtilmişken AYM'nin ilgili ifadeleri iptal eden kararı neticesinde birden fazla adaya oy verilmesi mümkün olmuştur.

Yargıtay ve Danıştay'ın HSYK'daki ağırlığının azalması ve hakim ve savcılarının seçimle üye belirlemesi kimi hukukçular tarafından kurumun "kapalı" yapısının değişmesi, çoğulculuğun sağlanması, bürokratik vesayet ve jüristokrasinin²²⁰ zayıflaması olarak değerlendirilirken (Hakyemez, Y. Ş.: 2010; Metin, 2010; Özbudun, 2010b) kimi hukukçular tam tersine bu durumun yargının siyasileşmesi ve iktidarın kontrolüne girmesiyle sonuçlanacağını savunmuştur (Sevinç, 2010; Sağlam, 2010; Memiş, 2010).

Eski Anayasa Mahkemesi üyesi Fazıl Sağlam (2010) hakim ve savcılarının HSYK'ya (o dönemki adıyla Yüksek Hakimler Kurulu'na) seçim yaparak üye göndermesinin 1960'lı yıllarda denendiğini ve belirli sakıncaları ortaya çıkardığını belirtmektedir:

Bunlar yükselme bekleyen, yüksek mahkemeye üye olmayı amaçlayan yargıçlardı. Anılan dönemde bu beklenti, yargıçların TBMM kapılarında yoğun bir kulis etkinliği göstermelerine, kendi aralarında yapılacak seçimde ise zaman zaman tatsız pazarlıklara girişmelerine yol açmıştır. Türkiye'nin yeniden bu tür sakınca ve aksamalara dönmesi gerekmiyor. Oysa AKP önerisi, bu sakıncaları başka bir boyutta yeniden gündeme taşıyor. Yükselme beklentisi içindeki yargıçlar, yeniden HSYK'nun belirleyici unsuru haline getirilmekte, Adalet Bakanı ile müsteşarının Kurul'daki varlığı daha da güçlü bir biçimde sürdürülmekte ve ayrıca buna Cumhurbaşkanlığına doğrudan seçilen 4 üye daha eklenmektedir. Bu yapı, pazarlık ve kulis etkinliklerine ve yargının siyasallaşmasına son derece elverişli bir yapıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu sakınca, ancak yaş ve konuları itibarıyla mesleğinin zirvesine ulaşmış olan, ilerisi için hiçbir beklentisi bulunmayan, kimseye bir şey vaat etme ihtiyacı taşımayan, kimseye manen borçlu olmayan kimselerin Kurul üyesi yapılmasıyla giderilebilir.

Parlamentonun kabul ettiği yasaların Anayasa'ya uygunluğun denetleyen ve devletin yöneticilerini gerektiğinde Yüce Divan sıfatıyla yargılayacak olan AYM ile hakim ve savcılarının tayin, terfi, disiplin vb. işlerini yöneten HSYK'nın yapısındaki bu değişiklikler hukuk çevrelerinin referanduma dair temel tartışma konuları olacaktır. Bu süreçte Demokrat Yargı Birliği (ki Başkanı aynı zamanda AYM Raportörü olan Osman Can'dır) anayasa değişikliğine destek vermiş, bu süreçte İnsan Hakları Derneği, Mazlum-Der, Helsinki Yurttaşlar Derneği, Uluslararası Af Örgütü Türkiye Şubesi gibi farklı yelpazedeki kuruluşlarla beraber hareket etmiştir.²²¹ Yargıçlar ve Savcılar Birliği başta olmak üzere, Türkiye Barolar Birliği, İstanbul Barosu gibi yargı toplulukları ise teklif edilen

²²⁰ Hakimlerin yönettiği bir tür oligarşi rejimi.

²²¹ "Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Anayasa Mahkemesi'ne Çağrı", *ihd.org.tr*, 09.06.2010; "Raportör Osman Can: İstifam yakın", *Yeni Şafak*, 07.07.2010.

değişikliklerin yargı bağımsızlığını ve hukuk devletini ortadan kaldıracağını savunmuşlardır.²²²

4.2. “YETMEZ”İ KABULLENEN “EVET”

Anayasa değişikliğinin referanduma gideceği kesinleştikten sonra iktidar partisi AKP “evet” için, meclisteki muhalefet partilerinden CHP ve MHP “hayır” için, BDP ise “boykot” için kampanyaya başlamıştır.

Önceki bölümde bahsedildiği üzere AKP'nin 2007'den itibaren temel vaadi yeni bir anayasa yapmaktır, 2010 anayasa değişikliği de yeni Anayasa için kısmî bir ön adım olarak topluma sunulmuştur.²²³ Dolayısıyla iktidar anayasa değişikliği paketinin “yetmediğini” peşinen kabullenmiş durumdadır. Bu bağlamda iktidarın referandum sürecindeki temel mesajı, bürokratik vesayetın askerî ve yargısal unsurlarının tasfiye edilerek demokratikleşme yönünde önemli bir adım atılmasıdır. Bunların değişiklikteki yansımaları ise askerî yargı ve yüksek yargıya dair düzenlemelerdir.

Referandum tarihi olarak 12 Eylül 2010 gününün belirlenmesi de bu bakımdan manidar bir “tesadüf” olmuş, yakın tarihteki en şiddetli askerî darbenin 30. yıl dönümünde yapılacak halk oylamasının darbeciliğe ve vesayete karşı bir cevap olarak propaganda edilmesine zemin hazırlanmıştır. Referandum mitinglerinden önce yapılan son AKP Grup Toplantısı'nda Erdoğan 12 Eylül döneminde idam edilen veya öldürülen devrimci ve ülkücülerden söz etmiş, onların hapiste ailelerine yazdıkları mektupları okurken gözyaşları dökmüş ve referandumun 12 Eylül ile hesaplaşma olacağını savunmuştur:

Tam 30 yıl sonra, yine bir 12 Eylül günü, işte bu işkencelerle, bu zulümlerle, bu insanlık dışı uygulamalarla, milletçe hesaplaşacağız, gencecik ölümlerle hesaplaşacağız, zamansız vedalarla hesaplaşacağız, 17 yaşındaki çocukları yağlı urgana taşıyan zihniyetle hesaplaşacağız, gencecik yaşında haksız bir şekilde idam edilen Mustafa'nın, Allah'ından bulurlar dediği gün işte 12 Eylül 2010 günüdür.

Erdoğan aynı konuşmada anayasa değişikliğinin bir son değil başlangıç olduğunu, dolayısıyla demokratikleşme için “yetmediğini” şu sözlerle ifade etmiştir:²²⁴

²²² <https://www.barobirlik.org.tr/Haberler/turkiye-barolar-birligi-nin-kurulusunun-41yili-nedeniyle-duzenlenen-basin-toplantisi-5380> (Erişim: 09.02.2023);

<https://www.istanbulbarosu.org.tr/HaberDetay.aspx?ID=5196> (Erişim: 09.02.2023); “Kırıkkale - Ağaoğlu: Yeni Anayasa, 12 Eylül Darbesinin Sivil Kopyası”, *sondakika.com*, 07.06.2010; “YARSAV Başkanı'ndan şok açıklamalar”, *İHA*, 20.06.2010.

²²³ “2011 Seçimi Anayasa Seçimi Olacak”, *Bianet*, 15.01.2010.

²²⁴ “Başbakan Erdoğan ağıladı”, *Habertürk*, 20.07.2010. Kampanya dönemine ait aynı anlamdaki beyanlara bir başka örnek: “*Bu anayasa paketi yeterli mi? Tam yeterli değil. Tam yeterli olanın bu*

Bu Anayasa değişikliği belki her şey değildir, ama çok önemli bir şeydir. Türkiye'nin aydınlık geleceği için, daha ileri bir demokrasi için, daha adil bir hukuk sistemi için çok önemli bir adımdır. Milli iradenin güç kazanması, vesayetçi ve statükocu anlayışın kırılması için tarihi bir adımdır.

Erdoğan'ın bazı kısımlarını ağlayarak ve yutkunarak yaptığı bu “duygusal” konuşmayla başlayan AKP'nin referandum kampanyasında 12 Eylül ve darbecilik ile hesaplaşma gibi konular ana temayı oluşturmuş, Erdoğan “bürokratik oligarşi”, “statükoculuk”, “vesayet” gibi kavramlarla bürokrasi-millet dikotomisi çerçevesinde demokrasi vurguları yapmıştır (Tosun, 2012).

Fakat iktidarın kampanyasında “evet” cephesinde yer almayanlara yönelik sert ve otoriter bir söylem de yer almıştır. Örneğin Erdoğan referanduma “hayır” demenin darbecilik olduğunu söylemiş,²²⁵ TÜSİAD'a “*Bitaraf olan bertaraf olur!*” diye yüklenmiş,²²⁶ sık sık “evet” demeyen siyasî çevreleri PKK ile beraber göstererek “*CHP, MHP, BDP, YARSAV, terör örgütü*” ifade kalıbını kullanmış,²²⁷ yargıya Alevilerin hakim olduğunu ima ederek “*Dedelerden talimat alarak atama yapma dönemi bitiyor.*” demiş,²²⁸ bu arada yargının ele geçirilmek istendiğine yönelik iddiaları doğrulamak istercesine “*Anayasa Mahkemesi ve Danıştay'ın kimi kararları bizi çıldırtmıştır.*”²²⁹ ifadelerini kullanmış, yargının “*pranga*” olduğundan söz etmiş,²³⁰ YARSAV'ı kast ederek yargıda dernek gibi örgütlenmelerin varlığını eleştirmiştir.²³¹

Son yıllarda devlet bürokrasisinde güçlendiği ve Ergenekon ve Balyoz gibi önemli davaları yönettiği iddia edilen Fetullah Gülen cemaati, anayasa değişikliğini meclise getiren iktidar partisinin dışında referanduma en büyük desteği veren gruplardan biri olmuştur.²³² Cemaate yakın *Zaman* Gazetesi'nin yürüttüğü yoğun propagandanın (Avşar, 2014) yanı sıra bizzat Fetullah Gülen açıklama yaparak “*imkân olsa mezardakilere bile*” evet dedirtmek gerektiğini söylemiştir:²³³

kapısını açıyor. Asıl hesaplaşmayı ne zaman yapacağız. 2011'in Temmuzunda yapacağız.”. Bkz. “Erdoğan: Dersim'i İnönü bombaladı”, *NTV*, 14.08.2010.

²²⁵ “Erdoğan: ‘Hayır’ diyen darbecidir”, *NTV*, 06.09.2010.

²²⁶ “Erdoğan: Bitaraf olan bertaraf olur”, *Milliyet*, 18.08.2010.

²²⁷ “CHP-MHP-BDP-YARSAV ve terör örgütü ittifak yapıyor”, *T24*, 31.07.2010.

²²⁸ “Başbakan: Dedelerden talimat dönemi bitiyor”, *Hürriyet*, 29.08.2010.

²²⁹ “‘AYM'nin ve Danıştay'ın kimi kararları bizi çıldırtmıştır’”, *Habertürk*, 14.08.2010.

²³⁰ “Pranga Tartışması”, *Milliyet*, 28.08.2010.

²³¹ “Yargıda, YARSAV gibi dernekler olmaz”, *Milliyet*, 09.08.2010.

²³² Fetullahçıların iktidarın yardımıyla bürokrasiyi ele geçirmeye çalıştıklarına dair fikirler anayasa değişikliği bağlamında da dile getirilmiş, hatta parodi haber sitesi Zaytung'da da bu konuya dair bir haber yapılmıştır. Bkz. “Anayasa Değişikliği Paketi'nin İçeriği Açıklandı: Yargıda Tüm Yetki STV'nin ‘Gereği Düşünüldü’ Programına Devrediliyor”, *Zaytung*, 25.03.2010.

²³³ “2010 08 02 banteli Kuvvetin Çılgınlığı ve Referandum Fırsatı” (2012), YouTube videosu, <https://www.youtube.com/watch?v=3IK47xIBxIY> (Erişim: 09.02.2023).

Aslında Anayasa'nın değiştirilecek çok şeyi olmasına rağmen herhâlde iktidar partisi bunları değiştirmeye gücü yetmeyeceği mülahazasıyla çok az maddelerini değiştirme teşebbüsünde bulundu. (...) Onların içinde önemli, hayatî, bir kısım cellâtlıkların, bir kısım vesayetlerin önünü almaya matuf bir iki madde bile olsa, bence, değil yani hayatta olan insanları kadınıyla erkeğiyle çoluğuyla çocuğuyla, dünyanın dört bir yanına dağılmış insanlarıyla, imkân olsa mezardakileri bile kaldırarak o referandumda "evet" oyu kullanırmak lâzım. (...) Çok az şey yaptılar, ondan dolayı gönlümüz kırık. Ama yapılan meseleye gelince o çok önemli bir şeydir.

Gülen bu açıklamasıyla tıpkı Erdoğan gibi mevcut değişikliğin yetersiz ama daha kapsamlı değişiklikler için önemli bir adım olduğunu belirtmektedir. Ayrıca aynı konuşmada oy kullanmayanların "nezd-i ulûhiyette" yani Allah katında sorumlu olacağını söyleyerek dinî duyguları siyasete alet etmektedir.

Özetle AYM, HSYK, Yargıtay ve Danıştay'dan rahatsızlığını sık sık dile getiren iktidar partisinin ve yargı bürokrasisini ele geçirmeye çalıştığı iddia edilen Fetullahçıların referandumdaki tutumları ortaktır: Bürokratik vesayeti yıkma bağlamında mevcut değişikliklerin yeterli olmayacağı kabul edilmekte, fakat referanduma tereddüt gösterilmeksizin "evet" denmesi istenmekte, hatta "evet" demeyenler ciddi ifadelerle itham edilmektedir.

4.3. SOL-LİBERAL-DEMOKRAT ÇEVRELERDE TARTIŞMALAR

Anayasa değişikliği paketinin basına sızdığı Ocak ayından ve meclise geldiği Mart ayından sonra beklendiği gibi partiler arasında uzlaşma çıkmamış, mevcut parlamento dağılımının sonucu olarak değişikliğin referanduma gideceği belli olmuştur. Dolayısıyla anayasa değişikliğiyle ilgili yetki artık meclisten ve Cumhurbaşkanı'ndan çıkmış, seçmenlere ve seçmenleri örgütleme-ikna etme-yönlendirme gücü nispetinde basına, aydınlara, fikir çevrelerine, sivil toplum hareketlerine ve meclis dışındaki siyasî partilere geçmiştir. Bu bağlamda sol ve liberal çevrelerde de uzun bir süre boyunca anayasa değişikliği referandumunda nasıl bir tavır alınması gerektiği tartışılmıştır.

4.3.1. Yetmese de Evet

Yukarıda bahsedildiği gibi anayasa değişikliğini hazırlayan iktidar bu 26 maddelik paketin bir başlangıç olduğunu söyleyerek kamuoyuna 2011 Genel Seçimleri'nden sonra aynı doğrultuda yapılacak daha kapsamlı bir değişiklik hatta yeni bir anayasa vaat etmiştir. Söz konusu doğrultu da devlet-toplum ikiliği perspektifiyle inşa edilen bir demokratikleşme tasarısıdır. Referandum bu tasarının büyük bir ön adımı olarak

bürokratik (askerî + yargısal) vesayeti zayıflatma girişimidir. Sol ve liberal kesimler içinde referandumda “evet”i savunan çevrelerin bir bölümü, bilhassa iktidara fazla “angaje” bir pozisyonda görünmemeye dikkat eden sosyalist evetçiler, referandumun bu cüzî niteliğine vurgu yaparak mevcut değişikliğin demokratikleşme için “yetmez” olduğunu ifade etme gereği duyacaktır.²³⁴ Bu vurgu ayrıca geçmişte AB’ye üyelik ve Kürt açılımı meselelerinde iktidara verilen desteği “demokrasi ufku sınırlı olan AKP’yi daha ileri gitmeye zorlama” şeklinde tarif ederek üstlenilen, hakikati kendinden menkûl bir “yön verici” misyonun devamı niteliğindedir. Neticede referanduma dair “yetmez ama evet” şeklinde formüle edilen tutum aslında iktidarın söyleminden farklı bir şey anlatmamaktadır. “Evet”in başındaki “yetmez ama” vurgusunun pratikteki işlevi “evet” diyenler içinde iktidar partisine mensup olmayanları olanlardan ayırmaktır.

4.3.1.1. Referandumdan Önce

Anayasa değişikliği meclise gelmeden önce yaşanan TEKEL direnişi özellikle sosyalistlik iddiasını sürdüren post-Kemâlist çevreler için post-Kemâlist tezlerin güncel gelişmeler üzerinde test edilebilip gözden geçirilebileceği bir konjonktür yaratmıştır. İktidarın özelleştirme politikalarının sonucu olarak işsiz kalacak 10 bine yakın TEKEL işçisine hükûmet tarafından (4/C diye bilinen) geçici kamu personeli statüsüne geçmeleri önerilmiş; maaşların düşmesi, iş güvencesinin, sendikal hakların ve diğer özlük haklarının kaybı anlamına gelen bu öneriyi reddeden binlerce TEKEL işçisi 2009 yılının sonunda başkent Ankara’da eylem yapmaya başlamıştır. Bu eylemlere sert polis müdahalesi uygulanmış, Erdoğan da işçilere yönelik hoyrat ve tehditkâr bir üslup kullanmıştır. Çeşitli sendika konfederasyonlarının, aydın ve sanatçıların katkısıyla büyüyen direnişe destek amaçlı mitingler düzenlenmiş, AKP il başkanlıkları önünde hükûmet protesto edilmiş, ülkenin farklı yerlerinde işçilerin yanı sıra memurların da katıldığı iş bırakma eylemleri yapılmıştır (Türkmen, 2011: 51 vd.).²³⁵ TEKEL direnişi 1989 bahar eylemleri ve 1991 madenci yürüyüşü gibi yeniden emek hareketini ülke gündemine oturtmuş, 12 Eylül sonrası en kitlesel işçi hareketlerinden biri ortaya çıkmıştır.

²³⁴ Yetmez Ama Evet’teki iç çelişkiyi en çarpıcı bir şekilde yansıtan cümle ÖDP’den ayrılan Ufuk Uras’ın öncülüğünde kurulan Eşitlik ve Demokrasi Partisi’nin “AKP zihniyetine hayır, referanduma evet” sloganıdır. Bkz. ““AKP zihniyetine Hayır, referanduma Evet!””, *Habertürk*, 19.07.2010.

²³⁵ “Tekel için AK Parti önünde zincirli eylem”, *NTV*, 08.01.2010; “Erdoğan`den TEKEL işçilerine gözdağı”, *Hürriyet*, 03.02.2010; “TEKEL işçileri için iş bıraktılar”, *T24*, 04.02.2010; “78 Günlük TEKEL Direnişinin Kısa Bir Özeti”, <https://politeknik.org.tr/78-gunluk-tekel-direnisinin-kisa-bir-ozeti/> (Erişim: 09.02.2023); “Tekel eylemlerinde gerginlik artıyor”, *BBC Türkçe*, 02.04.2010; “TEKEL direnişi: ‘Gemileri yaktık, geri dönüş yok’”, *Evrinsel*, 19.05.2017.

TEKEL direnişinin gelişimine bakıldığında post-Kemâlist varsayımlarla tezat oluşturan bir dizi siyasî pratik müşahede edilmektedir. Öncelikle Türkiye’de kapitalizmin var olmadığı veya kapitalist “mantığın” egemen olmadığına dair tezlerin aksine hükümet kamu şirketini özelleştirerek küresel tütün tekeli British-American Tobacco’ya satmış, kapatılan işletmelerdeki 10 bine yakın işçiyi de sefaletle mahkûm bırakmıştır. Ayrıca AKP’nin Türkiye’yi demokratikleştirmeye çalıştığı tezinin aksine hükümetin üslûbu ve hükümetin emrindeki polisin müdahaleleri oldukça sert olmuştur. Referandumla birlikte tartışılan yargı konusunda ise, sosyalist bir geleceğin yolunu açmak için öncelikle “(yargıyı da içine alacak şekilde) bürokratik vesayetin” kırılması gerektiğine dair tezlerin aksine direnişteki işçiler Danıştay’ın Bakanlar Kurulu Kararına yönelik yürütmeyi durdurma kararı alması sayesinde kazanıma ulaşmıştır.²³⁶

Post-Kemâlist yazarlar TEKEL direnişinin koparttığı büyük gürültüye kayıtsız kalamamış; bunlardan bazıları iktidarla birlikte TEKEL işçilerini de suçlamış, sosyalizme daha yakın çizgide olan bazıları ise eylemlerde “ulusalcıların”²³⁷ varlığını eleştirmiş ve direnişin “savaş, darbe, vesayet karşıtı” dinamiklerle birleştirilmesi, bir başka ifadeyle Kürt açılımı ve askerî vesayetle mücadele gündemlerine eklenmesi lüzumundan bahsetmiştir (Altınok, 2010a; 2010b; 2010d; Yaşar, 2010; Mahçupyan, 2010a; Margulies, 2010a; Bora, 2010; Başak, 2010; Uzun, 2010).

İşçilerin Danıştay kararıyla geçici bir kazanım elde ettiği 22 Mart’ta basına duyurulan ve aynı ayın sonunda TBMM’ye sunulan Anayasa değişikliği başından beri en fazla AYM ve HSYK’ya dair değişiklikler üzerinden ve yargı bağımsızlığı/kuvvetler ayrılığı bağlamında tartışılmıştır. Sol-liberal-demokrat yazarların sık sık referans verdiği Avrupa Birliği belgelerinde ve göndermede buldukları siyaset bilimi literatüründe demokrasinin koşulları arasında, serbest ve adil seçimlerle iş başına gelen hükümetlerin askerî bürokrasiden azade bir şekilde faaliyet gösterebilmesi yer almakla birlikte yargı bağımsızlığı ilkesi de demokrasinin temel şartı olarak zikredilmektedir (Levitsky ve Way, 2002; Linz, 2008: 73; O’Donnell: 1996; Lijphart, 2008: 115).²³⁸ Buna rağmen post-

²³⁶ “Tekel işçilerine Danıştay müjdesi”, *BBC Türkçe*, 01.03.2010. Üç hafta sonra Danıştay söz konusu yasam maddesinin (657 S.K. 4/c Md.) iptali için Anayasa Mahkemesi’ne başvurmuştur. “Danıştay 4C’nin İptalini İstedi”, *Bianet*, 24.01.2010.

²³⁷ Ocak ayında kurulan Tekel Dayanışma Grubu’nda Alpaslan Işıklı, Banu Avar, Emin Çölaşan, Ümit Zileli, Rıza Zelyut, Ali Sirmen gibi ulusalcı-Kemâlist yazarlar da bulunmaktadır. Bkz. “Tekel’le dayanışma grubu kuruldu”, *Sendika.org*, 06.01.2010.

²³⁸ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, https://www.echr.coe.int/documents/convention_tur.pdf (Erişim: 09.02.2023); Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi: Hâkimlerin Bağımsızlığı, Etkinliği Ve Rolü Hakkında Üye Devletlere Yönelik R (94) 12 Sayılı Tavsiye Kararı, [https://www.barobirlik.org.tr/dosyalar/duyurular/hsykkanunteklifi/recR\(94\)12%20T%C3%BCrk%C3%A7e.pdf](https://www.barobirlik.org.tr/dosyalar/duyurular/hsykkanunteklifi/recR(94)12%20T%C3%BCrk%C3%A7e.pdf) (Erişim: 09.02.2023).

Kemâlist yazarlar yargıyı “atanmışlar-seçilmişler” dikotomisine oturtarak anti-demokratik bir odak olarak görmek istemişlerdir. Böylece yargı siyasî iktidarın etkisinden uzak tutulması gereken bir kurum yerine iktidarın demokrasi projelerini engelleyen adeta aristokratik/oligarşik bir yapı olarak değerlendirilmiştir.

Ayhan Aktar (2010) anayasa değişikliğinin daha meclise götürülmediği bir dönemde, Şubat ayında bir yazıda bir referandum öngörmekte ve içinde bulunduğu dönemin gelecekte nasıl anlatılacağını şöyle ifade etmektedir:

2040 yılında, “Türkiye’de Siyasal Değişim: 2007-2010” başlıklı bir tez yazacak bilim adamları gazetelerde çıkan haber ve yorumları okudukları zaman şöyle bir yargıda bulunacaklardır: Temmuz 2007 seçimlerinden sonra Türkiye’de kendilerini memleketin esas sahipleri olarak gören kesim, bir yıpratma kampanyasına girişmişti. Bu çerçevede, iktidar partisi olan AKP’nin çıkardığı dişe dokunur bütün yasalar Anayasa Mahkemesi’ne götürülmüş ve yüksek mahkeme de kendisini adeta bir senato yerine koyarak TBMM’nin yasama yetkisini törpüleyen kararlar almıştı. Meclis’in çıkarttığı reform niteliğindeki kanunlar ve yaptığı anayasa değişiklikleri “esasa girilerek” iptal edilmiş ve hatta iktidar partisi (AKP) kapatılmakla tehdit edilmişti. Böylece, TBMM ülkenin ihtiyacı olan AB reformları, Demokratik Açılım vs. gibi konularda adım atamaz hale gelmişti. İktidarda olan; fakat muktedir olamayan AKP’nin sine-i millete dönmekten başka çaresi kalmamış ve bu nedenle referanduma başvurmak zorunda kalmıştır.

A. Aktar bu fütüristik tarihyazımında post-Kemâlistler ile AKP’yi bir arada tutan sac ayağının tüm unsurlarını (bürokratik vesayet, AB’ye üyelik, Kürt açılımı) zikretmenin yanı sıra HSYK ve AYM’nin yapısının değişmesi konusunda “*İçinde yaşadığımız tıkanıklığı aşmanın tek yoludur, atanmışların sultanını yıkmak isteyen herkes destekler.*” ifadelerini kullanmıştır. Benzer şekilde Etyen Mahçupyan (2010b) yargının taraflı olduğu ve reform geçirmesi gerektiği fikrinden hareketle, referanduma hayır demenin “*Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana devam eden vesayet sisteminin*” sürmesine neden olacağını savunmuş, Ahmet Altan (2010) yargı bağımsızlığına dair kaygıların arkasında “*seksen yıllık egemenliği*” sürdürmenin var olduğunu iddia etmiş, Mithat Sancar (2010b) da yargının mevcut vesayet rejiminin temel direklerinden biri olduğunu ve oligarşik yapısının değişmesi gerektiğini söylemiştir.

Yıldıray Oğur (2010) HSYK ve AYM’nin oluşumunda “siyasete” daha fazla güç verilmesini (bu güç siyasî partiler aracılığıyla seçmene yani halka verildiği için) demokratik bir adım olarak görmüştür. Oysa söz konusu değişiklikler kapsamında yüksek yargı üzerinde belirleyiciliği artacak olan siyasî parti pratikte yalnızca iktidar partisi olacaktır. Zira yukarıda gösterildiği gibi TBMM’nin yüksek yargıya üye seçiminde nispî temsil yöntemi değil çoğunluk esası geçerlidir. Yine yüksek yargıya üye seçecek veya önerecek olan Cumhurbaşkanlığı, YÖK, Türkiye Adalet Akademisi gibi kurumlar mevcut durumda iktidar partisinin kontrolündedir. Dolayısıyla burada post-Kemâlistlerin

teorik düzeyde büyük önem verdikleri çoğulcu demokrasi prensibi yerini çoğunlukçu demokrasiye bırakmaktadır.²³⁹ Roni Margulies (2010b) ise “[AKP, yargıyı] siyasi iktidara, yani halkın seçilmiş temsilcilerine bağlamayacak da nereye bağlayacak.” ifadeleriyle siyasî iktidarı yegâne “seçilmiş temsilci” sayarak çoğunlukçuluğu daha açık bir şekilde ortaya koymuştur. Margulies’e göre ayrıca “[yargıyı] siyasi iktidara bağlamak, kendine bağlamak anlamına gelmez. AKP ilelebet hükümet mi olacak? Beğenmeyen, AKP’yi seçimlerde devirir, yargı da AKP’ye bağlı olmaktan çıkar”. Fakat yargı bağımsızlığına dair kuşular zaten AKP’nin kendi iktidarını güçlendirerek serbest ve adil seçimleri engelleyeceği kaygısını da içermektedir.

Adı geçen yazarlar yargı bağımsızlığı, hukukun üstünlüğü, çoğulculuk gibi demokratik kavramlardan bihaber değildir. Anayasa değişikliği bağlamında bu kavramlara bigâne kalmalarının sebebi Türkiye’de demokrasi sorununun temelinde Cumhuriyet’in kuruluşundan gelen Kemâlist politikaların ve bunların taşıyıcısı olan askerî ve yargısal bürokrasinin var olduğuna dair post-Kemâlist yaklaşıma bağlılıklarıdır. Kuşkusuz yakın dönemde 367 krizi ve başörtüsü gibi bazı konularda yüksek yargının verdiği kararlar da bu tutumda etkili olmuştur. Fakat ikinci iktidar dönemini yaşayan, bürokrasi ve medyadaki kontrolü belli bir düzeyi aşmış ve önceki bölümde tartışıldığı gibi demokrasi karnesi başarılı olmayan bir partinin yüksek yargıyla mücadelesine bu derece gönüllü bir destek verilmesi daha kapsamlı bir zihniyet dönüşümünün, demokratikleşmeyi Kemâlizm eleştirisiyle özdeşleştiren ve Kemâlizme muhalif hareketlerde “a priori” demokratikleşme unsuru bulan bir yaklaşımın göstergesidir.

Özetle referandumdan önce post-Kemâlizmin sol ve liberal uçlarının benimsediği “değerler” (işçi sınıfı, hukuk devleti) üzerinden yapılan tartışmalar post-Kemâlistleri göze çarpan bir sorgulamaya sevk etmemiştir. Özellikle ülkenin gündeminde bir süre ilk sırada yer alan TEKEL direnişi tıpkı Erdoğan’ın “Ayakların başları yönettiği bir yerde kıyamet kopar.” dediği ve polisin yoğun şiddet uyguladığı 2 yıl önceki 1 Mayıs olayları²⁴⁰ gibi sol-liberal tezlere yönelik bir sorgulama “fırsatı” yaratmış, ancak yine fırsat değerlendirilmemiştir.

²³⁹ Liberal teorisyenlerden John Rawls’ın (2007: 91-109) soyut çoğulculuk yerine benimsediği, ötekiyle “eşitler arasında” ilişki kurmaya çalışan öznelerin çoğulluğu anlamındaki “makûl çoğulculuk” yaklaşımı açısından bakıldığında post-Kemâlistlerin İslâmcılara yönelik iyimser beklentileri zaten problemlidir. Zira İslâmiyet, dinlerin çoğunluğu gibi, tanrısal bir kaynağa dayandırılan ve tartışmaya kapalı bir üstünlük fikrini içermektedir.

²⁴⁰ Bkz. bu tezin 80. sayfası.

4.3.1.2. Yetmez Ama Evet Platformu

İktidarın yargıyla kavga etmesi ve TEKEL direnişi gibi olaylardan dolayı “güncel durum” a dair bakış açılarında ve analizlerinde herhangi bir değişiklik yapmayan sol-liberal çevreler Mayıs ayında Resmî Gazete’de yayınlanan anayasa değişikliğine yönelik halk oylamasının yaklaşmasıyla birlikte kendi pozisyonlarını kamuoyuna “Yetmez Ama Evet” (YAE) ifadesiyle açıklamıştır.²⁴¹ İki yıl önce Ergenekon yargılamalarına destek amacıyla kurulan “Darbelere Karşı 70 Milyon Adım Koalisyonu” adlı oluşum Haziran ayında “Yetmez Ama Evet” başlıklı konferanslar düzenlemiş, bu konferanslarda Mazlum-Der’den Halit Çelik, DSİP’ten Roni Margulies, Taraf yazarı (ve eski TBKP Genel Sekreteri) Nabi Yağcı, Anayasa Mahkemesi Raportörü Osman Can ve İnsan Hakları Ortak Platformu (İHOP)²⁴² üyesi Yılmaz Ensaroğlu konuşmacı olarak yer almıştır.²⁴³

Haziran sonunda YAE’nin internet sitesi yetmezamaevet.com açılmış, sitede dört cümlelik bir metin yayınlanmıştır:

12 Eylül Anayasasından ve ruhundan tümüyle kurtulmamızı sağlayacak yeni bir anayasa istiyoruz. Mevcut Anayasa değişiklik paketi 12 Eylül Anayasası’ndan tümüyle kurtulmak yönündeki taleplerimizi karşılamıyor. Ama bu paket darbe anayasasının çöpe atılması yönünde önemli bir ilk adımdır. Bu yüzden YETMEZ AMA EVET!

Metin altında Baskın Oran, Doğan Tarkan, İhsan Dağı, Roni Magulies, Ümit Kıvanç, Yıldırım Oğur gibi daha önce AB ve Ergenekon davası gibi konularda iktidarın tutumunu desteklemiş yazarların da dahil olduğu 258 “imzacı”nın ismi bulunmaktadır.²⁴⁴

Post-Kemâlist paradigma içinde yaptıkları çalışmalarla YAE’nin siyasî-fikrî arkaplanını oluşturan birçok kişi bu listeye fiilen dahil olmasa da YAE platformu post-Kemâlizm için belirli bir temsil kabiliyetine sahiptir. Bir kısmı burada zikredilen gruba bakıldığında belli başlı 6 kesim göze çarpmaktadır: 1) 1980’lerden sonra geleneksel sosyalizmden kopan sol figürler, 2) iktidarı destekleyen ve/veya muhafazakâr-İslâmî yazarlar, 3) *Birikim/İletişim* çevresinin sürekli veya konuk yazarları, 4) DSİP yöneticileri ve DSİP’e

²⁴¹ *Taraf* Gazetesi yazarı Hayko Bağdat (2013) bu sloganı kendisinin bulduğunu belirtmektedir.

²⁴² İHOP “insan hakları” konusunda çalışma yürüten İnsan Hakları Derneği, Türkiye İnsan Hakları Vakfı, Mazlum-Der, Helsinki Yurttaşlar Derneği ve Uluslararası Af Örgütü Türkiye Şubesi’nin 2005’te ortak hareket etmek üzere kurdukları platformdur. Bkz. <https://ihop.org.tr/biz-kimiz> (Erişim: 09.02.2023).

²⁴³ “Anayasa referandumu: Yetmez ama evet!”, *Sosyalist İşçi*, 11.06.2010; “İzmir’de anayasa tartışması”, *Sosyalist İşçi*, 25.06.2010; “Anayasa değişikliği: Yetmez, ama evet!”, a.e.

²⁴⁴ İmzacı listesinin tamamı EK-2’de verilmiştir. Ayrıca bu listede adı bulunmadığı hâlde YAE platformunun referandum sürecinde düzenlediği çeşitli etkinliklerde konuşmacı olarak yer alan Abdurrahman Dilipak, Adalet Ağaoğlu, Ahmet İnsel, Ahmet Kekeç, Garo Paylan, Hayko Bağdat, Mustafa Akyol, Nihal Bengisu Karaca, Oya Baydar ve Ömer Laçiner’in de “geniş liste” içinde anılması mümkündür. Bkz. “Yetmez! Ama Evet!”, *Sosyalist İşçi*, 06.08.2010.

yakın sol yayınların yazarları, 5) zaten kendisi tek başına bir koalisyon olan *Taraf Gazetesi*'nin yazarları, 6) Genç Siviller üyeleri ve klasik liberalizme yakın kişiler.²⁴⁵

Adı geçenlerin büyük çoğunluğu fikren post-Kemâlist paradigmaya bağlı, güncel siyasette de AKP'nin Batı ile bütünleşme, kimlik açılımları/tarihle yüzleşme ve askerî vesayeti yıkma politikalarını desteklemiş kişiler ve çevrelerdir.

Konferanslar, basın açıklamaları, köşe yazıları, medya tartışmaları yoluyla “evet”i savunan YAE'cilerin en kitlesel etkinliği 28 Ağustos'ta İstanbul'da İstiklâl Caddesi'nde yapılan yürüyüştür. Üç bin kişinin katıldığı coşkulu yürüyüşte mavi renkli “Yetmez Ama Evet” pankartları taşınmış, toplumsal belleğe yerleşecek YAE ile ilgili en kalıcı imajlar ortaya çıkmıştır.²⁴⁶

4.3.1.3. “Yetmez Ama Evet”çilerin Görüşleri

Önceki bölümlerde 12 Eylül ihtilâlinin post-Kemâlist paradigma için önemli kırılma noktalarından biri olduğundan ve 12 Eylül'ün bürokrasi-sivil toplum dikotomisi üzerinden Kemâlizme “havale” edildiğinden bahsedilmişti. 30 yıllık bu fikrî birikimin yanı sıra referandum tarihinin 12 Eylül günü olması, mevcut Anayasa'nın ilk hâlinin askerî yönetim döneminde hazırlanması, iktidarın Ergenekon-Balyoz davaları vesilesiyle toplumsal rıza üretmek için kullandığı “darbe karşıtı” söylemi destekleyecek vaka olarak Cumhuriyet tarihindeki en şiddetli askerî darbenin 12 Eylül olması gibi sebeplerden dolayı referandumda “evet” propagandasının temel taşlarından biri 12 Eylül ile hesaplaşma olmuştur. Sol-liberal-demokrat çevrelerde 12 Eylül algısı devlet-toplum ikiliğine dayandığı için bu “hesaplaşma” örneğinin 12 Eylül ile hayata geçen 24 Ocak Kararlarıyla ve neo-liberalizmle veya 12 Eylül'ün getirdiği Türk-İslâm sentezi ve önünü açtığı dincilikle hesaplaşma değil bürokrasinin sivil toplum üzerindeki egemenliğiyle hesaplaşma şeklinde ortaya çıkacaktır.

Ömer Laçiner referandumdan önce yazdığı yazılarda tıpkı AKP'nin iktidara geldiği döneme ait analizlerindeki gibi AÜT/merkez-çevre temelli bir tarihsel anlatı üzerinden

²⁴⁵ İdeolojik bir kategori olmamakla birlikte YAE'nin kamusal görünürlüğüne arttıran bir grup olmasından dolayı Adalet Ağaoğlu, Görkem Yeltan, Hale Soygazi, Kerem Kabadayı, Lale Mansur, Tolga Tüzün gibi sanatçılar da burada ayrı bir grup olarak sayılabilir.

²⁴⁶ “Tünel'den Taksim'e "Yetmez ama Evet"”, *Bianet*, 28.08.2010; “Yetmez ama EVET Referandum Yürüyüşü 2010”, *Dailymotion videosu*, 16.12.2013, <https://www.dailymotion.com/video/x18g433> (Erişim: 09.02.2023). DSİP'e yakın Marksist.org'a göre ise yürüyüştekilerin sayısı otuz bindir. Bkz. “Onbinlerce insan "Yetmez ama Evet" diyerek yürüdü”, *Marksist.org*, 28.08.2010.

YAE'yi savunmaktadır. Bu yazılardan birinin başlığı, zikredilen analizlerde geçen “*pre-modern tarih öncesi*” ifadesine²⁴⁷ benzer biçimde “*Evet'in tarih öncesi*”dir. Marx ve Engels'in *Manifesto*'da tarihi sınıf mücadeleleriyle tanımlayan ifadelerini (Engels ve Marx, 2014: 37)²⁴⁸ çağrıştıran bu sözcük tercihi Türkiye'nin burjuva devrimi yaşamamış, tarihsel ilerlemeye geçememiş, pre-kapitalist/pre-modern bir yapıda olduğu imasını ihtiva eder. Bu bağlamda Laçiner yine “otantik burjuvazi”nin temsilcisi olan AKP'nin burjuva devrimi yapmakta olduğunu savunmaktadır. Buna göre burjuvazi ile devlet arasındaki mücadeleyi “*aslında*” burjuvazi kazanmıştır,²⁴⁹ anayasa değişikliğinin hedefi ise bürokrasinin “*son direniş noktası*” olan yüksek yargıyı²⁵⁰ da kazanmaktır. Eğer referandumdan “evet” sonucu çıkarsa Türkiye'nin “tarih öncesi”nin son kalıntıları da temizlenecek ve “*toplumun siyasal kültürünü nefessiz bırakan, içdiş eden fiziki şiddet ve güç kültürü*” tasfiye edilecektir. Sonucun “hayır” olması durumunda ise inisiyatif devletçilere geçecek, örneğin Kürt sorunu çözülemeyecektir (Laçiner, 2010c). Laçiner (2010b) sosyalistlerin referanduma “hayır” diyen kesiminin öteden beri ilerici-gerici dikotomisini benimseyerek Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren laiklerin Sünnîlere, milliyetçilerin Türk olmayanlara uyguladığı “horlama”ya tepki göstermediğini, hatta devletçi bürokratların avama duyduğu bu horlama duygusunu onların da paylaştığını belirtmektedir. Bu bakımdan “hayır”cı solun bürokrasi ile burjuvazi arasındaki mücadelede bürokrasinin yanında yer alması şaşırtıcı değildir. Laçiner referanduma “hayır” diyecek olan partilerden TKP'ye “*milliyetçi-devletçi ganimetten pay kapma*” amacı isnat ederken ÖDP'yi de milliyetçi-devletçi cephenin deşirmesine su taşımamaları konusunda uyarılmaktadır.

Murat Belge (2010a) de referanduma dair yazılarında Laçiner'le hemen hemen aynı görüş ve eleştirileri ifade etmektedir:

Karşısında “Komünist” görünce soğukkanlılığını çok fazla bozmayan Kemalist, AKP'li görünce ifrit kesiliyor. “Demek ki o ikisi biraraya gelebiliyormuş” demeyin. Çünkü o Komünist de bize, buraya özgü bir “Komünist”; o da bir “egemen sınıf Komünisti”. Onun için böyle bir ittifak mümkün olabiliyor.

Bu süreçteki yazılarında “*12 Eylül, 1980 yılının sonlarına doğru, Türkiye'yi yakasından tutup yeniden 1930'lara getirme harekâtıydı.*” diyerek (Belge, 2010d) Kemâlist Devrim ile

²⁴⁷ Bkz. bu tezin 96. sayfası.

²⁴⁸ Marx, AÜT'e dair fikirlerinin yer aldığı bir mektubunda Hindistan için “*şimdiye kadar tarihi olmayan*” ifadesini kullanmaktadır. Bkz. (Engels ve Marx, 2010a: 217). Marx'ın gençlik döneminde fikirlerinden etkilendiği Hegel'in Asya ve Afrika toplumlarına dair “tarih dışı” kategorisi için bkz. (Hegel, 2001: 117).

²⁴⁹ Laçiner bu tespiti 2007 seçim sonuçları üzerine yapmıştır. Bkz. bu tezin 96 sayfası.

²⁵⁰ Baskın Oran (2010b) da yargı için “1930'u son savunma hattı” nitelemesini kullanmaktadır.

12 Eylül arasında kuvvetli bir öncüllük-ardıllık ilişkisi kuran Belge'ye göre de yüksek yargı "12 Eylül rejimiyle takviye görmüş militarist Türkiye Cumhuriyeti düzenini" korumaya çalışmaktadır, referandumdan "evet" sonucu çıkması Kürtlerin "işine yarayacak"tır ve "hayırcı" hatta "boykotçu" solcular aslında Kemâlist olduklarının farkında değildirler (Belge, 2010b). Belge (2010c), Laçiner'den farklı olarak "hayırcı"lara sadece tahkir edici kategorizasyonlarla cevap vermek yerine onların argümanlarını da kısmen tartışır. Örneğin AKP'nin iktidar alanını genişletip baskıcı bir rejim kurmaya çalıştığına dair eleştirileri yanıtlar. Belge'ye göre bir partinin muhafazakâr/baskıcı/otoriter bir ajandaya sahip olup olmadığı siyaset içi bir tartışmadır, "askerî-sivil bürokratik hegemonya" ise parlamenter demokrasiye aykırı bir durumdur. Dolayısıyla Belge bürokratik vesayetın aşılmasını, "meşru" bir aktör olan iktidar partisinin otoriterleşmeyle ilişkisini tartışmaya önceler. Velev ki iktidar partisinin otoriter amaçları olsun, "plebisiter otoriteryen eğilimlere karşı demokrasi içinde mücadele verilir ve bu mücadele kazanılır." Belge'nin bu argümanı "Yetmez Ama Evetçi paradoksu" olarak adlandırılabilir bir iç tutarsızlıkla malûldür. Zira otoriterleşmeye karşı "demokrasi içinde" mücadele verilmesini mümkün kılan ve demokrasinin temel unsurlarından biri olan yargı bağımsızlığının ortadan kalktığı bir durumda söz konusu mücadelenin zorluğu ve bedeli oldukça büyüyecek, başarıya ulaşma ihtimâli ise azalacaktır.

Liberal yazar İhsan Dağı (2010) "Kim yönetecek, halk mı, bürokrasi mi?" başlıklı yazısında sosyalist Laçiner ve Belge'nin yukarıda aktarılan ifadeleriyle aynı görüşleri post-Kemâlizm ifadesini de zikrederek paylaşmaktadır:

Olup biten, memlekette CHP ve Kemalistlerin değişim önündeki dirençlerinin kırılması. CHP, asker ve Kemalist aydınlardan kurtulan halk kendi anayasasını yapmaya başlıyor. (...) İktidar, CHP ve onun bürokratik ortaklarında mı kalacak, yoksa halkın meşru temsilcilerine mi geçecek? Mesele bu... Sandıktan çıkacak evet oyları siyasetin yönünü de tayin edecek. Değişimi anlamayan, ona direnen hareketler tasfiye olacaklar. Otoriter-Kemalist bir cumhuriyetten post-Kemalist bir demokrasiye geçişin anahtarı 12 Eylül'de çıkacak bir 'evet'.

YAE kampanyasının başını çeken, aynı zamanda YAE'ciler içindeki en soldaki aktörlerden biri olan DSİP de bürokrasi-halk ikiliği üzerinden yüksek yargıyı anti-demokratik bir pozisyonda tanımlamaktadır. DSİP'e yakın *Sosyalist İşçi Gazetesi*'nin referanduma özel ekinde bu yöndeki görüşleri ifade etmek için "yargı oligarşisi, yargı darbesi, yargıçlar diktatörlüğü" gibi kavramlar kullanılmaktadır. Yargının bir parçası olduğu "bürokratik vesayet" burada da yukarıdaki alıntılardaki gibi Cumhuriyet'in kuruluşundan beri süre gelen bir egemenlik olarak tasvir edilmektedir. Buna göre Türkiye'yi on yıllardan beri Kemâlist bürokrasi yönetmektedir. İşçi sınıfının hak ve özgürlüklerinde ilerleme sağlanabilmesi için Kemâlizmin bu egemenliğine son vermek

gerekmektedir.²⁵¹ Önceki bölümde bahsedildiği gibi 2008’de Ergenekon davasının solda bir “yarılma”ya yol açtığını belirten DSİP 2010’da da referandumun bu yarılmayı derinleştirdiğini söyleyerek “hayırcı” sosyalistlerin “*CHP yandaşı, ulusalıcı, milliyetçi*” olduğunu savunmaktadır.²⁵² DSİP’li Roni Margulies (2010c) ise söz konusu ayrımı “*devletten yana olan solla devlete karşı olan sol*” şeklinde yapmaktadır.

DSİP’in diğer YAE’cilerden farkı en azından teorik açıklamalarında bürokrasi ile burjuvaziyi birbirinin rakibi olarak tanımlamayıp bunun yerine bürokratik vesayetin kapitalist sınıfın çıkarlarını temsil ettiğini savunmasıdır.²⁵³ Laçiner başta olmak üzere Türkiye’nin pre-kapitalist/pre-modern yapıda olduğu tespiti üzerine AKP’nin burjuvazi ile birlikte aristokratik bürokrasiye karşı burjuva devrimi yaptığı şeklindeki yorumlar ile DSİP’in bu yorumu görünürde birbirinden farklıdır. Fakat Roni Margulies başta olmak üzere bazı DSİP temsilcilerinin “AKP’nin burjuva devrimi” tezini benimseyen görüşleri de bilinmektedir.²⁵⁴ Bu nedenle DSİP’in tarihsel-sınıfsal analiz konusunda iç tutarsızlıkla malûl olduğunu ve “suret-i anti-kapitalistten” görünmek için “kapitalistlerle birlikte bürokrasiye karşı devrim yapma” perspektifini açıktan sahiplenemediğini söyleyebilmek mümkündür. Bir başka muhtemel faktör ise DSİP çevresindeki post-Kemâlist çizginin devlet-sivil toplum ayrımıyla yapılan tarihsel-sınıfsal analizden daha çok Kürt sorununa verdiği büyük önceliğe dayanıyor olmasıdır. Nitekim DSİP’in YAE’ciler içindeki bir diğer farklılığı da Kürtlerin yoğun yaşadığı bölgeler için referandumda YAE çağrısı yapmak yerine BDP’nin boykot çağrısını desteklemesidir. Kendi dünya görüşü doğrultusunda karşı çıktığı bir tavır Kürt milliyetçi hareketi tarafından ortaya konduğunda -Kürt sorununun “özel/müstesna” niteliği sebebiyle- eleştiri yapmama tutumu sol-liberal çevrelerde 1990’lardan beri yaygın bir tutumdur.²⁵⁵ Ancak demokrasi bağlamında büyük önem verilen bir anayasa değişikliğine “hayır” diyenleri oldukça sert ifadelerle eleştirirken “boykot” diyenleri eleştirmeden muaf tutmak hatta bu konuda onları desteklemek söz konusu -“Kürt istisnacılığı” veya “Kürt apolojizmi” denebilecek- tutumun çok ileri bir dozda benimsendiğini göstermektedir.

²⁵¹ “12 Eylül anayasası çöpe! Batı’da Yetmez ama Evet, Kürt illerinde boykot”, *Sosyalist İşçi*, 06.08.2010.

²⁵² “Solda yol ayrımı”, *Sosyalist İşçi*, 06.08.2010.

²⁵³ “12 Eylül anayasası çöpe! Batı’da Yetmez ama Evet, Kürt illerinde boykot”, *Sosyalist İşçi*, 06.08.2010.

²⁵⁴ Bkz. bu tezin 88. sayfası.

²⁵⁵ Örneğin Uğur Mumcu (1992) 1992 yılındaki bir köşe yazısında İnsan Hakları Derneği’nin insan hakları devlet tarafından çiğnendiği zaman tepki gösterirken yaşama hakkına saldıran PKK’ya aynı tepkiyi göstermemesini eleştirmektedir.

Tarihsel-sınıfsal analiz ve Kürt sorununa verilen önceliğin düzeyi konularındaki farklılıklar dışında referanduma dair güncel tartışmalarda DSİP diğer YAE'cilerle aynı görüşleri paylaşmaktadır. Buna göre AKP'nin yargıyı ve bürokrasiyi ele geçireceği kaygıları yersizdir, “*Tayyip her yere adamlarını sokacak’ türünden iddialar uydurmadır.*”, anayasa değişikliğinde bu yönde bir madde yoktur.²⁵⁶ DSİP ayrıca tıpkı Laçiner gibi iktidarı “fizikî güç”ten yoksun varsayarak son dönemde yaygınlaşan ve referandum vesilesiyle tekrar tartışılan “sivil dikta, sivil darbe, sivil vesayet” iddialarına²⁵⁷ karşı çıkmaktadır. Böylece yargı ve bürokraside belli bir kadrolaşma düzeyine gelmiş 8 yıllık iktidarın İçişleri Bakanlığı ile sahip olduğu polis gücü, polisin yetkilerini artırması (Bedirhanoğlu, 2009) ve en son TEKEL direnişinde yaşananlar da göz ardı edilmektedir.

Görüldüğü üzere YAE'nin temel iddiası Cumhuriyet'in kuruluşundan beri askerlerin sivilere, laiklerin dindarlara, milliyetçilerin etnik azınlıklara, bunların hepsini temsil etmek üzere bürokrasinin sivil topluma uyguladığı baskılara son verme yolunda önemli bir adım atılacağıdır. İdris Küçükömer'in AÜT ve Şerif Mardin'in merkez-çevre tezlerinden beslenen ve devlet-sivil toplum dikotomisine dayalı tarih okumasının ürünü olan bu perspektif adı geçen kişileri ve çevreleri 2002-2010 yılları arasında yaşanan çeşitli saflaşma anlarında iktidarın yanında konumlandırmıştı. Referandum sürecinde de bu saflaşma konularından özellikle askerî vesayet ve Kürt açılımı başlığı altında toplanabilecek olanları hatırlatılarak YAE'nin güncel gerekçeleri olarak zikredilmiştir. AKP ile söz konusu çevrelerin bir araya geldiği bir diğer politik zemin olan Batı ile entegrasyon hususu ise AB'ye üyelik sürecinin yavaşlaması nedeniyle pek fazla öne çıkmamıştır.²⁵⁸ Anayasa değişikliğiyle beraber yargının iktidarın kontrolü altına gireceği ve otoriter bir rejim tesis edileceği yönündeki uyarılar ise yargının zaten mevcut hâlinin köklü bir otoriter siyasileşme (Kemâlizm) içinde olduğu veya söz konusu iddiaya teşebbüs edilirse buna da karşı çıkılacağı gibi cevaplarla karşılanmaktadır.²⁵⁹

²⁵⁶ “12 Eylül anayasası çöpe! Batı'da Yetmez ama Evet, Kürt illerinde boykot”, *Sosyalist İşçi*, 06.08.2010.

²⁵⁷ Sivil dikta ve sivil darbe kavramları özellikle 2010 yılının başlarında Nuray Mert'in köşe yazıları ile belirli bir tartışma ortamı yaratsa da bunlar 2000'lerin ortalarından itibaren çeşitli muhalifler tarafından kullanılmaktadır. Bkz. (Görmüş, 2010). Sivil vesayet de yine aynı tarihlerde Cüneyt Ülsever'in (2010) yaygınlaştırdığı bir kavramdır.

²⁵⁸ Bu örneklerden biri olan Hasan Cemal (2010b), AB çevrelerinin anayasa değişikliğini destekleyici açıklamalarını aktararak kendi YAE tercihini bunlara dayandırmaktadır.

²⁵⁹ Önceki bölümlerde Baskın Oran ve Roni Margulies gibi yazarların bu yöndeki ifadelerinin yanı sıra referandum bahsinde “AKP otoriterleşirse ilk biz karşı çıkarız!” tavrına bir örnek de “*Evet'i basarım, sonra gelir başbakan ya da AKP hakkında yakası açılmadık laflar döşenirim, elimi tutan mı var?*” diyen Ümit Kıvanç'tır (2010).

Referanduma dair tutumlarını bu çerçevede YAE olarak ifade edenler ve YAE sloganını tercih etmeyen ama iktidara da mensup olmayan “evetçi”ler arasında -yukarıda zikredilenler dışında- Orhan Pamuk, Asaf Savaş Akat (2010), Mehmet Ali Birand (2010), Mustafa Erdoğan, Ferhat Kentel (2010), Doğu Ergil, Eser Karakaş gibi farklı çevrelerden sol-liberal-demokrat yazarlar da yer almaktadır.²⁶⁰ Bunların arasında Hasan Bülent Kahraman “hayır” diyen aydınların gerçek aydın olmadıklarını savunmuş,²⁶¹ Etyen Mahçupyan (2010c) “hayır” demenin tek anlamının “*ben demokrasi istemiyorum*” demek olduğunu iddia etmiş, Muhsin Kızılkaya “evet” demeyenler için “*Sen buna evet demediğin zaman Diyarbakır cezaevinde ölmüş yüzlerce insanın çığlıkları sizin kulaklarınızı boğar. Bu günahla ömür boyu yaşayacaksınız.*” ifadelerini kullanmış,²⁶² Ufuk Uras ise “hayır” demenin “*solu sol yapan bütün değerleri inkâr etmek*” anlamına geldiğini belirtmiştir.²⁶³

Post-Kemâlist paradigmanın önemli sivil toplum unsurlarından olan TESEV referandum konusunda kurumsal bir tutum almamış, ancak TESEV’in Başkanı Can Paker “evet” diyeceğini açıklamıştır.²⁶⁴ Devlet içinde örgütlenerek “Kemâlist bürokrasi”ye alternatif bir güç odağı olan Fetullah Gülen cemaatinin “sivil” alandaki, özellikle de entellektüeller arasındaki en önemli faaliyeti olan Abant Platformu doğrudan referandum tercihinine ilişkin bir açıklama yapmamıştır. Ancak referandumdan birkaç ay önce yapılan ve post-Kemâlist yazarlardan Levent Köker’in “Abant Platformu Yönetim Kurulu Başkanı” sıfatıyla okuduğu 22. Abant Toplantısı’nın sonuç bildirisinde YAE’nin bütün argümanları ifade edilmiştir. Buna göre demokrasi “*tek parti döneminin ideolojik mirası*” olan bir vesayetin altındadır ve “*Kürt, Alevi, başörtüsü, azınlıklar, din-vicdan, ifade ve örgütlenme özgürlüğü gibi meseleler ve komşularımızla ilişkilerde yaşanan sorunlar*” vesayetçi engellemeler nedeniyle çözülememektedir. Vesayet düzeninin tasfiye edilmesi için yüksek yargı organları yeniden yapılandırılmalı, yeni bir anayasa yapılmalıdır.²⁶⁵

4.3.2. Hayır

Anayasa değişikliği paketi mecliste kabul edilmeden önce muhalefet partileri CHP ve MHP bu değişikliğin yargı bağımsızlığını ortadan kaldıracağını söyleyerek teklife karşı

²⁶⁰ “Referanduma kimler 'evet' kimler 'hayır' diyecek”, *Habertürk*, 03.08.2010; “Pamuk: Hep yalnız bir yazardım...”, *NTV*, 29.08.2010.

²⁶¹ “Hasan Bülent Kahraman: ‘Hayır diyenler, bürokrat aydınlar’”, *Taraf*, 19.07.2010.

²⁶² “‘Evet’ demediğin zaman Diyarbakır cezaevinde ölmüş insanların çığlıkları sizi boğar”, *Zaman*, 25.07.2010.

²⁶³ “Ufuk Uras: Hayır’ çıkarsa Ergenekon’un zaferi kesinleşir”, *Haber7.com*, 12.08.2010.

²⁶⁴ “Referanduma kimler 'evet' kimler 'hayır' diyecek”, *Habertürk*, 03.08.2010.

²⁶⁵ “İktidar, Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenemez”, *Zaman*, 29.06.2010.

çıkılmışlardır.²⁶⁶ Hatta CHP teklifte AYM, HSYK ve parti kapatmaya dair 3 maddenin ayrılması durumunda geri kalan maddelere destek vereceğini ifade etmiş ve iktidara bu yönde bir çağrı yapmıştır.²⁶⁷ Aynı süreçte Danıştay Başkanı,²⁶⁸ eski Anayasa Mahkemesi Başkanı Mustafa Bumin,²⁶⁹ İstanbul Barosu,²⁷⁰ TKP,²⁷¹ ÖDP,²⁷² EMEP,²⁷³ İbrahim Kaboğlu (2010) gibi farklı çevreler ve kişiler paketin demokratikleşmeye değil yargıyı kontrol altına almaya yönelik olduğuna dair açıklamalar yapmıştır. YARSAV Başkanı Emine Ülker Tarhan ise anayasa değişikliğine destek veren yazarları “*Demokrasiye gidiyor gibi gösterilen gemiye bir hevesle binen bazı aydınlar denizin ortasında kaçak yolcu muamelesi görebilir ve gemiden atılabilirler, kanımca bunun farkında değiller.*” ifadeleriyle uyarmıştır.²⁷⁴

Referandum sürecinin başlamasıyla birlikte TKP, ÖDP, EMEP, Halkevleri, TMMOB, DİSK, Mülkiyeliler Birliği gibi sosyalist örgütler “hayır” a yönelik tutumlarını açıklamıştır.²⁷⁵ Adı geçen yapılar geleneksel Marksist çizgiye yakın bir fikriyata sahip olduğu için kendi pozisyonlarını açıklamakta zorluk çekmemiştir. Bir başka ifadeyle tarihsel-sınıfsal analizi AÜT/merkez-çevre/devlet-sivil toplum tezleri yerine emek-sermaye çelişmesine dayandırmaları onları YAE’ciler gibi sol kamuoyuna “izah etmeleri” gereken referandum tercihine sürüklememiştir. Birçok YAE’cinin kabul ettiği hatta YAE’nin gerekçesi saydığı AKP’nin Türkiye’de kapitalizmin çıkarları doğrultusunda İslâmcılıkla eklenmiş neo-liberal bir dönüşüm sürecini üstlenmesi ve Batı emperyalizmiyle uyumlu bir politika izlemesi olgusu geleneksel Marksistler için tam da AKP’nin karşısında durma sebebidir. Bu bağlamda referandum sürecinde “hayırcı” solun YAE’cilere yönelik eleştirileri, iktidarın yargıyı ele geçirerek otoriter bir rejim kurması meselesini aşarak YAE’cilerin

²⁶⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 23. Dönem, 66. Cilt, 4. Yasama Yılı, 88. Birleşim, 19.04.2010.

²⁶⁷ “Üç madde hariç gelin hemen anlaşalım”, *Gazetevatan*, 17.04.2010. Ayrıca CHP yaklaşık bir yıl önce 12 Eylülcülerin yargılanmasını engelleyen geçici 15. maddenin değiştirilmesini önermiş, iktidar ise bu çağrıya iştirak etmek yerine CHP ile hiçbir temas kurmadan mecliste bir gece yarısı verdiği yasa teklifiyle asker kişilerin sivil mahkemelerde yargılanmasına yönelik bir düzenleme yapmıştır. Bkz. “Baykal’ın “12 Eylül Darbecilerini Yargılayalım” Önerisi Destek Buldu”, *Bianet*, 24.06.2009; “Baykal: AKP gece yarısı darbe yaptı”, *NTV*, 03.07.2009.

²⁶⁸ “Danıştay: Bu Anayasa Değişikliği Yargı Bağımsızlığını Geriye Götürür”, *Bianet*, 24.03.2010.

²⁶⁹ “Bumin’den Kanadoğlu’na tam destek”, *Habertürk*, 29.03.2010.

²⁷⁰ <https://www.istanbulbarosu.org.tr/HaberDetay.aspx?ID=4835> (Erişim: 09.02.2023).

²⁷¹ “Sol Partiler “Anayasa Değişikliği Taslağı”nı Yorumluyor”, *Bianet*, 23.03.2010.

²⁷² “İki Anayasa’da sömürün ve soygun düzeninin ürünüdür”, *Cumhuriyet*, 26.03.2010.

²⁷³ “Sol Partiler “Anayasa Değişikliği Taslağı”nı Yorumluyor”, *Bianet*, 23.03.2010.

²⁷⁴ “Bazı aydınlar o gemiden atılacak”, *Cumhuriyet*, 18.04.2010.

²⁷⁵ “Sol Anayasa Mahkemesi Kararına da AKP Paketine de Karşı”, *Bianet*, 08.07.2010; “TMMOB Referandum Oyunu Açıkladı: “Hayır””, *Bianet*, 15.07.2010; “Referanduma kimler 'evet' kimler 'hayır' diyecek”, *Habertürk*, 03.08.2010; “Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi’nden Referandum İçin Çağrı (15 Ağustos 2010)” (2010), *Mülkiye*, 34:268:365-366; “Kadıköy’de büyük ‘HAYIR Mitingi’”, *Sol Haber*, 29.08.2010.

tarihsel-sınıfsal tezlerinin eleştirisi şeklinde ortaya çıkacaktır. Bu kapsamda söz konusu tezleri liberalizme yaklaşan ve konjonktürel olarak (verili durumda Türkiye'nin burjuva devrimi yapma aşamasında olduğu varsayımından dolayı) liberalizmle birleşen YAE'ci sol; "liberal", "liberal sol", "sol liberal" olarak adlandırılacaktır.

Merdan Yanardağ (2010b; 2010c) TKP'ye yakın *Sol Haber*'de yazdığı yazılarda YAE'cilerin tezlerini "*sınıf işbirlikçiliği teorisi*" olarak adlandırır. Yanardağ'a göre Ömer Laçiner referanduma dair analizlerini "*Marksist referanslara dayandırmaya çalışsa da*" bunlar liberal bir tarih anlayışına ve siyaset felsefesine dayanır, bu anlayış ve felsefe "*tarihselci bakış ve toplumsal ilerleme yasası*" karşıtıdır. Söz konusu anlayışın "*yerli babası*" ise İdris Küçükömer'dir. Yanardağ devlet-sivil toplum ve merkez-çevre ikiliklerine dayalı tarih anlatısını ve Türkiye'de burjuva devrimi yaşanmadığı iddiasını eleştirirken geleneksel Marksist çerçeve içinde Türkiye'de burjuva devriminin 1908 ve 1923 devrimleriyle gerçekleştiğini belirtir. Aynı şekilde Türkiye'nin 1923'ten bu yana Kemâlist bürokrasinin egemenliği altında olduğuna yönelik post-Kemâlist iddiaya karşı 1950'lerden bu yana burjuvazinin liberal-muhafazakâr kanadının iktidarda olduğunu ifade eder. Yanardağ'a göre özellikle reel sosyalizmin çökmesiyle birlikte kapitalizm kendi hegemonyasının sorgulanmaması için Orta Çağ'ın kültür ve ideolojisine dönmüş, dini yeniden keşfetmiş, böylece tahakküm ilişkilerini perdelemek için Türkiye gibi ülkelerde "*dinselleştirme*" stratejisini yürürlüğe koymuştur. AKP de bu sürecin bir ürünüdür ve ilerici değil gerici bir misyonu vardır.

Mustafa Sönmez (2010) de YAE'ciliğin arkasında 1980'lerden sonra sahneye çıkan sol revizyonizmi görmektedir:

Bazısı, daha baştan AKP'li. Kader ortağı olmuş AKP ile, Fetullahçılarla, dönüşü yok. Bunlar, Yetmez ama Evetçi listesine "namuslarıyla" girmişler. Peki diğerlerine ne demeli? Kimisi 12 Mart, 12 Eylül darbelerinin travmasını atamamış, yılları bulan bir depresyonla yaşıyor, "sınıfsal" olanı bırakmış, "sivil olsun da, çamurdan olsun" saplantısıyla kendine bir vizyon örmüş. Bu sivil toplumculuğu Özal ile başlatmış, RTE ile sürdürüyor. Gözü ne sömürü görüyor, ne doludizgin faşizme gidiş... Askeri vesayet kalsın ama yerine gelen? Umurunda değil. Sivil dikta dediğinde dudak büküyor. Seni Ergenekoncu, diyor. Kimisi de ahir ömründe, solcu olarak başaramadığı "düzeni yıkma", askerlerden hesap sorma işini bugün İslamcılar yapıyor yanılısamı, zavallılığı içinde. Geçmişle ilgili takıntıları, yaşanmış ve yaşanmakta olan hayal kırıklıkları, birçoğunun gözüne perde indirmiş. Çoğu için sosyalizm, köklü bir düzen değişikliği değil artık, bir "yönetişim" imkanı... SSCB sonrası ideolojik bozgunu sömürmek için bunların bir çoğuna paye dağıtan Fethullah üniversiteleri, medyası, vakıfları, AKP'nin elindeki devlet kurumları vb., bu şaşkınları manipüle etmekte hiç zorlanmadı.

İsmet Akça (2010) tek tek anayasa değişikliği maddelerini de demokratikleşme açısından değerlendirdiği, referanduma ve YAE'ye dair 19 sayfalık makalesinde YAE pozisyonunun arkasında “*belli bir tarih okuması*”nın yattığını savunmaktadır:

Türkiye’de 1980 sonrasında “muhalif ama hegemonik” bir pozisyon kazanan, yaygın olarak “güçlü devlet geleneği” tezi olarak bilinen ve farklı kuramsal ve politik pozisyonlara sahip sosyal bilimciler tarafından üretilen tarihsel anlatı Osmanlı-Türkiye tarihine dair devlet-merkezci bir analizde ortaklaşır. Bu hegemonik tarihsel anlatı, “güçlü devlet - zayıf toplum” yapılanmasında somutlanan özgül bir tarihsel süreklilik, burjuvazinin (bile) devlet karşısında zayıflığı ve devlete bağımlılığı, devletin burjuvazinin hegemonyası önünde bir engel teşkil ettiği, burjuvazi ve devlet seçkinleri arasındaki yarılma ve çatışmanın Türkiye’de iktidar ilişkilerinin ve toplumsal dönüşümün temel dinamiğini oluşturduğu, devletten özerkleşemediği ileri sürülen ekonomi ve (sivil) toplum alanlarındaki güçlere bigâne kalan toplum üstü/dışı bir devletin varlığı gibi tezleri içermektedir.

Akça’ya göre söz konusu tarihsel anlatı 12 Eylül’ün “*neoliberal militarizmini*” de görmeyip onu “*salt askeri-bürokratik elitlerin iktidar arayışlarının bir ürünü olarak*” ifade algılamaktadır. Bu nedenle 12 Eylül ile hesaplaşma adına yanlış bir strateji benimsenmektedir.

Akça, AKP’nin 2007’den sonra zayıflayan hegemonyasını yeniden güçlendirmek için siyasetin çatışma eksenini bürokratik elitlere karşı millî irade şeklinde inşa etmeye yönelik sağ popülist bir strateji izlediğini ve liberal solun devlet-sivil toplum ikiliğine dayalı tarih anlatısının bu stratejiyle çakıştığını belirtmektedir. YAE’nin “yetmez” bölümünü açıklarken aslında AKP’nin anayasa değişikliğine neden “evet” denmemesi gerektiğini anlatan YAE’cilerin bunun ardından “ama evet” demesinin sebebi işte bu örtüşmedir. YAE’cilerin Kemâlizme yönelik belirli tenkitlerini paylaşan, *Birikim/İletişim* çevresinde zaman zaman çalışmaları yayınlanan, 2004’te YAE’cilerin editörlüğünde çıkan *Türkiye’de Ordu* adlı derleme kitapta da onların tarihsel-sınıfsal yaklaşımlarını eleştiren²⁷⁶ Akça’nın referanduma dair makalesi M. Yanardağ ve M. Sönmez’inkilerden farklı olarak “ifşa” ve “teşhir” üslûbu yerine “dostça uyarı” diliyle yazılmıştır.

Referandumdan kısa bir süre önce YAE’cilerden Doğan Tarkan ve Erol Katırcıoğlu ile “hayır”cılardan Nuray Mert ve Alper Taş bir televizyon programında anayasa değişikliğini tartışmıştır. Söz konusu programın başında konuşmacılar sol içinde referanduma dair farklı tutumları belirleyen şeyin referanduma sunulan maddelerin içeriğinden öte, Türkiye’nin son yıllarda içinden geçtiği süreci ve bu sürecin başrolündeki AKP’yi açıklarken kullandıkları tarihsel-siyasî analiz biçimleri olduğunu ifade etmiştir. D. Tarkan ve E. Katırcıoğlu burada demokrasinin önündeki asıl engelin “80 yıllık” statüko olduğunu

²⁷⁶ Bkz. bu tezin 102. sayfası.

ve anayasa değişikliğinin bu statükoya karşı atılmış bir adım olduğunu savunmuş, N. Mert ve A. Taş ise buna karşılık eski statükonun zaten çöktüğünü, AKP'nin emekçi halk aleyhine yeni bir otoriter rejim inşa etmekte olduğunu, Cumhurbaşkanlığı, YÖK, seçim barajı, sendikal örgütlenme gibi konularda iktidarın 12 Eylül'le hesaplaşan değil 12 Eylül'ü devam ettiren bir çizgide durduğunu belirtmiştir. Programda D. Tarkan'ın "kuvvetler ayrılığı" ve "çoğunluk diktatoryası" kavramlarının Türkiye'ye özgü garip tartışmalar olduğunu ve demokrasi açısından önem taşımadıklarını söylemesi ise sol (ve hatta liberal) değerler açısından YAE'nin ne kadar "zor" ve "zorda bırakıcı" bir pozisyon olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.²⁷⁷ Bu bağlamda dikkat çekici olan bir başka husus ise Marksist/sosyalist/devrimci geleneği demokrasiden uzak bularak kendisini "özgürlükçü sol" gibi sıfatlarla tefrik ve tarif eden kişilerin demokrasinin temel değerlerinden sayılan yargı bağımsızlığı ve çoğulculuk gibi kavramların karşısında yer almalarıdır.

İstanbul'da Yetmez Ama Evet yürüyüşünden bir gün sonra yapılan, TKP, ÖDP, EMEP ve Halkevleri'nin düzenlediği Hayır mitinginde 12 Eylül "sermaye egemenliği" perspektifiyle ele alınmış ve sermaye egemenliğini pekiştirmek üzere hareket eden AKP ile 12 Eylül arasında bu bağlamda bir süreklilik ilişkisine vurgu yapılmıştır. Mitingde konuşan Alevi Bektaşî Federasyonu Başkanı Ali Balkız sol "evetçi"leri İran'daki TUDEH'i hatırlatarak uyarılmış, bürokrasi ve yargıyı ele geçirmeye çalıştığı iddia edilen Fetullah Gülen'i kast ederek "*Pensilvanya'daki cemaatçi de Türkiye'ye Humeyni'nin Tahran'a döndüğü gibi dönmek istiyor.*" demiştir.²⁷⁸

Ağustos ayında referandumu da kapsayacak şekilde Türkiye'nin "sivil diktaya" doğru gittiği yönündeki görüşlerini içeren *Sivil Diktaya Hayır* adlı kitabı yayınlanan sol-Kemâlist Bedri Baykam (2010) da bu dönemde katıldığı bir televizyon programında YAE'cileri demokrasi konusunda uyarmıştır.²⁷⁹

Bütün evet diyen sanatçılar, [programın "evetçi" konukları Mehmet Uçum, Şanar Yurdatapan ve Ahmet Yenilmez'i göstererek] sevgili dostlarımızdan Orhan Pamuk ya da Sezen Aksu'ya kadar, bundan sonra şayet evet çıkarsa, bu iktidarın bu kontrolsüz güçle ister Atatürkçülüğe karşı, ister laik eğitime karşı, ister demokrasiye karşı, ister basına karşı, özgür ifadeye karşı alacakları bütün anti-demokratik ve iktidar şiddeti taşıyan kararları ciro etmiş olacaktırlar ve ondan sonra hepsinden sorumlu olacaktırlar. Şanar [Yurdatapan] dahil, Orhan Pamuk dahil, Lale Mansur dahil hiç kimse gelip demesin ki "*Efendim biz bu gücü böyle kullanacaklarını*

²⁷⁷ "Tarafsız Bolge (1. bolum) - 07.09.2010", *Dailymotion videosu*, 29.09.2010, <https://www.dailymotion.com/video/xf0077> (Erişim: 09.02.2023).

²⁷⁸ "Kadıköy'de büyük 'HAYIR Mitingi'", *Sol Haber*, 29.08.2010.

²⁷⁹ "Bedri Baykam'dan tarihe not", *Dailymotion videosu*, 19.09.2010, <https://www.dailymotion.com/video/xevg01> (Erişim: 09.02.2023).

bilmiyorduk, haberimiz yoktu.” Demesinler bunu, bu suça aynen iştirak etmiş olacaklar. [*“Ama öyle diyecekler, biliyorsun.”* denmesi üzerine] Diyemezler, o hakları olmadığını şu anda tarihe not ediyoruz.

“Liberal sol” veya “sol liberal” olarak değerlendirilen çevrelerin dışında kalan ve Marksist gelenekle rabitası bulunmayan liberal-demokrat çevrelerde daha önce AKP'nin demokratikleşme adı altında yürüttüğü politik süreçlere eklemelenmeyenlerin oranı az olduğu gibi bu kesimde referandumda “hayır”ı savunanların sayısı da azınlıkta kalmıştır. “Hayırcı” azınlığın karşısında YAE platformunda adı geçenlerin yanı sıra LDT çevresindeki yazarlar ve ana akım medyadaki gazetecilerle birlikte kalabalık bir YAE'ci grup vardır. Azınlık grup içinde yer alan Liberal Demokrat Parti yargı bağımsızlığının ortadan kalkacağı, ayrıca iktidar partisi liderlerinin laiklik ve demokrasi konusundaki sicillerinin bozuk olduğu gerekçesiyle liberallere “hayır” oyu verme çağrısı yapmıştır.²⁸⁰ Cüneyt Ülsever (2010) de özellikle AYM ve HSYK'nın yapısını değiştiren maddelerden hareketle referandumun demokratikleşmeye değil “sivil vesayete” yönelik bir adım olduğunu belirtmektedir. Kadri Gürsel (2010) ise YAE'cileri sadece “yıkılanı” görüp onun yerine konulana görmemekle eleştirmektedir.

4.3.3. “Yetmez Ama ‘Hayır’ da Değil”: “Boykot”

Anayasa Değişikliği Referandumu'nun boykot edilmesi ilk olarak BDP'nin başlattığı bir çağrıdır. İktidarın yürüttüğü Kürt açılımı sürecinin tıkanması ve BDP'li yerel siyasetçilerin KCK soruşturması kapsamında tutuklanmaları AKP ile BDP arasındaki yakınlaşmayı durdurmuştur. Bu dönemde meclise gelen anayasa değişikliğinde parti kapatmanın zorlaştırılması²⁸¹ haricinde Kürt sorunuyla doğrudan ilişkili bir madde olmaması sebebiyle BDP bu değişikliğe destek vermemiştir. Fakat referandumda “hayır” cephesinin en büyük partileri olan CHP ve MHP'nin Kürt açılımının karşısında yer almasından dolayı BDP bu iki partiyle “aynı tavırdan” yer almaktan da sakınmış ve referandumu “boykot” edeceklerini duyurmuştur.

Türk siyasî tarihinde birçok kez seçimi veya referandumu boykot etme kararları görülmüştür. Zaten “sistem karşıtı” olan sosyalist çevreler açısından boykot, “burjuva parlamentarizm”in dışında kalarak toplumsal örgütlenme yoluyla mücadele etme

²⁸⁰ “Pamuk Prenses “Hayır” Diyor”, *Oda TV*, 03.09.2010.

²⁸¹ Bilindiği gibi BDP'nin öncülü olan HEP, ÖZDEP, DEP, HADEP ve DTP, Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır..

stratejisini içerir.²⁸² Sağ partiler ve merkez soldaki partiler ise ya sonuçları önceden belli olan ve adaletsiz bir şekilde tasarlanmış seçimlerin meşruiyetini sarsmak için boykot kararı almış veya yerel seçim, ara seçim gibi “zararı” telafi edilebilir süreçleri boykot etmiştir.²⁸³

TBMM’de parti grubu kuran, Kürt sorunu için hükümetle masaya oturan bir parti olarak BDP’yi ilk grupta değerlendirmek mümkün değildir. BDP anayasa değişikliği maddelerine karşı çıkmayıp bunları eksik ve yetersiz bulduğu için ikinci tip boykot tutumundan da ayrılmaktadır. BDP boykot tercihini anayasa değişikliğinin yetersiz olması, 12 Eylül anayasasını halk oyuyla bir kez daha meşrulaştırmama, bu bağlamda yeni bir anayasa talebini öne çıkarma, ayrıca CHP ve MHP ile yan yana gözükmeme gerekçeleriyle savunmuştur. Referanduma “hayır” diyen çevrelerin örneğin yargı bağımsızlığının tasfiyesi, AKP’nin otoriter bir rejim inşa etmesi gibi anti-demokratik tehlikelere yaptığı vurguları dile getirmeyen BDP temsilcileri “evet” kadar “hayır”ı da boykot ettiğini söylemiş, partilerinin siyaset tarzını “*yapıcı muhalefet*” olarak ifade etmiş, iktidarı Kürt açılımı konusunda daha cesur davranmaya davet etmiştir.²⁸⁴ Bu bağlamda BDP’nin tutumu iktidarın demokratikleşme yönündeki “niyetini” kabul eden ama anayasa değişikliğini yetersiz bulan YAE’cilerle örtüşmektedir. Küçük partiler ve entellektüel çevrelerden müteşekkil YAE’cilerden farklı olarak oy oranı, meclisteki varlığı ve silahlı bir yapıyla olan gayri resmî bağlantılarıyla belirli bir politik gücü elinde bulunduran BDP, Kürt sorununa dair talepleri için iktidarla yaptığı pazarlıkta boykot kozunu kullanmaktadır.

30 Temmuz’da “*Eşitlikçi, özgürlükçü, demokratik yeni bir anayasa istiyoruz, referanduma katılmıyoruz*” başlıklı ve içeriği BDP’nin gerekçeleriyle örtüşen bir bildiriyle boykot çağrısı yapılmıştır. Bildiriye çeşitli meslek örgütlerinin Doğu ve Güneydoğu illerindeki temsilcilerinin yanı sıra çeşitli yazarlar da imza atmıştır. Yazarlar arasında post-Kemâlist paradigmanın bazı önemli eserlerini kaleme alan Taha Parla ve Büşra Ersanlı da yer almaktadır.²⁸⁵

²⁸² Örneğin 1987’de 12 Eylül öncesi meclisteki siyasî parti liderlerini siyasetten men eden geçici anayasa maddesinin kaldırılmasına dair referandumu çeşitli sol çevreler boykot etmiştir. Bkz. (Berktaş, 1987); “Gündem: Referandum Komplosuna Alet Olunmamalı” (1987), *Gelenek*, 10.

²⁸³ Örneğin bkz. (Akşin, 2007: 240; Karpat, 2010: 503).

²⁸⁴ Barış ve Demokrasi Partisi (tarihsiz), *Demokratik Anayasa İstiyoruz, Sandığa Gitmiyoruz!*; “BDP neden boykot ediyor?”, *Habertürk*, 12.07.2010; “BDP Referandum Boykot Kampanyasını İstanbul’dan Başlattı”, *Bianet*, 01.08.2010; “BDP neden 'boykot' dedi?”, *Habertürk*, 17.08.2010; “BDP, boykotta kararlı”, *Cumhuriyet*, 25.08.2010; “BDP referandum için son kararını açıkladı!”, *T24*, 05.09.2010.

²⁸⁵ “Referandum Boykot Çağrısının Tam Metni ve İmzacılar”, *Bianet*, 30.07.2010; “Ankaralı Aydınlardan da Boykot Çağrısına Destek”, *Bianet*, 07.08.2010. Söz konusu boykot kampanyasında imzacı olarak adı geçen yazarların bazıları şunlardır: Celal Başlangıç, Cengiz

Sol perspektiften “boykot”u savunan yazarlar YAE’cilerden farklı olarak devlet-sivil toplum tezleriyle AKP’ye “ilerici” bir misyon atfetmeseler de “hayır” dememe gerekçelerinde post-Kemâlist paradigmanın etkileri görülmektedir. Anayasa değişikliğinin somut içeriği mevcut iktidarın yargı üzerindeki kontrolünü arttıracak maddeler olmasına ve referandumda bu maddelere “evet” veya “hayır” denecek olmasına rağmen “boykotçu” yazarlar referandumu AKP ile CHP veya İslâmcılık ile Kemâlizm arasında geçen bir seçim olarak yorumlamaktadır. Bu bakış açısının neticesinde “hayır” demek CHP’nin, Kemâlizmin veya 12 Eylül’ün, “derin devlet”in onaylanması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla tıpkı YAE’ciler gibi “boykotçu”lar da neden “hayır” demediklerini Kemâlizm üzerinden ifade etmektedir (Tören, 2010; Yörük, 2010).²⁸⁶ Örneğin Gülfer Akkaya (2010), “*Feminizm Boykot Demeyi Gerektirir*” başlıklı yazısında “*Kadınların yüzyılı aşkın mücadeleleriyle kazandıklarının, Atatürk’ün kadınlara lütfü olduğunu ilkokuldan itibaren bu toplumun en ücra köşesine kadar yayan Kemalist ideoloji ile aynı tarafta olmak feminist mücadeleyi nasıl etkileyecek acaba?*” ifadelerini kullanmaktadır. KESK’in boykot açıklamasında ise YAE’cilerin kendi tutumlarını savunurken kullandığı ifadelerle benzer şekilde “*80 yıldır statükoyu koruyan güçler*” ifadesi geçmektedir.²⁸⁷

BDP ve onun boykot çağrısına destek veren çeşitli sosyalist çevreler Ağustos ayında “Emekçilerin ve Ezilenlerin Boykot Cephesi” adı altında bir araya gelmiştir.²⁸⁸ Söz konusu sol çevreler arasında Sungur Savran’ın liderliğindeki Devrimci İşçi Partisi Girişimi de vardır. Daha önce bahsedildiği gibi Savran sol liberalizmin en erken ve en uzun süreli eleştirisini yapan, devlet-sivil toplum dikotomisine dayalı tarih anlatılarının karşısına sınıfsal dinamiklere dayalı bir tarih anlatısı koyan bir yazardır. Bununla birlikte Savran özellikle Kürt meselesine verdiği özel önem²⁸⁹ sebebiyle Kemâlizme de oldukça eleştirel yaklaşmakta, bu bağlamda güncel politik tutumunu da Kemâlizmle kurduğu negatif ilişki üzerinden belirleyebilmektedir. Daha önce Ergenekon davası hakkında sol liberallerle

Güleç, Çiğdem Mater, Ece Temelkuran, Emine Uşaklıgil, Erdoğan Aydın, Ertuğrul Kürkçü, Haluk Gerger, İlhan Uzgel, İrfan Aktan, Koray Çalışkan, Nazan Üstündağ, Nilgün Toker, Nükhet Sirman, Osman Kavala, Pınar Selek, Ragıp Duran, Selçuk Kozağaçalı, Temel Demirel.

²⁸⁶ “Dosya: Genel kanı 'Anayasa antidemokratik hazırlandı’”, *Birgün*, 17.07.2010.

²⁸⁷ “KESK Yönetimi Referandumda “Üçüncü Cephe” Diyor”, *Bianet*, 30.07.2010.

²⁸⁸ “Emekçilerin ve Ezilenlerin Boykot Cephesi Kuruldu”, *Bianet*, 03.08.2010.

²⁸⁹ Kürt milliyetçi hareketine yönelik apolojetik yaklaşım, Sungur Savran’ın birbirinden uzak tarihlere ait farklı çalışmalarındaki süreklilik unsurlarından biridir. 1993’teki bir makalesinde Kürt hareketinin ABD ile yaklaşması karşısında “*aceleci*” değerlendirmelerden uzak durulması gerektiğini belirten Savran bundan 21 yıl sonra 2014’te hâlâ Suriye’nin kuzeyinde silah yardımı dahil olmak üzere ABD ile işbirliği içinde mevzi kazanan PKK’nın Suriye kolu PYD’yi “*defterden silmek*” yerine onların “*emperyalizmle değil proletarya ile birlikte mücadele etmesini sağlamaya çalışma*”nın doğru tavır olduğunu savunur (Savran, 1993; 2014).

aynı bildiriye imza veren²⁹⁰ Savran'ın iktidarın otoriter bir rejim kuracağına yönelik kaygıları küçümseme eğilimi anayasa değişikliğine yönelik tutumunda daha şiddetli bir şekilde ortaya çıkmıştır. "Boykot"u savunduğu yazısında²⁹¹ Savran referandumun "yargıyı evcilleştirme"ye yönelik olduğunu belirtmesine rağmen aynı yazıda "yargı bağımsızlığı"nın bir "efsane" olduğunu söylemekte ve YAE'cilerin argümanlarına benzer ifadeleri kullanmaktadır: *"AKP'nin yeni hükümlerle Anayasa Mahkemesi'ni ve HSYK'yı ele geçirmekte olduğunu söylemek ise, Türkiye'nin ebediyen AKP çoğunluklarına mahkûm olduğunu söylemekten başka anlam taşımaz!"* Özetle Savran referandumu AKP'nin kurmakta olduğu otoriter rejim için tasarlanan düzenlemeleri onaylayıp onaylamama kararı olarak değil, İslâmcılık ile Kemâlizm ideolojilerinden birini onaylayıp onaylamama kararı olarak değerlendirmektedir. Bu yazıda AKP yerine CHP-MHP koalisyonunun yani "Batıcı-laik burjuvazinin" gelmesinin "vahim" olduğunu belirten ve bu ihtimâlin son dönemde arttığını söyleyen Savran (2010) "hayır"ı savunmanın bu sürece destek anlamına geleceğini iddia etmiş, referandumdan sonraki bir tarihte yaptığı değerlendirmede de "hayırcı" sosyalistlerden TKP, ÖDP ve Halkevleri'nin *"Türk milliyetçiliğinden ve burjuva laikliğinden ciddi şekilde"* etkilendiğini ve CHP'ye "meylettiklerini" iddia etmiştir. Bir başka ifadeyle Savran güncel durumda iktidarla muhalefeti, İslâmcılıkla Kemâlizmi eşit derecede büyük "tehditler" olarak görmektedir.

²⁹⁰ Bkz. bu tezin 107. sayfası.

²⁹¹ "Referandumda boykot, seçimde Üçüncü Cephe!", *Gerçek Gazetesi*, 25.07.2010.

SONUÇ

Kapitalizmin 1970'lerde yaşadığı büyüme krizini aşmak için geliştirdiği “serbestleşme”ye odaklı neo-liberal sermaye birikim rejimi (Kazgan, 2016: 13-14) ve Sovyetler Birliği'nin dağılması sosyal bilimlerde ve “ilerici” siyasî hareketler üzerinde etkili olmuştur. 1980'lerden sonra dünyayı toplumsal sınıfların mücadeleleri üzerinden anlamlandırma eğilimi gözden düşmüş, bunun yerine “baskıcı” ulus-devletlere karşı “sivil toplumun” özgürlük mücadelesine odaklanan fikirler güç kazanmıştır. Devlet-sivil toplum dikotomisi içinde tanımlanan demokrasi ve özgürlük yaklaşımları, ulus-devlet inşa eden tarihsel pratiklere yönelik eleştiriyi tetiklemiştir. Post-modernizm kavramıyla da ifade edilen bu eleştirinin Türkiye'deki yansıması ise Kemâlizm eleştirisidir. Zira Cumhuriyet'in kuruluş döneminde yapılan radikal reformlarda devlet etkin bir rol üstlenmiş, aynı ulusal kimliği benimseyen türdeş bir toplum inşa edilmeye çalışılmıştır.

Bu tarihsel-toplumsal bağlam içerisinde yaygınlaşan Kemâlizm eleştirileri 1980'lerden önce de Türk düşünce dünyasında nüve hâlinde bulunmaktaydı. Sol kesimde İdris Küçükömer'in başını çektiği Asyatik Üretim Tarzı yaklaşımı ile genel olarak sosyal bilimciler arasında etkili bir yazar olan Şerif Mardin'in merkez-çevre yaklaşımı Türkiye'de demokrasi ve özgürlük açısından temel problemin “üretim güçlerinin” veya “sivil toplumun” gelişimini engelleyen, Osmanlı toplumsal yapısından devralınmış güçlü devlet geleneği olduğunu öne sürmekteydi. Bu bağlamda Kemâlizm de geçmişten “ilerici” bir kopuş değil bürokratik geleneğin sürdürücüsü olarak değerlendirilmiştir.

Gerek yukarıda zikredilen eko-politik gelişmeler gerekse de 1980 askerî darbesinin kendisini Atatürkçülükle meşrulaştırarak toplumsal muhalefeti yoğun bir şiddetle tasfiye etmesi Küçükömer ve Mardin'in 1960'lı ve 1970'li yıllarda ortaya koyduğu görüşleri entellektüeller ve siyasî hareketler arasında popülerleştirmiş ve bu görüşleri yeni koşullar altında radikalleştirmiştir. Burjuvaziye ve onun sömürsüne hizmet eden “dinci gericiliğe” karşı mücadele hedefinin yerini bürokrasiye ve onun taşıyıcısı olduğu Kemâlizme karşı mücadelenin aldığı bu yeni yaklaşım -genellikle muarızları tarafından- “sol liberalizm” veya “liberal sol” olarak adlandırılmıştır. 1980'lerden sonra İslâmcı hareket ile Kürt milliyetçi hareketinin kamusal alanda daha etkin bir şekilde var olması ise kimlik tartışmalarını körüklemiş ve Kemâlizmin ulus inşa projesinin dindarları ve Kürtleri dışlayıcı niteliğini vurgulayan eleştiriler yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

Böyle bir ortamda serpilerek post-Kemâlist paradigma Türkiye'deki demokrasi sorunlarını Cumhuriyet'in kuruluş dönemiyle ilişkilendirmiştir. 1980'lerden önce sosyalist, sosyal demokrat, liberal fikir çevrelerinin genelinde Kemâlist Devrim anılan ideolojilerin Türkiye'deki varlık sahasını hazırlayan bir süreç olarak değerlendirilir iken 1980'lerden sonra tam aksine kendi siyasî tahayyüllerinin önündeki en büyük engel olarak algılanmaya başlamıştır. Dolayısıyla bir anlamda “ortak kaynak” olmaktan çıkan Kemâlizm artık “ortak düşman” olmuş ve söz konusu sol-liberal-demokrat çevreler İslâmî ve Kürt milliyetçisi hareketler de dahil olmak üzere Kemâlizmi aşarak demokrasiye ilerlemek üzere birlikte hareket etmeye yönelmiştir.

İslâmî geleneğe mensup Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002'de tek başına iktidara gelmesi post-Kemâlist “ittifak” için kendi iddialarını icra etme fırsatı olmuştur. 2007'deki ikinci genel seçim zaferi ve Cumhurbaşkanlığı'na AKP'li Abdullah Gül'ün seçilmesi ile birlikte özgüven kazanan iktidar partisi sistem üzerindeki kontrolünü arttıran daha radikal siyasî hamlelere yönelmiştir. 2002 ile 2010 yılları arasında uygulanan çeşitli politikalarda iktidar partisiyle post-Kemâlizmin seküler unsurları birlikte hareket etmiştir. Bu çalışmada Batı ile bütünleşme, kimlik açılımları ve askerî vesayeti yıkma olarak üç hedefte tasnif edilen söz konusu süreçler fikir hayatında ve siyasette birbirinden farklı demokrasi ve Kemâlizm tasavvurlarının çatışmasına sahne olmuştur. Demokratikleşmenin önünde en büyük engel olarak Kemâlizmi gören post-Kemâlistler bu gerekçeyle İslâmî iktidar partisinin hamlelerini desteklemiştir. Buna karşı geleneksel Marksist çizgiyi sürdüren sol çevreler, kendisini Kemâlizmle/Atatürkçülükle tarif eden kesimler ve az sayıda liberal, iktidarın İslâmî politik ajandasının demokratikleşmeye değil otoriterleşmeye yönelik olduğunu ifade etmiş ve laiklik başta olmak üzere Kemâlist Devrim'in belirli tarihsel “kazanımlarının” savunulması gerektiğini belirtmiştir. Ergenekon-Balyoz davalarındaki hukuksuzluklar, toplumsal gösterilere uygulanan polis şiddeti, seküler toplumsal kesimlerin mahalle baskısına maruz kalması, basın el değiştirilmesi ve iktidarın kontrolüne girmesi, yolsuzluklar, Fetullah Gülen cemaatinin bürokraside güçlenerek kamu otoritesini kendi “fetihçi” çıkarları doğrultusuna kullanması gibi birçok “uyarı” post-Kemâlist şablona uymadığı için post-Kemâlist entellektüeller tarafından dikkate alınmamıştır.

İktidar partisi ile post-Kemâlist entellektüeller arasında 2002 ile 2010 yılları arasında kurulan ve tahkim edilen ilişkiler 2010 yılındaki Anayasa Değişikliği Referandumu'nda da devam etmiştir. Değişiklik paketinin yüksek yargı kurumlarının oluşumuna dair maddelerinin yargıyı iktidarın kontrolüne sokacağı yönündeki iddialara rağmen

referanduma onay veren YAE'ciler bu tutumlarını Kemâlizm ve demokrasi hakkında yukarıda ifade edilen yaklaşım çerçevesinde gerekçelendirmiştir. Daha açık bir ifadeyle demokrasiye ancak Kemâlizmi "aşarak" ulaşılabileceği için iktidarın mevcut "Kemâlist" bürokratik yapının gücünü zayıflatması olumlu bir adım olarak değerlendirilmiştir. Kemâlizm eleştirilerinin ve geleneksel Marksist çizgiyle araya konulan büyük mesafenin dışında bu süreçte yargı bağımsızlığı ve çoğulculuk gibi liberal söylemin birçok temel kavramı dahi -bazen zımnen bazen âlenen- post-Kemâlist şablonlara "feda" edilmiştir. İronik bir şekilde, 1980'lerden sonra modernleşme pratiğini ve geleneksel Marksizmi fazla otoriter bularak yeni ideolojik mecralara açılan kesimler iktidara yargıyı kontrol altına alıp otoriter bir rejim kurma fırsatı veren bir anayasa değişikliğine destek vermiştir.

Referandumu takip eden dönemde YAE'cilerin beklentilerinin gerçekleşmemesi kuşkusuz onların tezlerinin tam tersinin doğru olduğu sonucunu ortaya çıkartmaz. Post-Kemâlist paradigmayı tersine çevirerek Cumhuriyet'in kuruluş döneminin bir asr-ı saadet olduğunu veya demokratikleşme açısından sonraki dönemlere hiçbir sorunu miras bırakmadığını iddia etmek en az post-Kemâlizm kadar problemli bir yöntem olacaktır. Fakat söz konusu paradigmanın YAE ile ifade ettiği beklentilerle realite arasındaki uyumsuzluğun neticesinde demokrasi ve Kemâlizm ilişkisine dair yeni arayışların vuku bulması kaçınılmaz olmuştur ve post-Kemâlizm tartışması böyle bir arayışın yüksek sesle ifadesidir.

YAE dolayısıyla post-Kemâlizmin 30-40 yıllık serencamına bakıldığı zaman, post-Kemâlizm tartışmasını başlatan İlker Aytürk'ün (2015) bahsettiği gibi²⁹² Türkiye'nin demokratikleşme probleminin sebeplerini sadece 1908-1945 döneminde arayan yaklaşımın "*Türkiye'nin gerçekleri ile uyumlu olma özelliğini*" kabettiğinden ve mezkûr problemi anlamak için bu dönemin sonrasının yani Soğuk Savaş döneminin dinamiklerini de inceleme gerekliliğinden söz edilebilir. Fakat anılan dönemin öncesini yani 1908'den önceki Osmanlı geçmişini hatta "Selçuklu, Karahanlı, Gazneli, Uygur, Köktürk, Hun" dönemlerini (Aytürk, 2015; Aytürk ve Esen, 2022b: 7) demokrasi eksikliğinin sürekliliği bağlamında ele alma düşüncesi anakronik bir çağrışıma sahiptir (Mert, 2021). İlker Aytürk ve Berk Esen post-Kemâlistlerin Cumhuriyet'i otoriterliğin başladığı bir "kırılma" olarak gördüklerini belirtse de (Aytürk ve Esen, 2022b) bu tez çalışmasının özellikle ikinci bölümünde gösterilmeye çalışıldığı gibi post-Kemâlistler (post-Kemâlizmin Osmanlı'ya öykünen İslâmcı kanadı dışında) daha çok Osmanlı ile Cumhuriyet arasında otoriterlik

²⁹² İlker Aytürk (2015), "Post-post-Kemalizm: Yeni bir paradigmayı beklerken", *Birikim*, 319:34-48.

bağlamında bir kopuş değil devamlılık ilişkisi görme eğilimindedir.²⁹³ Özellikle post-Kemâlizmin (veya proto-post-Kemâlizmin) öncülerinden Şerif Mardin ve İdris Küçükömer “merkezin çevreyi baskılaması” ve “bürokratların üretim güçlerinin gelişimini engellemesi” gibi temalarla bu süreklilik ilişkisini savunmuşlardır. Post-Kemâlizmin 2000’li yıllardaki Ömer Laçiner ve Murat Belge gibi teorisyenleri de Cumhuriyet’i pre-modern/pre-kapitalist mahiyette ve “iki bin yıllık devlet kültürü”nün devamcısı olarak nitelemişlerdir. Bu bakış açısının yerini aldığı “eski sol” perspektif ise Cumhuriyet’i bir burjuva devrimi, yani Osmanlı geçmişinden kopuş olarak görmekteydi.

Aytürk (2015) Soğuk Savaş dinamiklerinin otoriterlik üzerindeki etkisinin altını çizerken “uç sağın”, “milliyetçi-mukaddesatçılığın” araştırılması gerekliliğinden bahsetmekte ve uç sağın yükselişini “millî güvenlik devleti” çerçevesinde anmaktadır. Berk Esen’in (2022), Fatih Yaşlı’nın (2022) ve Nuray Mert’in (2021) post-Kemâlist paradigmanın sınıfsal faktörleri ve politik ekonomiyi göz ardı etmekle malûl olduğuna dair tespitleri de hatırlanacak olursa uç sağın 1960’larda ve 1970’lerde kapitalist toplum biçimine karşı yükselen devrimci tehditleri bastırmaya ve bu hareketlerin potansiyel tabanını manipüle etmeye yönelik işlevine odaklanmak mümkündür.

Hülasa, Türkiye’deki demokratikleşme probleminin nedenlerini ve aktörlerini konu edinen yeni çalışmalarda post-Kemâlist paradigmanın ihmâl ettiği sınıfsal faktörlerin ve politik ekonominin daha fazla göz önünde bulundurulması post-post-Kemâlist dönem için faydalı olabilecek bir tercih gibi görünmektedir. Elbette post-Kemâlizme dair oluşan ve büyümeye devam eden literatür içindeki metodoloji tartışması, YAE ile post-Kemâlizm arasındaki ilişkiyi inceleyen bu tez çalışmasının sınırlarını aşmaktadır.

Üzerinden geçen 13 yıla rağmen güncel siyasî tartışmalar içerisinde sürekli olarak hatırlanan YAE “vakası”, post-Kemâlizmle olan ilişkisinin dışında farklı boyutlarıyla da incelenmeye muhtaçtır. İdeolojik içeriğinin yanı sıra YAE yani “yetmez”e rağmen “evet” tavrı siyasî iktidar alanının dışında yani “muhalefette” yer alan birtakım aktörlerin belirli maksimalist politik tahayyüllerinin gerçekleşme imkânını arttırmak için pragmatik bir şekilde iktidar partisine verdiği destektir. Bu bakımdan YAE bir siyaset yapma biçimi ve bir siyaset stratejisi olarak da incelenebilecek bir konudur. Örneğin “içerik”te yani Kemâlizme bakış açılarındaki tamamen farklı görüşlere sahip olsalar da bir “iktidar stratejisi” olarak 1960’lardaki Millî Demokratik Devrim tezi ile 2010’un YAE’sinin aşamacılık ve pragmatizm bağlamında karşılaştırılması hem YAE ile ilgili hem düşünce

²⁹³ *Post-post-Kemalizm* kitabının önsözünü İlker Aytürk’le beraber kaleme alan Berk Esen (2022) de bu kitaptaki müstakil makalesinde post-Kemâlizmin söz konusu niteliğinden bahsetmektedir.

tarihiyle ilgili literatüre katkı yapabilir. Ayrıca destek verdikleri referandumdan birkaç yıl sonra bazıları tutuklanan, üniversiteden ihraç edilen, çalıştığı gazeteden kovulan YAE'cilerin makus talihi Türkiye'de entellektüellerle kurumsal siyaset arasındaki ilişkilerin ve angajmanın tarihçesi açısından incelenmeye değer bir başka araştırma konusudur.

KAYNAKÇA

Kıtaplar, makaleler, tezler ve raporlar

- “Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt’un 1926 Yılında Yazdığı Medeni Kanun Genel Gerekçesi (Esbabı Mucibe Lâyihası) Günümüz Türkçesi”, (2008). *Mahmut Esat Bozkurt’a Armağan*, İstanbul Barosu Yayınları, s. 109-114.
- 4 Aralık 1995 Refah Partisi Seçim Beyannamesi (Özet) (1995).
- Açıkgöz, A. ve Şensönmez, G. (2020). Postmodernizm, post-Kemalizm ve ötesi: Eleştirinin patikaları. *Birikim*, 372, 96-105.
- Adorno, T. W. ve Horkheimer, M. (2014 [1944]). *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev. Elif Öztarhan Karadoğan, Nihat Ülner, Kabalcı.
- Ağaoğlu, T. (1992). Kemalizmin Kemale Erişi. *Birlik*, 20, 20-23.
- Akad, M. T. (1987). Uluslararası Etkileşimler ve İdeoloji. *Dünün ve Bugünün Defterleri Türkiye Sorunları Dizisi*, 1, 19-32.
- Akat, A. S. (2004). *İdris Küçükömer’in Mirası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Akça, İ. (2010). AKP, Anayasa değişikliği referandumu ve sol: 'Yetmez ama evet'in açmazları. *Mesele*, 45, 1-19.
- Akdoğan, Y. (2003). *Muhafazakâr Demokrasi*.
- Akkurt, H. (2020). *Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları 1960-1980*, İmge.
- Aksoy, M. (1990). *Atatürk ve Sosyal Demokrasi*, Gündoğan.
- Akşin, A. (2007). *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Aktar, C. (2003). *Avrupa Yol Ayrımında Türkiye*, İletişim.
- Aktay, Y. (2005). AK Parti'nin Kimlik Sorunu ve Müslüman Parti Konsepti. *Tezkire*, 41, 58-79.
- Akyaz, D. (2009). “Ordu ve Resmî Atatürkçülük”, Ed. Ahmet İnsel, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, İletişim, s. 180-191.

- Aladağ, Ö. (2012). *Sol liberalizmin muhafazakâr demokrat değişim sürecine eklenmesi: Taraf Gazetesi örneği*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Albayrak, S. (1989). *Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı*, Araştırma.
- Alkan, M. Ö. (2004). Gogol'un Paltosu: Tarık Zafer Tunaya ve 'Siyasî Partiler'. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(1), 475-481.
- Altan, Ç. (1999). *Atatürk'ün Sosyal Görüşleri*, İnkılâp.
- Altan, M. (1989). *Marks'tan Sevgilerle*, Güneş.
- Altan, M. (1994). Askeri laiklik, demokrasiye imkan vermiyor. *Yeni Zemin*, 13, 21.
- Altan, M. (2007). "Batılılaşmanın Sosyo-politik Temelleri, Düşünsel ve Toplumsal Yapısı", Ed. Uygur Kocabaşoğlu, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim, s. 141-146.
- Altıok, M. (2007). Neo-liberal Yapısal Uyum Sürecinde Son Evre: AKP Hükümeti. *Toplum ve Demokrasi*, 1(1), 57-72.
- Aralov, S. İ. (2010 [1960]). *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923*, Çev. Hasan Âli Ediz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Armağan, M. (2007). İdris Küçükömer: Körler Çarşısında Ayna Satan Adam. *Mostar*, 30, 58-59.
- Asgharzadeh, A. (2008). Secular Humanism and Education: Reimagining Democratic Possibilities in a Middle Eastern Context. *Counterpoints*, 322, 177-194.
- Atagenç, İ. Ö. (2019). *Kemalizmin Soğuk Savaş Tecrübesi: Sağ Kemalizm Üzerine Bir İnceleme*, Kriter.
- Atagenç, İ. Ö. (2021). Post-Kemalizm Tartışmaları ve De-Kemalizasyon Üzerine. *Anlık*, 17, 4-6.
- Avcı, H. (2010). *Haliç'te Yaşayan Simonlar: Dün Devlet Bugün Cemaat*, Angora.
- Avcıoğlu, D. (1996). *Türkiye'nin Düzeni* Birinci Kitap, Tekin.
- Avşar, H. İ. (2014). *12 Eylül 2010 Anayasa Değişikliği Referandumuna Yazılı Basının Yaklaşımı*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi.
- Aydemir, Ş. S. (2014). *Tek Adam Cilt 3: Mustafa Kemal 1922-1938*, Remzi.

- Aydın, U. U. (2009). *Sol, Liberalizm ve Türk Aydınlarının Dönüşümü (1980-2008)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi.
- Aytürk, İ. (2015). Post-post-Kemalizm: Yeni bir paradigmayı beklerken. *Birikim*, 319, 34-48.
- Aytürk, İ. (2019). Post-Kemalizm Nedir? Post-Kemalist Kimdir? Bir Tanım Denemesi. *Varlık*, 1337, 4-7.
- Aytürk, İ. (2020a). Bir Defa Daha Post-post-Kemalizm: Eleştiriler, Cevaplar, Düşünceler. *Birikim*, 374-375, 101-119.
- Aytürk, İ. (2020b). "Yetmişli Yıllarda Ülkücü Hareket ve Komünizmle Paramiliter Mücadele", Ed. Mete Kaan Kaynar, *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, İletişim, s. 441-460.
- Aytürk, İ. ve Bora, T. (2020). "Yetmişli Yıllarda Sağ-Sol Kutuplaşmasında Siyasî Düşünceler", Ed. Mete Kaan Kaynar, *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, İletişim, s. 307-328.
- Aytürk, İ. ve Esen, B. (2022a). *Post-Post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar*, İletişim.
- Aytürk, İ. ve Esen, B. (2022b). "Önsöz", Ed. Berk Esen ve İlker Aytürk, *Post-Post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar*, İletişim, s. 7-22.
- Bağce, E. (2004). Türkiye'de Siyaset ve Resmî İdeoloji: Temel Yaklaşımlar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(1), 197-224.
- Bali, R. N. (2005). İmkânsız Nasıl Mümkün Oldu? İslâmcı-Solcu-Liberal İttifakı. *Türk Yurdu*.
- Barış ve Demokrasi Partisi. (tarihsiz). *Demokratik Anayasa İstiyoruz, Sandığa Gitmiyoruz!*.
- Başar, A. H. (1963). Notlar. *Barış Dünyası*, 19, 601.
- Başar, A. H. (1964). Türk Cumhuriyeti. *Barış Dünyası*, 30, 580-583.
- Baykam, B. (2010). *Sivil Diktaya Hayır*, Piramid.
- Bayramoğlu A. ve İnsel, A. (Ed.) (2009). *Almanak Türkiye 2006-2008: Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözlem*, TESEV.

- Bedirhanoğlu, P. (2009). "Türkiye'de Neoliberal Otoriter Devletin AKP'li Yüzü", Ed. Bülent Duru ve İlhan Uzgel, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, Phoenix, s. 39-65.
- Bektaş, M. (2015). *Kemalizm ve Sosyalizm*, İmge.
- Belge, M. (Haz.) (tarihsiz). *Kürt Sorunu İçin Barış İnisyatifi*.
- Belge, M. (1989). *Sosyalizm, Türkiye ve Gelecek*, Birikim.
- Belge, M. (1991). "Tüm toplum Atatürk adına ordudan dayak yedi" Ed. Levent Cinemre ve Ruşen Çakır, *Sol Kemalizme Bakıyor*, Metis, s. 119-136.
- Belge, M. (1997). *Türkiye Dünyanın Neresinde?*, Birikim.
- Belge, M. (2003). *Yaklaştıkça Uzaklaşıyor mu?: Avrupa Birliği ve Türkiye*, İletişim.
- Beriş, H. E. (2005). "Kemalist-Liberal Sentez Çabası: Forum Dergisi", Ed. Murat Yılmaz, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 7: Liberalizm*, İletişim, s. 530-540.
- Berkes, N. (2018). *Türk Düşününde Batı Sorunu*, YKY.
- Berktaş, M. (1987). "Evet'te Birleşenler", *Toplumsal Kurtuluş*, 3, 14-16.
- Biçen, E. (2020). *Neoliberal Popülizmden Neoliberal Otoriteryanizme: 2002-2017 Türkiye'si Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Bilecen, T. (2010). *Birikim Dergisinde Demokrasi Algısı: Türkiye'nin Sorunlarına Sosyalist Bir Yaklaşım*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi.
- Bilici, M. (1999). İthal İkame Oryantalizminin Krizi Post-Kemalist Durum ve Türban. *Birikim*, 127, 46-51.
- Bookchin, M. (1982). *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy*, Cheshire.
- Bora, T. (2000). 12 Eylül Nisyanları. *Birikim*, 138, 23-33.
- Bora, T. (2008). "Sol, Liberalizm ve Sinizm". *Birikim*, 234, 16-25.
- Bora, T. (2010). Tekel İşçileri Eylemi: Tekel'in Sesi. *Birikim*, 250, 6-9.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasî İdeolojiler*, İletişim.
- Bora, T. ve Can, K. (2000). *Devlet, Ocak, Dergâh: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İletişim.

- Bora, T. ve Taşkın, Y. (2009). "Sağ Kemalizm", Ed. Ahmet İnsel, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, İletişim, s. 529-554.
- Boratav, K. (1991). *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Gerçek.
- Boratav, K. (2005). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge.
- Boratav, K. (2013). *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, Yordam.
- Bozan, İ. ve Çakır, R. (2009). *Mahalle Baskısı Var mı Yok mu?*. Doğan.
- Bozdoğan, S. ve Kasaba, R. (1998). "Giriş", Ed. Reşat Kasaba ve Sibel Bozdoğan, *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 9-21.
- Buçukçu, Ö. (2022). Post-Post Kemalizm Önermesi Üzerine Gecikmiş Bir Değerlendirme. *Türkiye Notları*, 23, 71-80.
- Bulaç, A. (1991a). İslam Niçin Bir Teokrasi Değildir? (1). *Kitap*, 58, 3-16.
- Bulaç, A. (1991b). İslam ve Totaliter Rejim Sorunu. *Kitap*, 57, 3-10.
- Bulaç, A. (1993). İslam, sivil toplum ve iktidar. *Yeni Zemin*, 9, 60-63.
- Bulaç, A. (1995). *İslâm ve Demokrasi: Teokrasi, Totaliterizm*, İz.
- Burgaç, M. ve Halıcı, Ş. (Ed.) (2016). *Atatürk Devri Yazarlarının Kaleminden Altı Ok*, Kaynak.
- Cengiz, C. (2020). *Diyaloji Kavramı Bağlamında Birikim Dergisi'nde Medine Vesikası ve İslâmcılık Tartışmaları*. Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Ceyhan, Ç. (2014). *Muhafazakâr Basında Hegemonya Uğrakları: 12 Eylül 2010 Referandumu ve Yeni Anayasa Tartışmaları*. Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi.
- CHP (1935). *C.H.P. Programı*, Ulus.
- Cinemre, L. ve Çakır, R. (Ed.) (1991). *Sol Kemalizme Bakıyor*, Metis.
- Cizre, Ü. (1994). Kemalism, Hyper-Nationalism and Islam in Turkey. *History of European Ideas*, 18(2), 255-270.
- Coşar, S. (2011). Kamusuzluğu Tahayyül Edebilmek: Türkiye'de Liberal Düşünce. *Doğu Batı*, 57, 117-137.
- Çağaptay, S. (2002). Reconfiguring the Turkish Nation in the 1930s. *Nationalism and Ethnic Politics*, 8(2), 67-82.

- Çaha, Ö. (1996). Türkiye’de Sivil Toplumun Sorunları. *Liberal Düşünce*, 10-11, 22-36.
- Çakır, H. (2015). *Solda “Bir”lik Girişimleri ve Sosyalist Birlik Partisi Deneyimi*, Belge.
- Çakır, R. (1994). *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak*, Metis.
- Çandar, T. (2007). *Murat Belge Bir Hayat...*, Doğan.
- Çayan, M. (2008). *Toplu Yazılar*, Su.
- Çaycı, A. (1988). Atatürk’ün Uygarlık Anlayışı. *Bellekten*, 52, 1105-1118.
- Çeçen, A. (2009). *Güncel Kemalizm*, Kilit.
- Çelik, A. (2004a). AB Sürecinin En Uyumsuz Alanı: Sosyal Haklar. *Birikim*, 184-185, 72-82.
- Çelik, A. (2004b). AB Emeğe Zararlı mı?. *Birikim*, 187, 44-54.
- Çelik, N. B. (2009). “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, Ed. Ahmet İnsel, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, İletişim, s. 75-91.
- Çelik, S. (2022). Post-Post-Kemalizm Kitabının Düşündürdükleri. *Birikim*, 401, 65-70.
- Çeliker, D. (2009). *1961-1980 Arası Koalisyon Hükümetlerine Bir Örnek: 1974 CHP-MSP Koalisyonu*. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi.
- Çınar, M. (2020). Kemalizm, Post-Kemalizm, Reel-Kemalizm, Post-Reel Kemalizm. *Birikim*, 371, 7-14.
- Çiçek, C. ve Yaylagül, L. (2011). 12 Eylül 2010 Referandum Sürecinin Türkiye’deki Yazılı Basında Sunumu. *Folklor/Edebiyat*, 18(68), 85-120.
- Çulhaoğlu, M. (1988). Siyaset ve İdeoloji II: Türkiye’ye Bakarken. *Gelenek*, 21.
- Çulhaoğlu, M. (2000). Küreselleşme ve Avrupa Birliği Tartışmaları: Soldaki Güçlü Mevzilenme. *Sosyalist Politika*, 24, 29-38.
- Çulhaoğlu, M. (2016). *Tarih, Türkiye, Sosyalizm: Bir Mirasın Güncelliği*, Yordam.
- Dağı, İ. (2008a). *Turkey Between Democracy And Militarism: Post Kemalist Perspectives*, Orion.
- Demir, G. (2013). *Post-Politik Dönemde Neoliberal Demokrasi ve Sivil Toplum: TESEV Örneği*. Doktoraz Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi.

- Demirel, T. (2018). 25. Yılında Liberal Düşünce Topluluğu: Eleştirel Bir Deneme. *Liberal Düşünce*, 89, 25-48.
- Devran, Y. ve Seçkin, G. (2011). 12 Eylül Referandumunun Sosyal ve Politik Açından Değerlendirilmesi. *Global Media Journal Turkish Edition*, 1(2), 157-253.
- Dikbaş, Y. (2007). *Avrupa Birliği: Tabuta Çakılan Son Çivi*, Asya Şafak.
- Dikbaş, Y. (2011). *İğfal: Avrupa Birliği'nin İğfal Ettikleri*, Asya Şafak.
- Dilipak, A. (1991). Kürt Sorununun Çözümü Üzerine. *Birlik*, 10, 31.
- Dinler, D. (2011). Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi. *Praksis*, 9, 17-54.
- Divitçioğlu, S. (1981). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Sermet.
- Dizdar, C. ve Sever, M. (Ed.) (1993). *2. Cumhuriyet Tartışmaları*, Başak.
- Doğan, E. ve Saylan İ. (2017). *Kemalizm ve Tek Parti Dönemi: Tanımlamaya ve Anlamaya Yönelik Farklı Yaklaşımlar*, Efil.
- Duran Elhakan, G. (2012). *1982 Anayasası'nın 2010 Referandumu Değişiklikleri Kapsamında İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi.
- Dursun D. (1993). Sivil toplum kurumları olarak tarikatlar. *Yeni Zemin*, 12, 33.
- Eagleton, T. (2011a [1996]). *Postmodernizmin Yanılsamaları*, Çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı.
- Eagleton, T. (2011b). *Marx Neden Haklıydı?*, Çev. Oya Köymen, Yordam.
- Eliçin, E. T. (1970). *Kemalist Devrim İdeolojisi*, Ant.
- Engels, F. ve Marx, K. (2010a). *Collected Works Volume 12*, Lawrence & Wishart.
- Engels, F. ve Marx, K. (2010b). *Collected Works Volume 39*, Lawrence & Wishart.
- Engels, F. ve Marx, K. (2014 [1848]). *Komünist Manifesto*, Çev. Nail Satlıgan, Yordam.
- Ensaroğlu, Y. (2009). "Güvenlik Sektörünün Demokratik Denetiminde Sivil Toplum Kuruluşları", Ed. Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu, *Almanak Türkiye 2006-2008: Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözlem*, TESEV, s. 281-290.
- Erdoğan, M. (1996). İslam ve Liberalizm: Kısa Bir Bakış. *Liberal Düşünce*, 4, 7-21.

- Erdoğan, M. (1998). Anayasa Mahkemesi Nasıl Karar Veriyor: Başörtüsü Kararı. *Liberal Düşünce*, 9, 5-16.
- Erdoğan, M. (2001). Sivil Özgürlük Olarak Din Ve Vicdan Özgürlüğü. *Liberal Düşünce*, 21, 40-47.
- Eren, K. (2016). *Milli Selamet Partisi ve 14 Ekim 1973 Genel Seçimleri*. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Esen, B. (2022). "Post-Kemalizmin Vesayet Eleştirisi: AKP Rejiminin Resmî Tezi", Ed. Berk Esen ve İlker Aytürk, *Post-Post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar*, İletişim, s. 355-426.
- Ete, H. (2003). Modernleşme ve Muhafazakârlık Kışkacında Türkiye'de İslâmcılığın Gelişimi. *Tezkire*, 33, 42-63.
- Evans, P. B., Rueschmeyer, D., Skocpol, T. (Ed.) (1985). *Bringing the State Back In*, Cambridge University.
- Falakoğlu, B. (2005). Havet'ten 'evet'e sol AB'cilik ve fikir babalarının durumu. *Özgürlük Dünyası*, 154.
- Freud, S. (2014). *Bastırma ve Bastırılanın Geri Dönüşü*, Çev. Oya Kasap, Telos.
- Friedman, M. (2021 [1962]). *Kapitalizm ve Özgürlük*, Çev. Doğan Erberk ve Nilgün Himmetoğlu, Serbest.
- Fuller, G. (2004). *The Future of Political Islam*, Palgrave Macmillan.
- Gellner, E. (1994). *Encounters With Nationalism*, Blackwell.
- Giddens, A. (1998). *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Cambridge University.
- Giritli, İ. (1991). *Günümüzde Atatürkçülük*, Der.
- Göbel, A. (2016). *1990'lı Yılların Türkiye Siyaset Tarihine Genel Bir Bakış: Yeni Demokrasi Hareketi Örnek Olayı*. Yüksek Lisans Tezi, Çankaya Üniversitesi.
- Gökner, E. (2006). Orhan Pamuk and the 'Ottoman' Theme. *World Literature Today*, 80(6), 34-38.
- Göle, N. (1991). *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, Metis.

- Göle, N. (2011). *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, Metis.
- Görmüş, A. (2015). 1990'ların Başındaki Liberal Kıvılcım: YDH. Ed. M. Yılmaz, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 7: Liberalizm*, İletişim, s. 602-619.
- Gözaydın, İ. (2007). "Türkiye'de Hukukun Batılılaşması", Ed. Uygur Kocabaşoğlu, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim, s. 286-297.
- Gülalp, H. (1992). Sosyalizm Kavramındaki Yeni Eğilimler Üzerine Düşünceler. *Marksizm ve Gelecek*, 5, 47.
- Gülalp, H. (2003). *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri*, Metis.
- Gülalp, H. (2004). *AKP's 'Conservative Democracy': A Post-Kemalist Liberalism?*, American Sociological Association.
- Güneşli, A. D. (2001). Avrupa Birlikçi Liberalizm ve Solda Reformist Dalga. *Gelenek*, 64.
- Gürkan, A. G. (1991). "Tarihi yargılamadan aşmak", Ed. Hıdır Göktaş ve Ruşen Çakır, *Resmi Tarih Sivil Arayış: Sosyal Demokratlarda İdeoloji ve Politika*, Metis.
- Gürpınar, D. (2013). *Düne Veda: Türkiye'de Liberalizm ve Demokratlık (1980-2010)*, Etkileşim.
- Habermas, J. (1994 [1981]). "Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje", Çev. Gülelgül Naliş, Der. Necmi Zekâ, *Postmodernizm*, Kıyı, s. 31-58.
- Hakyemez, Y. Ş. (2010). 2010 Anayasa Değişiklikleri ve Demokratik Hukuk Devleti. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15(2), 387-406.
- Haller, H. (2011). *The Birth of Capitalism: A 21st Century Perspective*, Pluto.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2000). *Empire*, Harvard University.
- Harvey, D. (2015 [2005]). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, Çev. Aylin Onacak, Sel.
- Hasançebi, H. (1992). Neyin Nesi Bir Tartışma?. *Birlik*, 20, 24-27.
- Hasançebi, H. (1995). Türkiye'de demokrasi olanaksızdır. *Birlik*, 26, 1-6.
- Hegel, G. W. F. (2001 [1840]). *The Philosophy of History*, Çev. John Sibree, Batoche.
- Heper, M. (2018). *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Doğubatı.

- Horuş, M. ve Mısır, M. B. (1999). *Tarihsel Seyri İçinde ÖDP: Sol'un Yakın Kısa Tarihi ve ÖDP Üzerine, Ütopya*.
- Işıklı, A. (1998). *Said Nursi, Fethullah Gülen ve "Laik" Sempatizanları*. Mülkiyeliler Birliği.
- İlhan, A. (Ed.) (2005). *Bir Millet Uyanıyor 6: "Avrupa Birliği" Çıkmaz Sokak!*. Bilgi.
- İlhan, A. (2008). *Hangi Atatürk?*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnsel, A. (1992). Totaliterizm, Medine Vesikası ve Özgürlük. *Birikim*, 37, 29-32.
- İnsel, A. (1996). *Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye: Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü*, Çev. Ayşegül Sönmezay, Ayrıntı.
- İnsel, A. (2007). Pretoryen Devlet ve Sahipleri. *Birikim*, 218, 17-21.
- İnsel, A. (2008a). 1 Mayıs'ta Kim Kazandı?. *Birikim*, 229, 3-7.
- İnsel, A. (2010). Vesayet Rejiminin Sonu ve Sonrası. *Birikim*, 251-252, 3-8.
- İrem, N. (2002). Cumhuriyetçi Muhafazakarlık, Seferber Edici Modernlik ve Diğer Batı Düşüncesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(2), 41-60.
- İrtem, O. (2021). "12 Mart: Karargâhtaki İslam İktidarı", Ed. Behlül Özkan ve Tolga Gürakar, *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düzeni: Ordu, Sermaye, ABD, İslamizasyon*, Tekin, s. 167-205.
- İslamiyet ve Barış Tartışması* (1997), Kaynak.
- İslâmoğlu, H. ve Keyder, Ç. (1977). Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı?: Bir Öneri. *Toplum ve Bilim*, 1, 49-80.
- Jenkins, G. H. (2009). *Between Fact and Fantasy: Turkey's Ergenekon Investigation*, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.
- Jones, M. C., Kegley Jr., C. W., Wittkopf, E. R. (2008). *American Foreign Policy: Pattern and Process*, Thomson Wadsworth.
- Kahraman, H. B. (2011). Türk Solunun Çıkmaz Sokağı: Kemalizm (Ordu) İlişkisi. *Doğu Batı*, 59, 35-76.
- Kaplan, S. (2010). *Bir Bilim Adamının Serüveni: Celâl Şengör Kitabı*, İş Bankası.

- Kara, İ. (2013). "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not", Ed. Asım Öz ve İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, Zeytinburnu Belediyesi, s. 15-46.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1991). *Atatürk*, İletişim.
- Karpat, K. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş.
- Kayalı, K. (2001). *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İletişim.
- Kayalı, K. (2002). İdris Küçükömer'in Entelektüel Portresi. *Tezkire*, 26, 86-94.
- Kayalı, K. (2007). "Solda İdris Küçükömer Tartışmaları", Ed. Murat Gültekingil, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 8: Sol*, İletişim, s. 1102-1107.
- Kayalı, K. (2014). *Türk Kültür Dünyasından Portreler*, İletişim.
- Kaye, H. J. (2009 [1984]). *İngiliz Marksist Tarihçiler*, Çev. Arife Köse, İletişim.
- Kaynar, M. K. (2009). "Totem, Tabu, Mustafa Kemal ve Atatürkçülük", Ed. Ömer Laçiner, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 9: Dönemler ve Zihniyetler*, İletişim, s. 1089-1120.
- Kaypakkaya, İ. (2016). *Bütün Eserleri*, Nisan.
- Kazgan, G. (2016). *Liberalizmden Neoliberalizme: Neoliberalizmin Getirisi ve Götürüsü*, Remzi.
- Keyder, Ç. (1989). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim.
- Keyder, Ç. (2005). *Memâlik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*, İletişim.
- Kırbaçoğlu, H. (1997). Kur'an ve İnsan Hakları Tartışmaları, *Liberal Düşünce*, 5, 56-70.
- Kırık, K. ve Morva, O. (2016). *Cumhuriyet ve Pragmatizm*, Doruk.
- Kısakürek, N. F. (2017). *İdeolocya Örgüsü*, Büyük Doğu.
- Kışlalı, A. T. (1995). *Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*. İmge.
- Kışlalı, A. T. (2001). *Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi*. İmge.
- Kinross, L. (1984 [1960]). *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, Sander.
- Koç, Y. (2004). *AB Emperyalizmi ve İşçi Sınıfı*, 2004.

- Koçak, O. (2013 [1986]). "Horkheimer ve Frankfurt Okulu", Max Horkheimer, *Akıl Tutulması*, Çev. Orhan Koçak, Metis, s. 7-52.
- Kozanoğlu, C. (2018). *Bıçkın ve Ağlak: Yeni Türkiye'nin Hikayesi*, Can.
- Köker, L. (2020a). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim.
- Köker, L. (2020b). Post-Kemalizm ya da 'Eleştirel Olmayan Eleştiri'nin Eleştirisi. *Birikim*, 371, 15-24.
- Köroğlu, A. (2011). *1990'lı Yıllarda Türkiye'de Siyasal Liberalizm*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Kratsev, I. ve Leonard, M. (2010). *The Spectre of a Multipolar Europe*, European Council on Foreign Relations.
- Küçük, C. ve Üstün, M. (Ed.) (2009). *Resmi Tarih Yalanları*, Profil.
- Küçük, Y. (1987). *Aydın Üzerine Tezler 3*, Tekin.
- Küçükömer, İ. (1969). *Düzenin Yabancılaşması: Batılaşma*, Ant.
- Küçükömer, İ. (1994). *Bitmemiş Son Eser: Halk Demokrasi İstiyor mu?*, Bağlam.
- Laclau, E. ve Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso.
- Laçiner, Ö. (1995). "1960 Sonrası Kemalizm", Ed. Yetvart Danzıkyan, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 13*, İletişim, s. 771-774.
- Laçiner, Ö. (1996a). Susurluk Olayı: Çözülme ve Çürüme. *Birikim*, 91, 3-7.
- Laçiner, Ö. (1996b). Devlet Zarar Görmesinci Bir Temizlik Kampanyası. *Birikim*, 92, 3-8.
- Laçiner, Ö. (1997a). Laiklik/Anti-Laiklik: Dayatılan Bir Kutuplaşma. *Birikim*, 95, 3-11.
- Laçiner, Ö. (1997b). Postmodern Darbeden Sonbahar Şenliğine. *Birikim*, 99, 3-7.
- Laçiner, Ö. (2002). DP, ANAP ve Sonunda AKP. *Birikim*, 163-164, 11-20.
- Laçiner, Ö. (2005a). AB ve Sosyalist Sol. *Birikim*, 199, 3-7.
- Laçiner, Ö. (2007a). "Kopuş Düşüncesi: 1960'lı Dönem Bir Kop(ama)ma mıdır?", Ed. Murat Gültekingil, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 8: Sol*, İletişim, s. 524-535.

- Laçiner, Ö. (2007b). 27 Nisan Muhtırası, Seçimler: 'Aristokratlar' ile Burjuvazi Mücadelesinde Son Aşamaya Doğru.... *Birikim*, 218, 3-9.
- Laçiner, Ö. (2009a). Açılışın Sonbaharı. *Birikim*, 246, 3-7.
- Laçiner, Ö. (2009b). Kürt Açılımı: AKP, DTP ve Bize Düşen Görev ve İşlevler. *Birikim*, 247, 3-7.
- Laçiner, Ö. (2009c). Kürt Açılımı: Türkiye'nin Kaderle Randevusu. *Birikim*, 248, 3-6.
- Laçiner, Ö. (2010a). Darbe Planları: Kozmik Bilgiler Zamanı. *Birikim*, 250, 3-5.
- Laçiner, Ö. (2010b). Sosyalistlerin Tutumu Derken?. *Birikim*, 256/257, 3-6.
- Lagendijk, J. (2006). Angst en achterdocht in Ankara: Turkije, Europa, verstarde secularisten en moderniserende Islamisten. *Ge Gids*.
- Levitsky, S. ve Way, L. A. (2002). The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, 14(2), 51-65.
- Lijphart, A. (2008). *Thinking about Democracy: Power sharing and majority rule in theory and practice*, Routledge.
- Linz, J. A. (2008 [1975]). *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, Çev. Ergun Özbudun, Liberte.
- Liotard, J. F. (2013 [1979]). *Postmodern Durum*, Çev. İsmet Birkan, BilgeSu.
- Manisalı, E. (2006). *AB Süreci mi? Sevr Süreci mi?*, Derin.
- Mardin, Ş. (1964). Toplum Bilimlerinde Teoriler Üzerinde Bir Not. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 19(3), 59-70.
- Mardin, Ş. (1990). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1*, İletişim.
- Mardin, Ş. (1991a). *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler 3*, İletişim.
- Mardin, Ş. (1991b). *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, İletişim.
- Mardin, Ş. (1992a). *İdeoloji*, İletişim.
- Mardin, Ş. (1992b [1989]). *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de din ve toplumsal değişim*, Çev. Metin Çulhaoğlu, İletişim.
- Mardin, Ş. (1994). *Jön Türklerin siyasî fikirleri 1895:1908*, İletişim.
- Mardin, Ş. (2012). *Din ve İdeoloji*, İletişim.

- Marx, K. (2003 [1867]). *Kapital 1. Cilt*, Eriş.
- Marx, K. (2016 [1871]). *Fransa'da İç Savaş*, Çev. Erkin Özalp, Yordam.
- McSherry, J. P. (2005). *Predatory States: Operation Condor and Covert War in Latin America*, Rowman & Littlefield.
- Memiş, E. (2010). Anayasayı Yeniden Yapma ve Değişirme Üzerine Analizler. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(2), 455-498.
- Mermer, A. (2012). *Siyasi Partilerin 12 Eylül 2010 Anayasa Değişikliği Referandumu Kampanyaları Örneğinde Siyasetin Kişiselleşmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Mert, N. (2000). İdris Küçükömer ve 'Düzenin Yabancılaşması'. *Doğu Batı*, 11, 63-74.
- Mert, N. (2005a). "Türkiye İslâmcılığına Eleştirel Bir Bakış", Ed. Yasin Aktay, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 6: İslâmcılık*, İletişim, s. 411-419.
- Mert, N. (2021). Post-post-Kemalizm tartışması - bir eleştiri. *Birikim*, 391, 39-56.
- Metin, Y. (2010). "Türkiye'de Yargı Bağımsızlığına İlişkin Kimi Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Anayasa Yargısı*, 26(1), 217-272.
- Meydan, S. (2014). *Akl-ı Kemal Cilt 1*, İnkılâp.
- Millî Nizam Partisi Program ve Tüzük* (tarihsiz). Haktanır.
- Milliyetçi Hareket Partisi (2005). *Sorunlar: Tespit, Teşhis ve Teklifler*.
- Mollaer, F. (Ed.) (2014). *Kimlik Politikaları: Tanınma, Özdeşlik ve Farklılık*, Doğu Batı.
- Montesquieu, B. (2001 [1748]). *The Spirit of Laws*, Çev. Thomas Nurgent, Batoche Books.
- Mumcu, U. (2011). *Kemalizm Sendromu ve Pax-Amerikan*, Umag.
- Nabi, Y. (Ed.) (1965). *Atatürkçülük Nedir?, Varlık*.
- Naci, F. (1967). *100 Soruda Atatürk'ün Temel Görüşleri*, Gerçek.
- Nasır, N. (2008). Faşist Sol!. *Gerçek Hayat*, 380, 18.
- Nasr, V. (2005). The Rise of "Muslim Democracy". *Journal of Democracy*, 16(2), 13-27.

- O'Donnell, G. (1998). Horizontal Accountability in New Democracies. *Journal of Democracy*, 9(3), 112-126.
- ODTÜ Sosyal Demokrasi Derneği Bilim Kurulu (1970). *Kemalist Yeni Düzen*, Ulusal Basımevi.
- Oktay, S. (2009). *12 Eylül Sonrası Solun Teorik Kurgusu İçerisinde Yeni Gündem Dergisinin Yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Oran, B. (2013). *Türk Dış Politikası Cilt III: 2001-2012*, İletişim.
- Oyan, O. (1998). *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*, İmaj.
- Oyan, O. (2016). *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*, Yordam.
- ÖDP (1997). *Kararlar: ÖDP I. Olağan Büyük Kongre ve Konferansı Ekim 1997*.
- Öğün, S. S. (1994). Kemalizm Tartışmalarının Kültürel Doğası Üzerine Bazı Notlar. *Türkiye Günlüğü*, 28, 24-36.
- Öngider, S. (2007). "Solda Birlik ve Yeniden Yapılanma Süreci", Ed. Murat Gültekingil, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 8: Sol*, İletişim, s. 999-1004.
- Örnek, C. (2016). Türkiye'de Resmi İdeoloji Eleştirisinin Sorunları. *Praksis*, 40, 185-217.
- Örnek, C. (2021). *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı*, Yordam.
- Özakıncı, C. (2008). *İblisin Kiblesi: Soğuk Savaş Döneminden Yeni Dünya Düzenine 1945'ten 28 Şubat'a ve Günümüze Türkiye'de Siyasal İslamcılık ve Emperyalizm, United States of İrtica*, Otopsi.
- Özbudun, E. (2011). *The Constitutional System of Turkey: 1876 to the Present*, Palgrave Macmillan.
- Özdalga, E. (2007). *İslâmcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, Çev. Gamze Türkoğlu, İletişim.
- Özgüden, M. (2007). *Türkiye'de Sivil Toplum İdeolojisi: Yeni Sağ, Sol Liberalizm ve Siyasal İslamcılık Üzerine Bir İnceleme*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Özkan, B. (2021). "Soğuk Savaş'ta Türkiye Müesses Nizamı ile Siyasal İslam'ın Kutsal İttifakı", Ed. Behlül Özkan ve Tolga Gürakar, *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düzeni: Ordu, Sermaye, ABD, İslamizasyon*, Tekin.

- Özkandaş, Y. (2016). *27 Mayıs 1960'tan 12 Mart 1971'e Türkiye'de Kemalizm Tartışmaları*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Özta, G. G. (2014). "Ezeli Düşman' ile Hesaplaşmak: Türk Sağında 'Moskof' İmgesi", Ed. Güven Gürkan Özta ve İnci Özkan Kerestecioğlu, *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, s. 75-104.
- Öztürk, S. (2008). *Belgelerle Ergenekon*, Doğan.
- Parla, T. (1995a). *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*. İletişim.
- Parla, T. (1995b). *Türkiye'nin Siyasal Rejimi*, İletişim.
- Parla, T. (2018). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim.
- Rawls, J. (2007 [1993]). *Siyasal Liberalizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ruseckas, L. (2000). Turkey and Eurasia: Opportunities and Risks in the Caspian Pipeline Derby. *Journal of International Affairs*, 54(1), 217-236.
- Sağlam, F. (2010). AKP'nin Anayasa Değişikliği Paketi Üzerine Düşünceler. *Mülkiye*, 34(267), 15-46.
- Sandıkçı, E. (2018). Orkun Dergisinde Rejim Tartışmaları. *Millî Mecmua*, 1, 273-285.
- Sargın, N. (Haz.) (1991). *TBKP Büyük Kongresi*.
- Sarup, M. (2004 [1988]). *Post-Yapısalcılık ve Post-Modernizm*, Çev. Abdülbaki Güçlü, Bilim ve Sanat.
- Savran, S. (1992). *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri: Cilt 1: 1908-1980*, Kardelen.
- Savran, S. (1993). İkinci Cumhuriyet ya da Post-Kemalizm. *Sınıf Bilinci*, 13, 6-37.
- Savran, S. (2004). "20. Yüzyılın Politik Mirası", Ed. Neşecan Balkan ve Sungur Savran, *Sürekli Kriz Politikaları 1: 2000'li Yıllarda Türkiye*, Metis, s. 13-43.
- Savran, S. (2006). Burjuva sosyalizminin düşman kardeşleri: Liberal sol ve ulusal sol. *Devrimci Marksizm*, 2, 50-114.
- Savran, S. (2010). Referandum ile seçimler arasında Türkiye. *Devrimci Marksizm*, 12, 11-40.

- Sevinç, M. (2010). 2010 Anayasa Değişiklikleri: Yöntem ve İçerik Eleştirisi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(2), 271-294.
- Seymen, S. ve Toklucu, M. (2004). Annan Planı ve Medya. *Birikim*, 179, 11-24.
- Shaw, E. K. ve Shaw, S. J. (2005). *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge.
- Shils, E. (1960a). Political Development in the New States I. *Comparative Studies in Society and History*, 2(3), 265-292.
- Shils, E. (1960b). Political Development in the New States II, *Comparative Studies in Society and History*, 2(4), 379-411.
- Somer, K. (1991). Hoş geldin Proletarya. *Birlik*, 9, 5-8.
- Şener, M. (2015). *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset: Yön, MDD ve TİP*, Yordam.
- Şener, N. (2009). *Ergenekon Belgelerinde Fethullah Gülen ve Cemaat*, Güncel.
- Tek Çözüm: Refah Partisi* (1987).
- Timur, T. (1994). *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, İmge.
- Timur, T. (1996). *Osmanlı Çalışmaları: İkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge.
- Toprak, B. (Koor.) (2008). *Türkiye'de Farklı Olmak: Din ve Muhafazakarlık Ekseninde Ötekileştirilenler*. Boğaziçi Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projesi.
- Toprak, Z. (2020). *Atatürk: Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tosun, Ç. (2012). *12 Eylül 2010 Tarihinde Yapılan Referandum Sürecinde Siyasi Parti Liderlerinin Söylemlerinin Basına Yansıması: Cumhuriyet, Radikal, Sabah ve Zaman Gazeteleri Örnekleri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Tunaya, T. Z. (1964). *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, Baha.
- Tunaya, T. Z. (1988). *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*, Arba.
- Tunçay, M. (1992). *Türkiye'de Sol Akımlar-II*, BDS.
- Turan, Ö. (2019). Yeni Bir Paradigmayı Beklemek ya da Tarihsel Sosyolojinin İlhamı. *Birikim*, 366, 67-79.

- Turhan, K. (2006). *Sivil Casus*, IQ Kültür Sanat.
- Türkmen, N. (2011). *Sosyal Eylem İçinde Öğrenme: Tekel Direnişi Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.
- U.S. Government Printing Office (2004, 02 06). “*The Greater Middle East Initiative: Sea Island And Beyond*”.
- Uçgan, U. (2009). *Türk Siyasetinde Kemalizm’den Post-Kemalist Döneme Geçiş*. Yüksek Lisans Tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- Uğur, M. (2009). “Türkiye’de Avrupa Birliği Sorunu”, Ed. Ömer Laçimer, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 9: Dönemler ve Zihniyetler*, İletişim, s. 999-1017.
- Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu* (2004). AK Parti.
- Uyar, H. (2007). “1930’lar Türkiye’sinde Kemalizm Algılamaları”, Ed. Nazife Güngör, *Atatürkçü Düşüncenin Bilimsel ve Felsefi Temelleri*, Gazi Üniversitesi, s. 157-172.
- Ülken, H. Z. (1994). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken.
- Varel, A. (2020). Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisine Katkı: Özne-Merkezcilik Sorunu. *Mülkiye*, 44(4), 609-642.
- Weber, M. (2013 [1905]). *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhunu*, Çev. Milay Köktürk, Bilgesu.
- Weber, M. (2019 [1864]). *Economy and Society*, Çev. Keith Tribe, Harvard University.
- Wood, E. M. (2006 [1986]). *Sınıftan Kaçış: Yeni ‘Hakiki’ Sosyalizm*, Çev.Şükrü Alpagut, Yordam.
- Wood, E. M. (2016 [1995]). *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, Çev. Şahin Artan, Yordam.
- Yalman, G. (2004). “Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi”, Haz. Neşecan Balkan ve Sungur Savran, *Sürekli Kriz Politikaları 1: 2000’li Yıllarda Türkiye*, Metis, s. 44-75.
- Yalsızuçanlar, S. (1997). Said Nursi, Che ve Edith Piaf -Bütün Ölü Zamanlar-. *Birikim*, 102, 91-92.
- Yaltırak, C. (2004). Kemalizm Ne Zaman ve Kimler Tarafından Yazıldı? Atatürkçülük Kimler Tarafından İcat Edildi? Kemalizm Düşmanlığının Çeşitleri. *Aydınlanma* 1923, 51, 5-12.

- Yaman, Y. (1994). İdris Küçükömer: En Aykırı Sivil Toplum Kuramcısı. *Matbuat*, 8-9, 19-25.
- Yaslıçimen, F. (2014). Yeni türkiyenin kavram haritası. *SETA Perspektif*, 74.
- Yaşlı, F. (2014). *AKP, Cemaat, Sünni-Ulus: Yeni Türkiye Üzerine Tezler*, Yordam.
- Yavuz, M. H. (1997). Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey. *Comparative Politics*, 30(1), 63-82.
- Yayla, A. (2001a). Demokrasiyi Koruma Kılavuzu. *Liberal Düşünce*, 22, 67-73.
- Yayla, A. (2001b). FP'nin Kapatılması ve Türkiye'nin Cari Sisteminin Çıkmazları. *Liberal Düşünce*, 23, 61-75.
- Yeğen, M. (2009). "Kemalizm ve Hegemonya?", Ed. Ahmet İnsel, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, İletişim, s. 56-74.
- Yenener, V. (2010). *Demokrasiye ve Hukuka Ergenekon Tezgâhı*, Bilgi.
- Yıldırım, M. (2004). *Sivil Örumceğin Ağında*, Toplumsal Dönüşüm.
- Yıldız, A. (1998). *Search for ethno-secular delimitation of Turkish national identity in the Kemalist era (1924-1938) with particular reference to the ethnicist conception of Kemalist nationalism*. Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi.
- Yılmaz, M. (2008). "Dündar Taşer", Ed. Tanıl Bora, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim, s. 668-685.
- Yılmaz, S. H. (2007). İdris Küçükömer'in Siyasal Tezleri Bağlamında AKP ve CHP Parti Programlarının Analizi. *Selçuk İletişim*, 5(1), 156-173.
- Yürüşen, M. (1996). Refah Partisi'nin Yükselişine Çeşitlilik Perspektifinden Bakmak. *Liberal Düşünce*, 3, 13-21.

Köşe yazıları

- Acar, E. (2010, 09 08). "Bir Emekli Asker Medya Starı Doğuyor: Çetin Doğan", *Bianet*.
- Acun, K. (2022, 25 09). "Post-Post-Kemalizm'de son durum: Eleştirinin eleştirisinin biçimsel bir eleştirisi", *Politikol*.
- Akat, A. S. (2000, 30 03). "Cumhurbaşkanlığı Seçimi", *Sabah*.

- Akat, A. S. (2010, 08 09). "Bayram yazısı", *Vatan*.
- Akkaya, G. (2010, 06 09). "Feminizm Boykot Demeyi Gerekir", *Bianet*.
- Aktar, A. (2009a, 19 01). "Ergenekon içimizde!", *Taraf*.
- Aktar, A. (2009b, 20 04). "Tijen Hanım'ın dayanılmaz hafifliği...", *Taraf*.
- Aktar, A. (2010, 01 02). "Seçim gibi' bir referandum", *Taraf*.
- Akyol, M. (2013, 04 04). "Introducing Post-Kemalist Turkey", *Al-Monitor*.
- Akyol, T. (1998, 15 06). "Vizyon?!.", *Milliyet*.
- Akyol, T. (2004, 19 07). "Liberalizm ve muhafazakârlık", *Milliyet*.
- Akyol, T. (2005, 19 01). "İlerici kim, gerici kim?", *Milliyet*.
- Akyol, T. (2006, 29 06). "Bu halk sola oy vermez!", *Milliyet*.
- Akyol, T. (2007, 15 12). "Solda bir ışık", *Milliyet*.
- Aladağ, A. (2018, 02 10). "Belge, M.'yi ve sol liberalleri hatırlayan kim var?", *Gazete Duvar*.
- Alogan, Y. (2008, 26 07). "Odaklanma ve Perspektif Kaybı", *Red*.
- Alpay, Ş. (2000, 05 09). "AB standartları", *Milliyet*.
- Altan, A. (2008, 26 07). "Yüz yıllık temizlik", *Taraf*.
- Altan, A. (2009a, 05 07). "611... 1917... 1923...", *Taraf*.
- Altan, A. (2009b, 25 07). "Kürt sorunu ve irtica...", *Taraf*.
- Altan, A. (2010, 24 03). "Yargı kendine baksın...", *Taraf*.
- Altan, M. (2003, 21 07). "Paralel devlet", *Sabah*.
- Altınok, M. (2010a, 05 01). "Kendim için istemiyorsam...", *Taraf*.
- Altınok, M. (2010b, 12 01). "Bayram değil seyran değil...", *Taraf*.
- Altınok, M. (2010c, 02 02). "Sağına sarımsak soluna soğan", *Taraf*.
- Altınok, M. (2010d, 16 02). "Benim Kâbem emek değil", *Taraf*.
- Altınok, M. (2010e, 27 07). "Vicdanın yaşı değil canım o, paşa çayı", *Taraf*.

- Arhan, F. (2010, 25 01). "Balyoz'un Hayatımızdaki Yeri ve Önemi", *Bianet*.
- Bağdat, H. (2013, 09 11). "Allahım kör et beni!", *Taraf*.
- Başak, K. (2010, 09 04). "Tekel işçilerinin direnişini kimler bu hale getirdi?", *Sosyalist İşçi*.
- Baydar, O. (2009, 09 05). "'Pavyondaki kadın'ın veda", *Taraf*.
- Belge, M. (2007, 29 05). "Yabancılaşmıyor, kendini buluyor", *Radikal*.
- Belge, M. (2008a, 03 05). "2 Mayıs", *Radikal*.
- Belge, M. (2008b, 04 05). "AKP'nin ikili yapısı", *Radikal*.
- Belge, M. (2008c, 09 05). "AB'yle yeni kavga dönemi", *Radikal*.
- Belge, M. (2008d, 20 07). "Formel Demokrasi", *Taraf*.
- Belge, M. (2009, 04 12). "Cemaat ve Yargı", *Taraf*.
- Belge, M. (2010a, 27 08). "Referandum öncesinde", *Taraf*.
- Belge, M. (2010b, 28 08). "Neyin 'boykot'u", *Taraf*.
- Belge, M. (2010c, 10 09). "Sivil darbe!", *Taraf*.
- Belge, M. (2010d, 11 09). "'Dananın kuyruğu'", *Taraf*.
- Belge, M. (2010e, 17 10). "İdris Küçükömer'i hatırlayan kim var", *Taraf*.
- Berkan, İ. (2003, 04 08). "'Kızıl Elma' koalisyonu", *Radikal*.
- Bilici, M. (2014, 18 06). "Post-Kemalist laiklik yahut İslam içi siyaset", *Taraf*.
- Birand, M. A. (2010, 22 07). "Referandumda neden 'Evet' oyu kullanacağım?", *Hürriyet*.
- Bulaç, A. (2010, 13 10). "Postkemalizm", *Zaman*.
- Cemal, H. (2003, 17 08). "AB ile Kızıl Elma!", *Milliyet*.
- Cemal, H. (2009, 09 07). "Türkiye'de sorunların anası 'asker sorunu' üzerine...", *Milliyet*.
- Cemal, H. (2010a, 26 02). "Ben senin aklına şaşayım, aklına!", *Milliyet*.
- Cemal, H. (2010b, 09 09). "'Yetmez ama evet'in bazı gerekçeleri...", *Milliyet*.
- Çağaptay, S. (2012, 02 05). "Kemalism Is Dead, but Not Atatürk", *The Washington Institute*.

- Çandar, C. (1997, 04 03). "Pat...", *Sabah*.
- Çelik, A. (2005, 06 06). "AB Şimdi Daha Sosyal mi Olacak?", *Birikim Güncel*.
- Çelik, F. E. (2022, 29 06). "Bir sloganın, bir marşın, bir kurtarıcının ötesinde bir 'Cumhuriyet' var mı?", *Mavi Defter*.
- Dağı, İ. (2008b, 05 13). "Post Kemalist Türkiye", *Zaman*.
- Dağı, İ. (2009a, 11 03). "Türkiye Batı'yı değil, Batı Kemalistleri terk etti", *Zaman*.
- Dağı, İ. (2009b, 27 11). "Danıştay, zenci Türklere karşı!", *Zaman*.
- Dağı, İ. (2010, 10 09). "Kim yönetecek, halk mı, bürokrasi mi?", *Zaman*.
- Davutoğlu, A. (1998, 14 04). "İdris Küçükömer ve Düzenin Yabancılaşması", *Yeni Şafak*.
- Dündar C. (2008, 02 07). "Darbe dönemi gibi...", *Milliyet*.
- Dündar C. (2009, 17 01). "Fethullah Gülen ve Ergenekon", *Milliyet*.
- EğİN, O. (2008, 04 03). "Medyada kristal gece", *Akşam*.
- Ergün, H. (2003, 27 07). "Soldaki yetersizlik ve muhalefet krizi", *Radikal*.
- Ersensoy, A. (2003, 21 09). "Enternasyonalizm mi, Milliyetçilik mi?", *Marksist Tutum*.
- Gambetti, Z. (2007, 23 09). "Mahalle baskısı", *Radikal 2*.
- Göka, E. (2011, 04 01). "Post-Kemalist Dönem ve Yapılması Gerekenler", *Aktüel Psikoloji*.
- Görmüş, A. (2008, 09 09). "Şeriat gelmekteyken 'şeriatçıların' Ermeni açılımını savunmanın güçlükleri...", *Taraf*.
- Görmüş, A. (2009, 04 08). "Şeriat gelmekteyken 'şeriatçıların' Kürt açılımını desteklemenin güçlükleri...", *Taraf*.
- Görmüş, A. (2010, 29 01). "'Sivil darbe' tarihimizin lafzî tarihi...", *Taraf*.
- Gürpınar, D. (2021, 26 07). "Bir Kuşağın Sessizliği", *Daktilo1984*.
- Gürsel, K. (2010, 06 09). "'Yetmez ama evet' ne demektir?", *Milliyet*.
- Güven, A. M. (2006, 30 07). "'İktidar' olup da 'muktedir' olamamak... (Sinemada bile!) - 1", *Yeni Şafak*.

- Hakan, A. (2005, 20 03). "Ah o tuhaf şarkılar", *Hürriyet*.
- Hakan, A. (2007, 28 05). "Şaşırmanın: Sadece düzen yabancılaşıyor", *Hürriyet*.
- Hakyemez, D. (2009, 22 04). "Kemalistlere PKK'lı PKK'lılara Kemalist Diyorlar", *Oda TV*.
- Hanioğlu, Ş. (2014, 10 08). "Post-Kemalist Türkiye 'Kemalizm' karşılığı üzerinden inşa edilebilir mi?", *Sabah*.
- Hanioğlu, Ş. (2015 15 03). "Post-Kemalist Toplum ve yeni Kemalizm", *Sabah*.
- Hekimoğlu, M. M. (2007, 30 12). "Liberal sol ve Türkiye", *Radikal*.
- İnsel, A. (2002, 27 07). "ÖDP ve memleketim insanı", *Radikal 2*.
- İnsel, A. (2003, 03 08). "Ulusalıcı Türk solu", *Radikal 2*.
- İnsel, A. (2008b, 29 07). "ADD ile Anti-Emperyalist Solun Kucaklaşması", *Birikim*.
- İnsel, A. (2017, 28 02). "Balyoz Davasında İlk Aykırı Basın Toplantısı ve Osman Kavala", *Bianet*.
- Kaboğlu, İ. (2010, 25 03). "Anayasa neden değiştirilir?", *Birgün*.
- Kağan, K. (2022, 17 02). "Post Kemalizm öldü ama Post Kemalistler aramızda dolaşıyor", *Politikayol*.
- Kahraman, H. B. (2004, 08 03). "CHP, milliyetçi ve faşizan bir parti", *Radikal*.
- Kentel, F. (2010, 14 08). "'Yetmez ama evet': tevazu ve özgüven", *Taraf*.
- Keyman, F. (2007, 09 09). "AKP Sol, CHP Sağ Olmadı", *Radikal 2*.
- Keyman, F. (2008, 25 05). "Marx'ın hayaletleri ve Türkiye", *Radikal 2*.
- Kıvanç, Ü. (2009a, 14 01). "Gelin yavrum, anlatayım...", *Taraf*.
- Kıvanç, Ü. (2009b, 22 08). "TÜSİAD MÜSİAD hemen uyandı", *Taraf*.
- Kıvanç, Ü. (2009c, 28 11). "Operasyon başladı", *Taraf*.
- Kıvanç, Ü. (2010, 11 09). "Adalet Hanım'a yumurta atmak", *Taraf*.
- Kızılkaya, M. (2008, 22 01). "Sağcı-solcu iktidarlar ve Kürtler", *Birgün*.
- Kızılyürek N. (2013, 22 06). "Post-Kemalist Türkiye'yi Yönetmek", *T24*.
- Koç, T. (2010, 15 03). "Sol Olmayan Taraf Solculuğu", *Sekizsayfa.com*.

- Kongar, E. (2013, 22 10). “‘Yetmez Ama Evet’ Bağlamında Gezi Parkı ve ODTÜ Ormanı”, *Cumhuriyet*.
- Küçükşahin, Ş. (2002, 10 01). “Erdoğan da Davos Zirvesi’ne davet edildi”, *NTVMSNBC*.
- Kürkçü, E. (2009a, 31 01). “‘Çözüm’ İçin Ciddiye Almaya Değer Bir İmkan”, *Bianet*.
- Kürkçü, E. (2009b, 03 02). “Gerçeklerin açığa çıkması için...”, *Evensel*.
- Kütahyalı, R. O. (2008a, 17 05). “Deniz’lerin yolu bizi nereye götürür?”, *Taraf*.
- Kütahyalı, R. O. (2008b, 06 12). “Faşist sanatçılar ülkesi”, *Taraf*.
- Kütahyalı, R. O. (2008c, 13 12). “Faşist rock’çılar ülkesi”, *Taraf*.
- Kütahyalı, R. O. (2008d, 17 12). “Solculuk, faşizm ve sanatçılar”, *Taraf*.
- Kütahyalı, R. O. (2008e, 20 12). “Faşist tiyatrocular ülkesi”, *Taraf*.
- Laçiner, Ö. (2005b, 27 12). “Nuray Mert’e Cevap: Bir Kez Daha Avrupa Birliği’ne Dair Söylediklerimiz”, *Birikim*.
- Laçiner, Ö. (2010c 05 08). “Evet’in tarih öncesi”, *Radikal 2*.
- Legendijk, J. (2008, 17 03). “The State Versus The People”, *Gorenlinks*.
- Mahçupyan, E. (2010a, 07 02). “Hakkı olmak / Haklı olmak”, *Taraf*.
- Mahçupyan, E. (2010b, 26 03). “Referandum gündemi”, *Taraf*.
- Mahçupyan, E. (2010c, 05 09). “Vatandaşlık referandumu”, *Taraf*.
- Margulies, R. (2009a, 07 10). “Açılım, AKP ve samimiyet”, *Taraf*.
- Margulies, R. (2009b, 21 10). “Açılım, AKP ve Marx”, *Taraf*.
- Margulies, R. (2010a, 17 02). “Tekel işçileri, İslam ve Lenin”, *Taraf*.
- Margulies, R. (2010b, 28 04). “Bağımsız yargı da neymiş”, *Taraf*.
- Margulies, R. (2010c, 21 07). “‘Hayır’ kelimesinin kaç anlamı vardır”, *Taraf*.
- Mengi, R. (2011, 26 03). “‘Yetmez ama Evet’ çılgınlıkları!”, *Vatan*.
- Mert, N. (2005b, 17 12). “‘AB ve Sosyalist Sol’”, *Birgün*.
- Mert, N. (2006, 14 01). “Laçiner, Ö.’e Cevap: ‘Adın ne mülayim, sert olsan ne yazar?’”, *Birgün*.

- Metiner, M. (2003, 06 07). "Dünden bugüne Tayyip Erdoğan", *Radikal 2*.
- Mutman, M. (2008, 01 06). "'Konuşan' sol ne konuşuyor?", *Radikal 2*.
- Mumcu, U. (1992, 25 09). "İHD...", *Cumhuriyet*.
- Nadi, N. (1965, 16 12). "Ben Atatürkçü Değilim", *Cumhuriyet*.
- Oğur, Y. (2008a, 16 07). "Kemalist terör örgütü", *Taraf*.
- Oğur, Y. (2008b, 28 12). "Bu da Laik Mahalle Baskısı Araştırması", *Taraf*.
- Oğur, Y. (2010, 23 03). "Yarım yüzyıl sonra 27 Mayıs referandumunu", *Taraf*.
- Okuyan, K. (2008a, 01 07). "TSK kime düşmüştür", *Sol Haber*.
- Okuyan, K. (2008b, 09 07). "Solda Ergenekon Muhasebesi", *Sol Haber*.
- Okuyan, K. (2008c, 12 07). "Darbeden kurtulduk madem, şimdi memleketi kurtaralım!", *Sol Haber*.
- Oran, B. (2005, 07 10). "Bendenizin oyu ve AKP", *Radikal 2*.
- Oran, B. (2008, 18 05). "AKP'ye mahkum edenler utansın", *Radikal 2*.
- Oran, B. (2010a, 31 01). "Bye bye, askeri vesayet", *Radikal 2*.
- Oran, B. (2010b, 10 09). "Referandumda yargı ve sol", *T24*.
- Öney, S. (2007, 22 06). "Herkes Bir Muhtıra!", *Bianet*.
- Öz, A. (2019, 20 07). "'Post-post Kemalizm' yeni bir paradigma mı?", *Star*.
- Özbudun, E. (2010a, 06 04). "Haluk Şahin Bunu Yaparsa...", *Taraf*.
- Özbudun, E. (2010b, 18 04). "HSYK üzerinde ideolojik kavga", *Star*.
- Özınanır, C. I. (2008, 13 07). "Temiz Kalan Marksistler!", *Radikal 2*.
- Özkök, E. (2002, 04 11). "Bir şakanın ardındaki duygular", *Hürriyet*.
- Özkök, E. (2005, 31 05). "Kızıl elma sadece bizde yokmuş", *Hürriyet*.
- Peköz, M. (2008, 11 08). "Süper NATO-Gladyo-Ergenekon", *Sendika.org*.
- Pipes, D. (2002, 30 07). "The Evil Isn't Islam", *New York Post*.
- Sancar, M. (2008, 14 07). "Ergenekon ve Sol", *Birgün*.

- Sancar, M. (2010a, 28 01). "Balyoz, zamanlama ve Weimar", *Taraf*.
- Sancar, M. (2010b, 25 03). "Anayasa paketi ve demokrat tutum", *Taraf*.
- Savran, S. (2008, 11 05). "Marksizmle tartışma çağrısı", *Radikal 2*.
- Sazak, D. (2002a, 01 02). "Kapalı kapılar ardında Erdoğan", *Milliyet*.
- Sazak, D. (2007b, 31 05). "Rozet", *Milliyet*.
- Sönmez, M. (2010, 10 09). "'Yetmez Ama Evet'çiler Kimlerdir?", *Cumhuriyet*.
- Şahin, H. (2007, 22 09). "Liberallerin AKP'ye desteği", *Radikal*.
- Şahin, H. (2010, 03 04). "Özbudun bunu yaparsa...", *Radikal*.
- Tamer, M. (2007, 26 04). "'Türban takmaya mecbur kalır mıyım?' korkusu", *Milliyet*.
- Tanay, T. (2009, 31 07). "Ali Suat Ertosun'un Yeri HSYK Koltuğu Değil Sanık Sandalyesidir", *Bianet*.
- Tarkan, D. (2008, 27 06). "Solda Yarılma", *Sosyalist İşçi*.
- Taşpınar, Ö. (2007, 14 05). "Kimlik sorunlarımız yine depreşiyor", *Radikal*.
- Tören, T. (2010, 24 08). "Referandum Sürecinde Sosyalistler: 'Hayır'-'Boykot'?", *Bianet*.
- Türker, Y. (2008a, 22 01). "Bayrak", *Radikal*.
- Türker, Y. (2008b, 24 03). "Hakemlik etmeyelim", *Radikal*.
- Uzun, C. (2010, 15 03). "Yeni sol partide güçlerimiz birleştirelim", *Antikapitalist.net*.
- Ülsever, C. (2000, 26 06). "Askeri vesayet mi milli irade mi?", *Hürriyet*.
- Ülsever, C. (2006, 18 06). "AKP'den neden koptum?", *Hürriyet*.
- Ülsever, C. (2010a, 05 01). "Türkiye nereye payidar? (I)", *Hürriyet*.
- Ülsever, C. (2010b, 24 08). "Oyumu açıklıyorum!", *Hürriyet*.
- Ülsever, C. (2010c, 01 09). "Vesayetlerden vesayet beğen!", *Hürriyet*.
- Ünal, Ali. (2009, 30 11). "Sünnîler, Alevîler ve Dersim", *Zaman*.
- Yağcı, N. (2009a, 25 06). "Özgürlük fikri demokrasi fikrinden önce gelir", *Taraf*.
- Yağcı, N. (2009b, 16 11). "Kristal vazo tuzla buz oldu", *Taraf*.

- Yalçın, S. (2007, 23 09). "İran'a şeriat 'demokrasi' ve 'özgürlük' vaatleriyle geldi", *Hürriyet*.
- Yalçın, S. (2010, 11 04). "Yılmaz Erdoğan'ın kafası niye karışık", *Hürriyet*.
- Yanardağ, M. (2010a, 23 07). "Kürt hareketi üzerine 21 tez", *Sol Haber*.
- Yanardağ, M. (2010b, 10 09). "Yeni Sınıf İşbirlikçiliğinin Teorisi ve Laçiner-1", *Sol Haber*.
- Yanardağ, M. (2010c, 17 09). "Yeni Sınıf İşbirlikçiliğinin Teorisi ve Laçiner-2", *Sol Haber*.
- Yaşar, S. (2010, 21 01). "Hükümete niye büyük tepki var", *Taraf*.
- Yaşlı, F. (2008, 18 04). "Ergenekon: Bir Operasyonun İdeolojik Arka Planı", *Sendika.org*.
- Yaşlı, F. (2022, 12 10). "Post-Post-Kemalizm: Sınıfsızlığın sürekliliği", *Sol Haber*.
- Yavuz, H. (2007, 26 09). "'Mahalle Baskısı' Tek Taraflı mı?", *Zaman*.
- Yayla, A. (2009, 08 05). "Liberaller, Kemalistler ve Faşizm", *Zaman*.
- Yörük, E. (2010, 27 08). "Referandumda Neden Boykot?", *Bianet*.
- Zelyut, R. (2008, 20 02). "Ergenekon işinde Gülen adı", *Güneş*.

Haberler, röportajlar ve yazarı olmayan yayınlar

- "2011 Seçimi Anayasa Seçimi Olacak", *Bianet*, 15.01.2010.
- "AKP zihniyetine Hayır, referanduma Evet!", *Habertürk*, 19.07.2010.
- "AYM'nin ve Danıştay'ın kimi kararları bizi çıldırtmıştır", *Habertürk*, 14.08.2010.
- "Bazı aydınlar o gemiden atılacak", *Cumhuriyet*, 18.04.2010.
- "Evet" demediğin zaman Diyarbakır cezaevinde ölmüş insanların çığlıkları sizi boğar", *Zaman*, 25.07.2010.
- "İki Anayasa'da sömürünün ve soygun düzeninin ürünüdür", *Cumhuriyet*, 26.03.2010.
- "Balyoz indirilecek gazeteciler'den suç duyurusu", *Birgün*, 29.01.2010.
- "Değişimi anlamayan angutlar' tartışması", *Hürriyet*, 20.08.2003.
- "Ergenekon' Solda Saflaşmanın Bağlamı Değil, Yansıması", *Bianet*, 04.05.2009.
- "Kızıl Elma' çürük çıktı", *Milliyet*, 21.09.2003.

- “Kızıl Elma’ koalisyonu”, *Radikal*, 03.08.2003.
- “Kürt Açılımı’nda AKP, CHP, MHP ve Sol Nerede Duruyor”, *Bianet*, 14.08.2009.
- “Kürt sorunu ABD ile çözülemez”, *Cumhuriyet*, 11.08.2009.
- “Onurlu Subay’a Değil Kayınpederime İnaniyorum”, *Milliyet*, 19.04.2010.
- “Türk milleti adına’ demek Anayasa emri”, *Milliyet*, 14.03.2010.
- “Yargı erkinin bağımsızlığı hazmedilemiyor”, *Cnnturk.com*, 21.05.2008.
- “Yetmez ama evet’çilere yetti mi?”, *Sol Haber*, 04.03.2011.
- “12 Eylül anayasası çöpe! Batı’da Yetmez ama Evet, Kürt illerinde boykot”, *Sosyalist İşçi*, 06.08.2010.
- “1923’te Kuruldu, 2008’de Arınıyor”, *Taraf*, 26.07.2008.
- “3 milyar dolar Danıştay’a takıldı”, *Haber7.com*, 20.03.2009.
- “300 Aydın: Ergenekon Derinleştirilsin, Kazanan Yurttaşlar Olacak”, *Bianet*, 13.08.2008.
- “34 PKK’lı Habur Sınır Kapısı’ndan girip teslim oldu”, *Milliyet*, 19.10.2009.
- “AB karşıtlarından bildiri atağı”, *Hürriyet*, 03.07.2002.
- “AB teselli verdi”, *Evrensel*, 07.10.2004.
- “AB’ye göre Kemalizm Türkiye’nin yolunu tıkıyor”, *Hürriyet*, 21.03.2003.
- “ABD dostumuz model ortağımızdır”, *Milliyet*, 16.06.2010.
- “AK Parti-CHP kim sağ kim sol?”, *Yeni Şafak*, 06.06.2007.
- “AKP Neydiler Ne oldular? - 7”, *Vatan*, 04.10.2003.
- “AKP panelinde Kemalizm krizi”, *Vatan*, 19.11.2006.
- “AKP ve Gülen’i bitirme planı”, *Taraf*, 12.06.2009.
- “AKP’den büyük halk var”, *Sol Haber*, 01.07.2008.
- “AKP’nin Anayasa Taslağının Tam Metni”, *Bianet*, 13.09.2007.
- “Aktütün’ü itiraf edin demiştik... Biz açıklıyoruz”, *Taraf*, 14.10.2008.
- “Alkol ve Alkollü İçkilerin İç ve Dış Ticaretine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik”, *Resmî Gazete*, 25130, 06.06.2003.

- “Anayasa Değişikliği Paketi'nin İçeriği Açıklandı: Yargıda Tüm Yetki STV'nin 'Gereği Düşünüldü' Programına Devrediliyor”, *Zaytung*, 25.03.2010.
- “Anayasa değişikliği: Yetmez, ama evet!”, *Sosyalist İşçi*, 11.06.2010.
- “Anayasa referandumu: Yetmez ama evet!”, *Sosyalist İşçi*, 11.06.2010.
- “Ankaralı Aydınlardan da Boykot Çağrısına Destek”, *Bianet*, 07.08.2010.
- “Atalay: Habur Yol Kazası”, *Bianet*, 12.07.2010.
- “Azınlık raporu kavga çıkardı”, *Hürriyet*, 01.11.2004.
- “B..k çuvallarında Boğulacaklar”, *Vatan*, 02.07.2008.
- “Başbakan Erdoğan ağladı”, *Habertürk*, 20.07.2010.
- “Başbakan: Dedelerden talimat dönemi bitiyor”, *Hürriyet*, 29.08.2010.
- “Baykal: AKP gece yarısı darbe yaptı”, *NTV*, 03.07.2009.
- “Baykal'a 'Ergenekon' çıkışı”, *Cnnturk.com*, 08.07.2008.
- “Baykal'ın "12 Eylül Darbecilerini Yargılayalım" Önerisi Destek Buldu”, *Bianet*, 24.06.2009.
- “Bayramınız kutlu olsun”, *Hürriyet*, 08.07.2003.
- “Bayramınız kutlu olsun”, *Milliyet*, 19.12.2004.
- “BDP neden 'boykot' dedi?”, *Habertürk*, 17.08.2010.
- “BDP neden boykot ediyor?”, *Habertürk*, 12.07.2010.
- “BDP referandum için son kararını açıkladı!”, *T24*, 05.09.2010.
- “BDP Referandumunu Boykot Kampanyasını İstanbul'dan Başlattı”, *Bianet*, 01.08.2010.
- “BDP, boykotta kararlı”, *Cumhuriyet*, 25.08.2010.
- “Murat Belge ile Dün Bugün Yarın” (2005), *Doğu Batı*, 31:125-146.
- “Belge: Türkiye Komünist Partisi 9. Kongre Kararları” (2009), *Gelenek*, 100.
- “Ben, laik cepheden korkuyorum” (1994), *Yeni Zemin*, 15:62-67.
- “Bildiri” (1961), *Yön*, 1:12.
- “Biz de sol Fethullahçılık yapacağız”, *Cumhuriyet*, 18.02.1996.

- “Bu da siyasi BBG”, *Hürriyet*, 10.04.2005.
- “Bumin'den Kanadoğlu'na tam destek”, *Habertürk*, 29.03.2010.
- “Büyükanıtı Görevden Alacak mısınız?”, *Bianet*, 02.05.2007.
- “Cengiz Çandar: Siyasi İslam'ın otokrasiye evrimini göremedik; Ergenekon ve Balyoz ihlallerine duyarlı davranmadık, pişmanım”, *T24*, 12.04.2006.
- “CHP hiçbir zaman sol olamadı”, *Yeni Şafak*, 25.04.2008.
- “CHP'nin ABD karşıtı olması talihsizlik”, *Hürriyet*, 08.06.2005.
- “CHP-MHP-BDP-YARSAV ve terör örgütü ittifak yapıyor”, *T24*, 31.07.2010.
- “CHP'yle MHP'ye Kürt Sorununda Çözüm Katılım Formülleri”, *Bianet*, 12.08.2009.
- “Cihaner'in cezaevine uzanan serüveni”, *NTV*, 19.02.2010.
- “Dağlıca baskını biliniyordu”, *Taraf*, 14.06.2008.
- “Danıştay 4C'nin İptalini İstedi”, *Bianet*, 24.01.2010.
- “Danıştay: Bu Anayasa Değişikliği Yargı Bağımsızlığını Geriye Götürür”, *Bianet*, 24.03.2010.
- “Danıştay'dan 'Yargıtay' açıklamasına destek”, *Cnnturk.com*, 22.05.2008.
- “Darbeye ve darbecilere karşı ilk adım: 70 Milyon Adım Daha”, *Sosyalist İşçi*, 27.06.2008
- “Devlet, resmi ideolojiden arındırılmalı” (1993), *Yeni Zemin*, 3:46-53.
- “Devletçi gelenek 'esas duruşta’”, *Yeni Şafak*, 11.05.2007.
- “Doğan Grubu'na rekor ceza”, *Cumhuriyet*, 08.09.2009.
- “Doğan Tarkan: DSİP büyürse aşağıdan sosyalizm güçlenir”, *Sosyalist İşçi*, 06.08.2010.
- “Dosya: Genel kanı 'Anayasa antidemokratik hazırlandı’”, *Birgün*, 17.07.2010.
- “DTP'li Türk'ten Baykal'a suçlama”, *Hürriyet*, 22.07.2008.
- “Dünden Yarına 28 Şubat Darbe Süreci” (1998), *Değişim*, 53-19-26.
- “Emekçilerin ve Ezilenlerin Boykot Cephesi Kuruldu”, *Bianet*, 03.08.2010.
- “Erdoğan: ‘Hayır’ diyen darbecidir”, *NTV*, 06.09.2010.
- “Erdoğan: Bitaraf olan bertaraf olur”, *Milliyet*, 18.08.2010.

- “Erdoğan: Biz gönül diliyle konuşuruz”, *NTV*, 02.09.2010.
- “Erdoğan: Dersim'i İnönü bombaladı”, *NTV*, 14.08.2010.
- “Erdoğan: Mecbur muyum tokuşturmaya”, *Cumhuriyet*, 10.09.2008.
- “Erdoğan:‘ El kaldırıp indirip hüküm veriyorlar””, *Cnnturk.com*, 12.03.2010.
- “Erdoğan`den TEKEL işçilerine gözdağı”, *Hürriyet*, 03.02.2010.
- “Erdoğan’ın tepki çeken sözleri”, *Milliyet*, 23.04.2008.
- “Erdoğan'dan tarihi konuşma”, *Habertürk*, 12.08.2009.
- “Eren Keskin ‘terör’ hükümlüsü” (1995), *Medya Güneşi*, 63:12-13.
- “Ergenekon Davası yargı tarihinin en özenli davasıdır”, *Yeni Şafak*, 23.08.2010.
- “Evet Ergenekon'un savcısıyım””, *Vatan*, 16.01.2008.
- “Fatih camii bombalanacaktı”, *Taraf*, 20.01.2010.
- “Fethullah Hoca'ya dokunan yanıyor”, *Akşam*, 10.03.2008.
- “Galip Yalman'la Söyleşi” (2012), *Praksis*, 27:55-83.
- “Genç Subaylar Tedirgin”, *Cumhuriyet*, 23.05.2003.
- “Generaller askerlerin ölümünü seyretti...”, *Taraf*, 02.08.2010.
- “Görmek isteyen herkesçe görülmektedir ki, Ergenekon Davası bir CIA Operasyonudur”,
Kurtuluş Yolu, 27.12.2008.
- “Grup Yorum: 25. yıldır Anadolu kültüründen beslenen grubun ortak dili ezgiler”, *Yeni Şafak*, 05.06.2010.
- “Gül: Kürt sorununda iyi şeyler olacak”, *T24*, 10.03.2009.
- “Gülnur Savran ile Söyleşi: Sol Hâlâ Patriyarkayı 'Kadın Sorunu' Olarak Görüyor” (2009),
Birikim, 244:115-123.
- “Gündem: Referandum Komplosuna Alet Olunmamalı” (1987), *Gelenek*, 10.
- “Hasan Bülent Kahraman: ‘Hayır diyenler, bürokrat aydınlar””, *Taraf*, 19.07.2010.
- “Hedef Gösterme” (2004), *Birikim*, 179:25-27.
- “HSYK'dan suç duyurusu”, *Hürriyet*, 27.03.2010.

- “HSYK'da kriz büyüyor”, *Yeniçağ*, 25.07.2009.
- “İlimli İslamcılar demokrasiye laiklerden daha saygılı”, *Hürriyet*, 14.09.2007.
- “İdris Küçükömer haklı mıydı?”, *Yeni Şafak*, 03.06.2007.
- “İdris Küçükömer ve farklı 'Bakış Açısı’”, *Yeni Şafak*, 06.07.2009.
- “İHDK'ya 5 gazeteci”, *Hürriyet*, 23.11.2004.
- “İktidar, Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenemez”, *Zaman*, 29.06.2010.
- “İran tarihi derslerle dolu / 1”, *Cumhuriyet*, 21.08.2008.
- “İslâmcılık” (1995), *İzlenim*, 19:6-13.
- “İsrail'in uşağı olan yazarlar var”, *Yeni Şafak*, 06.06.2010.
- “İşte hükümetin Kürt açılımı paketi”, *Takvim*, 15.01.2010.
- “İşte Taraf- Cemaat Ortaklığının Belgeleri”, *Oda TV*, 24.11.2009.
- “İzmir'de anayasa tartışması”, *Sosyalist İşçi*, 25.06.2010.
- “Joost Lagendijk: Avrupa hem CHP'yi hem de AK Parti'yi anlamakta zorlanıyor”, *Yeni Şafak*, 20.04.2009.
- “Kadıköy'de büyük 'HAYIR Mitingi’”, *Sol Haber*, 29.08.2010.
- “Kemal Tahir 'sağ'ın 'Sağ' Kemal Tahir'in NERESİNDE?”, *Yeni Şafak*, 15.04.2001.
- “Kemalizm miadını doldurdu mu?” (1994), *Yeni Zemin*, 16:36-45.
- “Kemalizm Ve Resmi ideolojinin sorgulanması” (1991), *Tevhid*, 24:5-24.
- “Kemalizm ve sol” (1992), *Tevhid*, 25:33-36.
- “KESK Yönetimi Referandumda "Üçüncü Cephe" Diyor”, *Bianet*, 30.07.2010.
- “Kırıkkale - Ağaoğlu: Yeni Anayasa, 12 Eylül Darbesinin Sivil Kopyası”, *sondakika.com*, 07.06.2010.
- “Kırmızı sokak' genelgesi”, *Milliyet*, 01.12.2005.
- “Kod adı Kafes”, *Taraf*, 19.11.2009.
- “Korku üzerine demokrasi inşa edemezsiniz”, *Yeni Şafak*, 29.12.2009.
- “Kullanın”, *Milliyet*, 12.04.2006.

- “Küçükömer'in tezleri yeniden gündemde”, *Milliyet*, 01.07.2007.
- “Kültür Bakanlığı'ndan prestij kitapları”, *Cnnturk.com*, 07.01.2009.
- “Kürt Çalıştay'ında gazeteciler ne konuştu?”, *NTV*, 01.08.2009.
- “Kürt sorunu benim sorunum”, *Hürriyet*, 12.08.2005.
- “Mahalle baskısı araştırmasına medya yorumları”, *NTV*, 25.12.2008.
- “Muhtıra'ya karşı 205 imzalı bildiri”, *Sendika.org*, 08.05.2007.
- “Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi'nden Referandum İçin Çağrı (15 Ağustos 2010)” (2010), *Mülkiye*, 34:268:365-366.
- “Nâzım'a 58 yıl sonra Türk vatandaşlığı”, *Milliyet*, 06.01.2009.
- “Onbinlerce insan "Yetmez ama Evet" diyerek yürüdü”, *Marksist.org*, 28.08.2010.
- “Oostlander Raporuna Sert Eleştiriler”, *VOA Türkçe*, 29.03.2003.
- “Ordu Göreve Atatürkçüleri Böldü”, *Bianet*, 28.10.2003.
- “Ortak eylem için el ele”, *Milliyet*, 29.08.2003.
- “ÖDP'de Ergenekon çatlağı”, *Milliyet*, 21.12.2008.
- “Ömer Laçiner ile Söyleşi: 25. Yılında 12 Eylül ve Siyaset” (2005), *Siyahi*, 5.
- “Ömer Laçiner ile Söyleşi: Sosyalizmin Tarifine Çalışacağız”, *Birgün*, 18.09.2007.
- “Özbudun Anayasa Taslağını Anlattı”, *Bianet*, 12.09.2007.
- “Pamuk Prenses "Hayır" Diyor”, *Oda TV*, 03.09.2010.
- “Pamuk: Hep yalnız bir yazardım...”, *NTV*, 29.08.2010.
- “Perinçek: “Ergenekon’ Operasyonu Tayyip-Bush Buluşmasında Kararlaştırıldı”, *Ulusalkanal.com*, 06.03.2008.
- “Polis daha çoktu”, *Milliyet*, 31.08.2003.
- “Pranga Tartışması”, *Milliyet*, 28.08.2010.
- “Prof. Dr. Ayşe Kadioğlu: CHP solun değil devletin partisidir”, *Yeni Şafak*, 07.05.2007.
- “Prof. Dr. Mete Tunçay: Günümüz Kemalistleri geçmiştekilerden çok daha doğmatik”, *Yeni Şafak*, 05.03.2007.

- “Prof. Şerif Mardin: ‘Mahalle Baskısı, Ne Demek İstedim?’”, *rusencakir.com*, 29.05.2013.
- “Prof. Şerif Mardin: ‘Mahalle havası diye bir şey var ki AKP’yi bile döver’”, *Vatan*, 15.05.2007.
- “Prof. Şerif Mardin: ‘Yalnız İslamcılarını itham etmek doğru olmaz’”, *Vatan*, 10.06.2007.
- “Raportör Osman Can: İstifam yakın”, *Yeni Şafak*, 07.07.2010.
- “Referanduma kimler 'evet' kimler 'hayır' diyecek”, *Habertürk*, 03.08.2010.
- “Referandumda boykot, seçimde Üçüncü Cephe!”, *Gerçek Gazetesi*, 25.07.2010.
- “Referandumu Boykot Çağrısının Tam Metni ve İmzacılar”, *Bianet*, 30.07.2010.
- “Resmi kurumda ilk Kürtçe kurs”, *Birgün*, 18.08.2009.
- “Sabah-atv parası Katar ve devlet bankalarından çıktı”, *Hürriyet*, 23.04.2008.
- “Sesinin Tınısı Olan Aydınımız Az”, *Perspektif*, 06.04.2020.
- “Sezen Aksu: Sade Vatandaş Olarak İçimden Geleni Yaptım”, *Bianet*, 21.08.2009.
- “Sizinle yollarımı ayırıyorum”, *T24*, 23.11.2009.
- “Sol Anayasa Mahkemesi Kararına da AKP Paketine de Karşı”, *Bianet*, 08.07.2010.
- “Sol Partiler "Anayasa Değişikliği Taslağı"ını Yorumluyor”, *Bianet*, 23.03.2010.
- “Solcu dinci ortak eylemi”, *Hürriyet*, 07.10.1998.
- “Solda yol ayrımı”, *Sosyalist İşçi*, 06.08.2010.
- “Soruşturma: Türkiye’de demokrasi” (1996), *Umran*, 31:19-41.
- “Soruşturma” (1994), *Yeni Dergi*, 2:41-59.
- “Sosyalist solda Ergenekon çatlağı”, *Hürriyet*, 20.08.2008.
- “Sungur Savran’la Söyleşi: ‘Sol Liberalizm ve Ulusal Solculuk, Yenilgi İdeolojileridir’” (2008), *Mesele Kitap*, 20:15-23.
- “Susurluk’ta ortaya çıkan derin devlet yargılanıyor”, *Yeni Şafak*, 19.10.2008.
- “Taksim’de Yıllar Sonra 1 Mayıs Marşı Çaldı”, *Bianet*, 01.05.2009.
- “Tanımayan vatandaşlıktan çıksın gitsin”, *Hürriyet*, 27.08.2007.
- “Taraf Cemaatten Belgenin Ödülünü Aldı”, *Oda TV*, 19.06.2009.

- “Tehlikenin Farkında Mısınız?”, *Cumhuriyet*, 02.07.2008.
- “TEKEL direnişi: ‘Gemileri yaktık, geri dönüş yok’”, *Evensel*, 19.05.2017.
- “Tekel eylemlerinde gerginlik artıyor”, *BBC Türkçe*, 02.04.2010.
- “Tekel için AK Parti önünde zincirli eylem”, *NTV*, 08.01.2010.
- “TEKEL işçileri için iş bıraktılar”, *T24*, 04.02.2010.
- “Tekel işçilerine Danıştay müjdesi”, *BBC Türkçe*, 01.03.2010.
- “Tekel’le dayanışma grubu kuruldu”, *Sendika.org*, 06.01.2010.
- “Teze karşılık beni istedi”, *Hürriyet*, 02.09.2008.
- “TMMOB Referandum Oyunu Açıkladı: "Hayır"”, *Bianet*, 15.07.2010.
- “TRT'nin Kürtçe kanalı TRT 6 yayına başladı”, *Hürriyet*, 01.01.2009.
- “Tünel'den Taksim'e "Yetmez ama Evet"”, *Bianet*, 28.08.2010.
- “Türk Aydınlardan "Yetmez ama Evet" Özeleştirisi”, *VOA Türkçe*, 04.10.2021
- “Türk solu daima kendini Kemalizm’in bir destekçisi olarak görmüştür.” (1992), *Tevhid*, 25:37-39.
- “Türk solu neden susuyor?”, *Milliyet*, 20.07.2008.
- “Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Anayasa Mahkemesi’ne Çağrı”, *ihd.org.tr*, 09.06.2010.
- “Türkiye laik değildir” (1993), *Yeni Zemin*, 6:65-72.
- “Türkiye ne Malezya olur diyebilirim ne de olmaz”, *Hürriyet*, 16.09.2007.
- “Türkiye’de Sol ve Sosyalizm” (2002), *Tezkire*, 11:158-175.
- “Türkiye’de post Kemalist dönemde laiklik ne durumda?”, *Habertürk*, 09.08.2012.
- “Türkiye’yi bir 'site'ye sığdırdı”, *Yeni Şafak*, 18.01.2007.
- “Tütün Mamullerinin Zararlarının Önlenmesine Dair Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”, *Resmî Gazete*, 26761, 19.01.2008.
- “Ufuk Uras: Hayır’ çıkarsa Ergenekon’un zaferi kesinleşir”, *Haber7.com*, 12.08.2010.
- “Ulaş Bardakçı katledilişinin 38. yılında mezarı başında anıldı”, *Sendika.org*, 20.02.2010.
- “Ulusalçılara büyük abluka”, *Vatan*, 01.07.2008.

- “Üç madde hariç gelin hemen anlaşalım”, *Vatan*, 17.04.2010.
- “Ümit Kıvanç ile Söyleşi: Türkiye'nin Temel Meselesi Riyadır - Taraf Türkiye İçin Solcu Bir Gazetedir” (2010), *Yeni Harman*, 138.
- “Yargıda, YARSAV gibi dernekler olmaz”, *Milliyet*, 09.08.2010.
- “YARSAV Başkanı'ndan şok açıklamalar”, *İHA*, 20.06.2010.
- “Yetmez Ama Evet' diyenler anlatıyor...”, *Gazete Duvar*, 18.10.2020.
- “Yetmez! Ama Evet!”, *Sosyalist İşçi*, 06.08.2010.
- “Yüzyılın davası”, *Takvim*, 20.10.2008.
- “Zenci sohbetinden ‘Türkiyelilik’ tezine”, *Hürriyet*, 03.09.2003.
- “Zülfü Dicleli: ‘Sol hep din düşmanı oldu’”, *Taraf*, 20.07.2009.
- “Zülfü Dicleli: ‘Şimdi İslamcı kesim bölünecek’”, *Taraf*, 21.07.2009.

Online bağlantılar ve videolar

- “2010 08 02 bamteli Kuvvetin Çılgınlığı ve Referandum Fırsatı”, YouTube videosu, 07.02.2012, <https://www.youtube.com/watch?v=3IK47xIBxIY> (Erişim: 09.02.2023).
- “78 Günlük Tekel Direnişinin Kısa Bir Özeti”, 02.03.2010, <https://politeknik.org.tr/78-gunluk-tekel-direnisinin-kisa-bir-ozeti/> (Erişim: 09.02.2023).
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, https://www.echr.coe.int/documents/convention_tur.pdf (Erişim: 09.02.2023).
- Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi: Hâkimlerin Bağımsızlığı, Etkinliği Ve Rolü Hakkında Üye Devletlere Yönelik R (94) 12 Sayılı Tavsiye Kararı, [https://www.barobirlik.org.tr/dosyalar/duyurular/hsykkanunteklifi/recR\(94\)12%20T%C3%BCrk%C3%A7e.pdf](https://www.barobirlik.org.tr/dosyalar/duyurular/hsykkanunteklifi/recR(94)12%20T%C3%BCrk%C3%A7e.pdf) (Erişim: 09.02.2023).
- “Bedri Baykam'dan tarihe not”, DailyMotion videosu, 19.09.2010, <https://www.dailymotion.com/video/xevg01> (Erişim: 09.02.2023).
- “Doğu Perinçek, Ertuğrul Kürkçü ve Bülent Uluer Kavgası | 32.Gün Arşivi”, YouTube videosu, 15.12.2016, <https://www.youtube.com/watch?v=Ct8NxuOF7rA> (Erişim: 09.02.2023).

- “Emeğin Avrupası'nın Takipçisiyiz”, Özgürlük ve Dayanışma Partisi, 07.10.2004, <https://portal.odp.org.tr/emegin-avrupasinin-takipcisiyiz/> (Erişim: 09.02.2023).
- “İdris Küçükömer Hakkında 7 7 2009 Tvnet”, YouTube videosu, 27.10.2017, www.youtube.com/watch?v=nsohhpoR3TQ (Erişim: 09.02.2023).
- “Post-Kemalizm Tartışması | Doç. Dr. İlker Aytürk”, YouTube videosu, 10.09.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=9LhbEg37FBE> (Erişim: 09.02.2023).
- “Report on Turkey's application for membership of the European Union”, European Parliament, 20.05.2003, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-5-2003-0160_EN.html (Erişim: 09.02.2023).
- “Tarafsız Bolge (1. bolum) - 07.09.2010”, DailyMotion videosu, 29.09.2010, <https://www.dailymotion.com/video/xf0077> (Erişim: 09.02.2023).
- “The Incredible Turk (1958)”, YouTube videosu, 15.07.2013, <https://www.youtube.com/watch?v=0x5tQnVFwvI> (Erişim: 09.02.2023).
- “Yetmez ama EVET Referandum Yürüyüşü 2010”, DailyMotion videosu, 16.12.2013, <https://www.dailymotion.com/video/x18g433> (Erişim: 09.02.2023).
- <http://arsiv.ntv.com.tr/news/132896.asp> (Erişim: 09.02.2023).
- <http://www.radikal.com.tr/politika/kaynana-ziyaretinde-sola-cakti-852921/> (Erişim: 11.07.2022).
- <http://www.radikal.com.tr/radikal2/aksol-ve-hayal-kirikliklari-879790/> (Erişim: 11.07.2022).
- <http://www.radikal.com.tr/radikal2/chp-kriz-ve-firsatlar-895464/> (Erişim: 11.07.2022).
- <http://www.radikal.com.tr/radikal2/chp-nedir-876082/> (Erişim: 11.07.2022).
- <http://www.radikal.com.tr/radikal2/modernlesme-demokratiklesme-ve-sol-alternatif-871145/> (Erişim: 11.07.2022).
- <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/nuray-mert/sag-ve-sol-707107/> (Erişim: 11.07.2022).
- <https://fgulen.com/tr/basindan-tr/kose-yazilari/Murat-Batmankaya-Hurriyet-Hosgoru-Odulleri-Sahiplerini-Buldu> (Erişim: 09.02.2023).
- <https://ihop.org.tr/biz-kimiz> (Erişim: 09.02.2023).

- <https://iletisim.com.tr/kisi/ayse-hur/7521> (Erişim: 09.02.2023).
- <https://iletisim.com.tr/kisi/cemil-kocak/5292> (Erişim: 09.02.2023).
- <https://iletisim.com.tr/kisi/taner-akcam/5287> (Erişim: 09.02.2023).
- <https://ismailbesikci.org/biyografi> (Erişim: 09.02.2023).
- <https://konda.com.tr/rapor/165/biz-kimiz-hayat-tarzlar-arastirmasi-2008> (Erişim: 09.02.2023).
- <https://portal.odp.org.tr/program/> (Erişim: 09.02.2023).
- <https://web.archive.org/web/20100704055821/http://www.yetmezamaevet.com/> (Erişim: 09.02.2023).
- <https://www.barobirlik.org.tr/Haberler/turkiye-barolar-birligi-nin-kurulusunun-41-yili-nedeniyle-duzenlenen-basin-toplantisi-5380> (Erişim: 09.02.2023).
- https://www.dbnl.org/tekst/_gid001200601_01/_gid001200601_01_0166.php (Erişim: 09.02.2023).
- <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-akp-muhafazakar-eksenli-cagdas-parti-176689> (Erişim: 09.02.2023).
- <https://www.istanbulbarosu.org.tr/HaberDetay.aspx?ID=4835> (Erişim: 09.02.2023).
- <https://www.istanbulbarosu.org.tr/HaberDetay.aspx?ID=5196> (Erişim: 09.02.2023).
- <https://www.mazlumder.org/tr/main/yayinlar/yurt-ici-raporlar/3/mazlumder-1998-yili-cezaevleri-raporu-1998/1003> (Erişim: 09.02.2023).
- <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/erbakani-susturan-yanit-5384356> (Erişim: 09.02.2023).
- <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/seyhulislam-gibi-bakan-5387335> (Erişim: 09.02.2023).
- <https://www.turkocaklari.org.tr/nuri-gurgur/anlamli-ve-onemli-bir-bildiri/905> (Erişim: 09.02.2023).

Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanakları

TBMM Tutanak Dergisi, 23. Dönem, 66. Cilt, 4. Yasama Yılı, 88. Birleşim, 19.04.2010.

TBMM Tutanak Dergisi, 22. Dönem, 120. Cilt, 4. Yasama Yılı, 105. Birleşim, 23.05.2006.

TBMM Tutanak Dergisi, 23. Dönem, 55. Cilt, 3. Yasama Yılı, 31. Birleşim, 14.12.2009.

EK-3: YETMEZ AMA EVET BİLDİRİSİNİN İLK İMZACILARI LİSTESİ²⁹⁴

A.Yılmaz Soyer, Abdulhamit Kırmızı, Abdullah Zahit, Abdürrahim Taş, Abidin Sönmez, Adem Dağcı, Adnan Şen, Ahmet Nalçacıoğlu, Ahmet Taştan, Ahmet Uğur Aydın, Ahmet Uluman, Akın Çelik, Ali Demir, Ali Deniz Ceylan, Ali Erol, Ali Kalan, Ali Nesin, Ali Soydan, Alper Görmüş, Anıl Yılmaz, Arife Köse, Arin Manca, Arzu Cihangir, Aslı Güneş, Atilla Dirim, Attila Tuygan, Ayhan Ogan, Ayşe Demirbilek, Ayşe Tanış, Ayşe Türkay, Ayşegül Yakar Önal, Ayşenur Erdoğan, Baskın Oran, Bedrettin Özgüneş, Behçet Çelik, Bekir Karadeniz, Bekir Berat Özipek, Belgin Oral, Berrak Karahoda, Betül Kaplan, Betül Tanbay, Beytullah Aksoy, Birsen Şahin, Bünyamin Bozkurt, Çağatay Anadol, Çağrı Karakaya, Can Akçura, Canan Şahin, Caner Önoğlu, Cem Murat Sofuoğlu, Cengiz Aktar, Cengiz Alğan, Çetin Kaya Koç, Çetin Kaya Koç, Cevdet Fidan, Ceyda Karan, Cihat Gökdemir, Chris Stephenson, Davut Yılmaz, Deniz Atesok, Deniz Gözler, Didem Nur Güngören, Doğan Oğuzer, Doğan Tarkan, Ebru Kayaalp, Ebubekir Doğan, Efe Kerem Sözeri, Emin Şakir, Emin Şen, Emre Aköz, Emrullah Beytar, Eray Yüksel, Erdal Baysal, Eren Keskin, Erkan Saka, Ersan Üldes, Ersin Damarsardı, Ertuğrul Gerçeker, Eser Kandoğan, Esra Elmas, Ethem Koç, Fahrettin Altun, Faruk Baş, Faruk Şan, Fatih Hafızoğlu, Ferhat Kentel, Ferhat Tekin, Feyhan Oran, Fikret Döşemecioğlu, Fuat Beyazıt, Fuat Conkman, Garo Kaprielyan, Gökay Tufan, Görkem Yeltan, Gülay Büber, Gülay Göktürk, Güldane Güngör, Gürbüz Özaltınlı, Halim Yılmaz, Hamdi Altunkum, Hilal Kaplan, Hulki Tanrıyar, Hüseyin Hakan Keküllüoğlu, Hüseyin Kaya, Hüseyin Özdemir, İ. Cemil Schick, İbrahim Demirci, İbrahim Korkmaz, İclal Turan, İhsan Dağı, İkram Oğuz, İlkem Kayıcan, İrem Nur Aksu, İrfan Akalp, Işın Eliçin, İsmail Aslan, İsmail Çiftçi, İsmail İçen, İsmail Mumcuoğlu, İsmail Salman, İsmail Yalçın, Jale Mildanoğlu, Jülide Kural, Kadir Dağhan, Kadir Kaya, Kadir Öztürk, Kemal Başak, Kerem Kabadayı, Kerem Mazi, Kezban Hatemi, Kürşad Birinci, Kutluğ Ataman, Lale Mansur, Leman Yurtsever, Levent Aral, Levent Yılmaz, Leyla İpekçi, Mahmut Avcı, Mahmut Bengi, Mahmut Oktay, Mahmut Paksoy, Makbule Biçen, Melih Altınok, Mehmet Ali Arslan, Mehmet Cırık, Mehmet Gürbüz, Mehmet Gürsoy, Mehmet Köse, Mehmet Uçum, Meltem Oral, Memduh Kapıcıbaşı, Merve Feyzioğlu, Merve Öztürk, Mete Esenkaya, Mine Erkaya, Mine Kutluğ, Mücteba Kılıç, Muhammed Öncü, Murat Aksoy, Murat Özbek, Mustafa Arslatunalı, Mustafa Çolak, Mustafa Esatoğlu, Mustafa Sakin, Mustafa Şentop, Mustafa Tüzüngüç, Muzaffer Bilbay, Muzaffer Şenel, Nazlı Ilıcak, Nil Şimşek, Nilay Kaya, Nilüfer İsvan,

²⁹⁴ Liste, YAE Platformu'nun internet sitesi olan www.yetmezamaevet.com adresinin 30 Haziran 2010 tarihli sürümüne "Internet Archive / Wayback Machine" (İnternet Arşivi / Geri Dönüş Makinesi) adlı internet sitesi (archive.org) üzerinden ulaşılarak elde edilmiştir.

Nilüfer Özdemir, Nilüfer Özgüvenç, Nuran Yüce, Nurbanu Ülker, Nurcan Çalışkan, Nurhayat Kızılkın, Nurullah Ardiç, Oğuz Kayhan, Oğuz Özerden, Ömer Sevinçgil, Önder Çelik, Oral Çalışlar, Orhan Erdem, Orhan Göztepe, Orhan Kemal Cengiz, Orhan Miroğlu, Osman Nuri Karatepe, Özden Aydın, Özden Dönmez, Özgür Uçkan, Rasim Ozan Kütahyalı, Rauf Kösemen, Recep Özdemir, Roni Margulies, Şahin Alpay, Sait Güzel, Şehmuz Çelik, Sekan Canpolat, Selahattin Dinç, Selim Demirer, Selim Deringil, Selime Büyükgöze, Semih Patan, Semra Somersan, Şenol Karakaş, Şenol Özbek, Şerafettin Elçi, Serap Yazıcı, Serdal Benli, Serdar Durmuşlar, Serdar Koçman, Serdar Sakarya, Serdar Seratlı, Serhad Kara, Serkan Akyıldırım, Sezai Temelli, Sivilay Genç, Su Şimşek, Süha Oğuzertem, Şükrü Aslan, Süleyman Anıl, Süleyman Özcan, Süleyman Sırrı Dincer, Tarık Beyhan, Tefik Başaran, Tolga Tüzün, Tuğba Görgülü, Tülay Karacaörenli, Tunç Tanyeri, Turgay Oğur, Turgut Tarkan, Uğur Ahmet Yıldırım, Ümit Kardaş, Ümit Kıvanç, Ümit Taşan, Üzeyir İlbak, Vedat Atalan, Volkan Akyıldırım, Yağız Patan, Yalçın Ergündoğan, Yalçın Sezer, Yasemin Çongar, Yasemin Göksu, Yıldırım Oğur, Yıldırım Sayıt, Yıldız Önen, Yıldız Ramazanoğlu, Yusuf Ekinci, Yusuf Müftüoğlu, Yusuf Yorulmaz, Yusuf Ziya Aytürk, Yusuf Züleyha, Zafer Karabinis, Zehra Çiğdem Özcan, Zehra Şanal, Zeynep Tanbay.